

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OCAK 2009

Cilt : VII

Sayı : 1

ELAZIĞ
2010

Sahibi

Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Ali YILDIRIM
Dil ve Edebiyat Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR
Tercüme Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Müdürü

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Ün.)
Prof. Dr. Semih YALÇIN (Gazi Ün.)
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SOYAR (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün.)
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK (Celal Bayar Ün.)
Prof. Dr. Ayhan ÖZTÜRK (Cumhuriyet Ün.)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN (Fırat Ün.)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Ün.)
Doç. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Selçuk Ün.)
Doç. Dr. Muammer GÜL (Harran Ün.)
Yrd. Doç. Dr. F. Gül KOÇSOY (Fırat Ün.)

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

OCAK 2009

Cilt: VII Sayı: 1

ISSN: 1303-9075

**Elazığ
2010**

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi VII/1

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2010

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• Orta Doğu Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/
Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Abdülhalik BAKIR

Yakut El-Hamevi'nin Antakya Şehri İle İlgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi 1

Aydın ÇELİK

Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler 19

Gürhan BAHADIR

Geç Antik Dönem ve Ortaçağ'da Tarsus Tarihi 39

Mustafa ÖZTÜRK

Population of Safad in The First Half of 16th Century According to The Tahrir Defters..... 61

Orhan YAZICI

Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da Merkezî Otoriteyi Tesis Etme Çabaları 95

Ömer Osman UMAR-Turgay MURAT

Sovyet Rusya'nın Mısır Üzerinden Ortadoğu'ya Girişi 119

Mustafa ALBAYRAK

Çanakkale Savaşı'nın Tarihsel Boyutları ve Mustafa Kemal (Atatürk) .. 145

Yayın İlkeleri/Publication Principles..... 167

YAKUT EL-HAMEVİ'NİN ANTAKYA ŞEHİRİ İLE İLGİLİ NAKLETTİĞİ BİLGİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Abdulhalik BAKIR**

GİRİŞ

Tarihsel araştırmalar bazında bilimsel metotlar uygulanarak yapılan şehir çalışmaları, bizden çok önce Batılılar tarafından başlatılmıştır. Aslında bu alanla ilgili ana kaynaklar biçimindeki eserler, orta Ortaçağlarda Müslüman tarihçi ve coğrafyacılar tarafından başlatılmış olup, bu arada onlarca şehir, ülke ve bölge tarihini ve coğrafyasını kapsayan tek cilt veya birçok ciltten oluşan kitaplar kaleme alınmıştır¹. Memleketimizde ise son zamanlarda şehir çalışmaları büyük bir ilme kazanmıştır. Hatta birçok Üniversitemizin Tarih Bölümleri'nde -bu arada övgüyle Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim üyelerinin büyük çabalarını da vurgulamak isterim²- hemen hemen tarihin her çağına dair ülke ve şehir

* Bu çalışma, 11-12 Nisan 2008 tarihinde Antakya'da düzenlenen VII. Antakya Tarih ve Kültür Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü/ELAZIĞ.

¹ Bunlardan bazıları şunlardır, el-Yakubi, Kitabü'l-Büldan, Leiden, 1892; İbn Hurdazbih, el-Mesalik ve'l-Memalik, Bağdat, (Trz.); el-İsfahani, Mehasinu İsfahan, Tahran, 1933; el-Himyeri, Sıfatu Cezireti'l-Endelüs, Kahire, 1937; İbn Dokmak, el-İntisar li- vasitati Akdi'l-Amsar fi Tarihi Mısır ve Cuğrafiyyetiha, Beyrut, (Trz.); İbn Havkal, Suretü'l-Arz, Leiden, 1967; İbn Rüste, el-A'laku'n-Nefise, Leiden, 1891.; İbnu'l-Mücvir, Tarihu'l-Müstabsir, Leiden, 1951; İbnu'l-Fakih, Muhtasaru Kitabü'l-Büldan, Leiden, 1302; el-İdrisi, Nüzhetü'l-Müştak fi İhtiraki'l-Afak, Kahire, 1994; el-İstahrî, el-Mesalik ve'l-Memalik, Leiden, 1927; el-Kazvinî, Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrut, (Trz.); el-Makdisî, Ahsenü't-Takâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlîm, Leiden, 1904; Nerşahî, Tarihu Buhara, (Thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşir et-Tırazi), Kahire, (Trz.); el-Ömerî, Mesâlikü'l-Absâr fi Memâliki'l-Amsâr, (Thk. Dorothea Krawulsky), Beyrut, 1986.; Şeyhü'r-Rebve, Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr, Beyrut, 1988; Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldan, (Thk. Ferid Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.). İslam coğrafyacılarından bir kısmının hayatları ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Abdurrahman Fehmi Efendi, Medresetü'l-Arab-İslam Medeniyeti Tarihi, (Haz. Hüseyin Elmalı- Cüneyt Eren), İzmir, 2005, s. 257-273; Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul, 2002, s. 253-380.

² Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyeleri tarafından hazırlanan ve hazırlatılan anılan çalışmaların sayısı o kadar kabarıktır ki, burada hepsini sıralamak mümkün olmadığından sadece bu satırları yazan acizin ve öğrencilerinin çalışmalarını vermek istiyoruz: Abdulhalik Bakır, *Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*, T. C. *Diyarbakır Valiliği I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848; Abdulhalik Bakır, *Geç Ortaçağlarda el-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrisindeki Kapasitesini Yükselten Faktörler*, I.

çalışmaları yapılmış ve yapılmaktadır. Elbetteki bu milli tarihimiz ve uygarlıkların beşikleri olan şehirlerimizin tanıtımı açısından önemli bir gelişmedir. İşte bu bilinç ve amaca bir nebze de olsa katkıda bulunmak için biz de bilim hayatımızın başlangıcından itibaren çalışmalarımızın önemli bir kısmını şehirlerimizin tarihine yönlendirdik. Bu çerçevede dahilinde, Bağdat, Basra, el-Hîre, el-Hadar, el-Enbâr, el-Medâin, Musul, Kerkük, Erbil, Nusaybin, Harran, Antakya, Diyarbakır, Mardin, Harput, Kayseri, Çorum, Trabzon, Sinop, İstanbul, Palermo, Kahire, Tebriz, Buhara ile ilgili araştırmalar yaptık ve yapmaktayız, yaptırdık ve yaptırmaktayız. İşte burada sunacağımız bildir de, aynı bilimsel plan ve programın bir parçasını oluşturduğu gibi, XIII yüzyılın en önemli Türk asıllı coğrafyacılarından olan, “Mu’cemu’l-Büldan” olarak bilinen dev ansiklopedik eserin sahibi Yakut el-Hamevi³’nin, Antakya’nın çeşitli yönleri ile ilgili vermiş olduğu bilgileri ve bu bilgilerin bir değerlendirmesini kapsamaktadır.

I. ANTAKYA İLE İLGİLİ BİLGİLER

A. Antakya’nın Adı ile İlgili Bilgiler

Yakut el-Hamevî Antakya’nın adı konusunda şunları yazmaktadır:

Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006, s. 97-115; Abdülhalik Bakır, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111; Aydın Çelik, *Hicri Birinci Yüzyılda Mısır*, Elazığ, 1997; İbrahim Telliöğlü, *Hicri Birinci Yüzyılda Musul*, Elazığ; 1998; Vahit Şekerlioğlü, *Hicri Birinci Yüzyılda Yemen*, Elazığ, 1999; Ali Akay, *Hicri Birinci Yüzyılda Irak*, Elazığ; 1999; Alparslan Kılıç, *Samaniler Döneminde Buhara Şehri*, Elazığ, 2002; Abdulkadir Topal, *Hicri Birinci Yüzyılda Suriye*, Elazığ, 2002; Ali Havan, *XIII. Yüzyılda Musul*, Elazığ, 2004; Ali Gökşen, *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum Şehri ve Çevresi*, Elazığ, 2007; İlyas Gökhan, *XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kutluklar ve Vebalar*, Elazığ, 1998; Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Elazığ, 2001.

³ Tam adı, Şihabeddin Ebu Abdullah er-Rumi’dir. 1179 yılında Anadolu’da doğdu ve 1229 yılında Suriye’nin Halep şehrinde vefat etti. Çocuk yaşta tutsak edilerek satıldığı Bağdatlı bir tüccar tarafından eğitilerek yetiştirildi. Efendisiyle birlikte Umman ve Suriye’de dolaştı. Azat edildikten (1199) sonra kitapçılık ve hattatlık yaptı. Tebriz, Suriye ve Mısır’ı dolaşıp Şam’a yerleştiyse de burada Alevilerle anlaşmazlığa düştüğünden önce Merv’e (1213), ardından da Harizm’e (1218) gitti. Bir süre Musul ve Mısır’da da bulunduktan sonra, Halep’e yerleşti ve ömrünün son yıllarını bu kentte eserlerini yazarak geçirdi. Günümüze ulaşan başlıca eserleri şunlardır: şairlerin alfabetik biyografilerini içeren Mu’cemu’l-Üdeba, İslam ülke ve kentlerinin tarihi coğrafyasını ve ekonomik yaşamını anlattığı Mu’cemu’l-Büldan. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, (Trz), c. XXIV, s. 12370.

“Entakiye: kelime, üstün, sonra da sükunla yazılır, ya’ harfi ise muhaffaftır. Oysa bu isim, Züheyr⁴’in (b. Ebi Sülma) şu sözüyle; ‘Kenarları güllü, rengi de tarhun renginde kırmızı bir elbise içinde Entakiyye dağlarına çıktık.’, İmruülkays⁵’ın (Ebu Vehb b. Hunduc b. Hucr) şu sözündeki gibi değildir: ‘Dökülmüş hurma veya Yesrib bahçesi gibi kırmızı bir elbise içinde Entakiyye dağlarına çıktık.’

Yukarıdaki mısralarda geçen Entakiyye kelimesi ise nispet maksadıyla kullanıldığı için ya’ harfi şeddeli kılınmıştır. Ayrıca Araplar bir şeyi beğendiklerinde, onu, Antakya’ya nispet ederlerdi.”⁶

B. Antakya’nın Kuruluşu ile İlgili Bilgiler

Yakut el-Hamevî, Antakya’nın kuruluşu ile ilgili şunları yazmaktadır:

“el-Heysem b. Adi şöyle dedi: ‘Antakya’yı ilk kuran kişi, İskender’den sonra iktidara gelen ve üçüncü kral olan Antihus’dur (Antiochos).’. Tikritli tabib Yahya b. Cerîr şunu zikretti: ‘Antakya’yı, İskender’in ölümünün altıncı yılında kuran ilk kişi Antiğonya’dır (Antigonos), ancak o, burayı tamamlayamadı, bu hükümdarın ölümünden sonra Seleukos inşasını tamamladı. Lazkiye, Halep, er-Ruha (Şanlı Urfa) ve Efamiya⁷’yi da inşa eden odur.’. Aynı yazar eserinin diğer bir yerinde ise şöyle dedi: ‘Kral Antiğonya

⁴ İslam öncesi dönem ve el-Mu’allemat (Kabe duvarlarına asılan yedi kaside) şairlerinden biri olup, 530 yılında doğmuş ve 627 yılında vefat etmişti; şiirlerinde ince tanıtıma, sağlam düzenlemeye ve hikmetli sözlere eğilimli idi. Çağının şairleri arasında en yetenekli şair olarak bilinmektedir. ss-Sibak savaşı ve bazı kimselerin barış için harcadıkları çabaları anlattığı mu’allemat’ını da içeren bir divanı vardır. Anılan kasidesinde ayrıca övgü ve biraz da hiciv ve övünme motiflerine rastlanır. Bkz. Komisyon, *el-Müncid f’l-A’lam*, Beyrut, 1976, s. 340.

⁵ İslam öncesi dönem şairlerinden olup, 500 yılında Arap Yarımadası’nın Necid bölgesinde doğdu, 540 yılı dolaylarında Ankara’da vefat etti. Kabe’ye asılan yedi kasideden ilkinin sahibidir; İbn Hücr el-Kindi (İmruülkays), Esed oğulları’nın kralı idi; babası öldürülünce, kanının intikamını ve iktidarı geri almak istedi, fakat bunu yapamayınca, el-Münzir b. Ma’üssema’dan kaçtı -bu nedenle de el-Meliku’z-Dalil (Yitik kral) olarak adlandırıldı- ve Teyma’daki es-Semevel’e sığındı, arkasından Bizans kralı Jüstinyanus’ten düşmanlarına karşı yardım istedi; o da kendisine ilgi göstererek Filistin valiliğini verdi. Fakat anılan şair Ankara’da Çiçeğe benzeyen bir hastalığa yakalanarak orada öldü. Bu hastalığından dolayı da raviler ona “Zilkurüh” (Yaralı) adını vermektedirler. Şairin bir divanı bulunmaktadır. Bkz. Aynı eser, s. 65.

⁶ Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldan*, c. I, s. 316.

⁷ Şam bölgesi sahillerinde suru bulunan bir şehir ve Humus şehrine bağlı kasabalardan bir kasabadır. Burası Famiye olarak da bilinir. Ebu’l-‘Ala’ el-Ma’arri, anılan şehir hakkında şöyle demiştir: “Sen olmasaydın, yıkılan Efamiyye teslim olmayacaktı.”. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. I, s. 269.

(Antigonos) Evrentas⁸ nehri üzerinde bir şehir inşa etti ve burayı Antiyuhya olarak adlandırdı. Bu ise, Seleukos'un inşa edip, süslemiş olduğu ve oğlu Antiyuhos'un adına nispet ettiği şehirdir, bu da bizzat Antakya'dır."⁹

Yakut el-Hamevî, diğer bir yerde de şunları yazmaktadır.

“Batleymus şöyle dedi: ‘... Şehri (Antakya) ilk inşa eden ve buraya yerleşen kişi, Antalya'nın kız kardeşi Antakiyye bint er-Rum bin el-Yakan (el-Yafez-Yafes) b. Sam b. Nuh'dur (A. S.)”¹⁰.

C. Antakya'nın Fiziki Yapısı İle İlgili Bilgiler

Yakut el-Hamevî, Antakya'nın fizikî yapısını şöyle anlatmaktadır:

“İbn Butlan¹¹ H. 440 dolaylarında Bağdat'taki Ebu'l-Hasan Hilal b. el-Muhsin es-Sâbi'ye yazmış olduğu bir mektupta şöyle dedi: ‘Antakya'ya gitmek için Halep'ten çıktık ki, her iki şehir arasında bir gün ve bir gecelik mesafe bulunmaktadır. Bu esnada Halep ile Antakya arasındaki yerlerin hiç harap olmamış bayındır bir halde olduğunu gördük. Ancak buralar, zeytin ağaçlarının altında buğday ve arpa ekilen topraklardan ibaret olup, köyleri birbirine bitişik, bahçeleri çiçekli, suları akışkandır. Bir yolcu bu toprakları kafası dinç, güven ve rahatlık içinde geçer. Antakya, aynı zamanda suru ve geniş alanı bulunan büyük bir şehirdir. Surunun 360 burcu bulunmaktadır; üzerinde burayı bir yıl boyunca korumak maksadıyla İmparator tarafından

⁸ Bu nehir adına hiçbir yerde rastlamadık; muhtemelen burada asi nehri kastedilmektedir.

⁹ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 316.

¹⁰ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 316.

¹¹ Tam adı Ebu'l-Hasan el-Muhtar b. Hasan b. Abdun b. Sa'dun et-Tabibu'l-Bağdadi'dir. Onun Hıristiyanlık adı Yuannes'dir; ancak Mari olarak da adlandırılmaktadır. 435 yılında Irak'ta vefat eden Ebu'l-Ferec Abdullah b. et-Tayyib'den mantık, tıp ve felsefe dersleri aldı; ayrıca bu hocası, İbn Butlan'a büyük ilgi gösterir, onura eder ve diğer öğrencilerinden önde tutarak kendisine iyilikte bulunurdu. İbn Butlan, 369'da vefat eden Ebu'l-Hasan Sabit b. İbrahim b. Zahrun el-Harranî es-Sâbi'den de tıpla ilgili tahsil gördü. İbn Butlan'ın, hayatı boyunca tıp ilmi için yaşadığı, hiç evlenmediği ve bu nedenle de herhangi bir çocuk bırakmadığı bildirilmektedir. Bir rivayete göre 444 diğer bir rivayete göre ise 454 yılında vefat etmiştir. Eserleri şunlardır: Kamusu'l-Edire ve'r-Ruhbân; Takvimu's-Sihha fi Kuva'l-Ağziye ve Daf'i Mazarrıha; el-Makaletün fi Şurbi'd-Deva'i'l-Müşhil; Makaletün fi Keyfiyeti Duhuli'l Ğiza' fi'l-Beden ve Hazmihi ve Huruci Fazalatıhi ve Sakyi'l-Edviye el-Müşhile ve Terkihihi; Makaletün ila Ali b. Rıdvan İnde Vürüdihi el-Fustat senete 441; Makaletün fi İleti Nakli'l-Atıbbai'l-Mahare; Makaletün fi'l-İ'tiraz ala men Kale İne'l-Farha Aharru mine'l-Ferruc bi'tarikin Mantıkiye; Kitabu'l-Medhel ila't-Tıb; Kitabu Da'veti'l-Atıbba'; Kitabu Vak'atü'l-Atıbba; Kitabu Da'veti'l-Kasus; Makaletün fi Müdavati Sabiyyin 'Arazat lehü Husat. Bkz. İbn Butlan, Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risale, (Çev. Abdülhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2004, s. 387-388-391-394.

Kostantiniyye'den (İstanbul) gönderilen dört bin bekçi nöbetleşerek dolaşmaktadır. İkinci yıl bu askerler diğerleriyle değiştirilir. Şehrin görünümü yarım daire biçiminde olup, çapı bir dağla bitişir. Sur ise dağla birlikte zirveye kadar yükselir ve bu haliyle de bir daire meydana getirir. Dağın tepesinde, surun içinde şehirden uzak olması hasebiyle küçük görülen bir kale vardır. Anılan dağ güneşi kaleden alıkoymakta, öyle ki, ancak saat ikide üzerine doğmaktadır. Dağ dışında şehri çevreleyen surun beş kapısı vardır; ortasında keşişlerin kilisesi yer alır. Havarilerin başkanı olan oğlu Futrus'un anısını yaşatmak maksadıyla kral tarafından yapılan keşişlerin evi ise, boyu yüz, eni seksen adımdan oluşan bir binadan ibaretti; üzerinde de sütunlarla ayakta duran bir kilise vardı. Binanın etrafında üzerinde davalara bakmak için kadıların ve nahiv ve dil öğrencilerinin oturduğu revaklar bulunuyordu. Anılan kilisenin kapılarından birinde, dünya harikalarından biri sayılan ve gece gündüz on iki saat boyunca çalışan saat fincanı bulunmaktaydı. Anılan binanın ötesindeki üst kısımlarda da beş katlı idi, beşinci katında hamamlar, bostanlar ve içlerinden sular akan güzel bahçeler yer alıyordu. Bunun ilginç tarafı ise; buraya suların şehre bakan dağdan inmesidir. Şehirde, sayılmayacak kadar kilise bulunmaktadır, hepsi de altın, gümüş, renkli cam ve ceze' (onex)¹² taşından yer döşemelerinden yapılmıştır. Şehirde ayrıca patriğin bizzat kendisinin ilgilendiği ve her yıl cüzamlıları hamama sokarak eliyle saçlarını yıkadığı bir Bimaristan (Hastahane)¹³ bulunmaktadır. Buna benzer bir şeyi de kral her yıl yoksul insanlara yapmaktadır; onlara hizmetinde de, tevazu göstermek için yüksek rütbeli devlet adamlarından ve patriklerden oluşan yüce kişiler yardım etmektedir. Şehirde, zevk ve güzellik yönünden diğer şehirlerde benzerinin bulunmadığı hamamlar bulunmaktadır. Zira bunların yakıtı as¹⁴, suları ise külfetsiz biçimde kendiliğinden akan sulardan ibarettir. Keşişlerin manastırında sayılmayacak miktarda ücretli hizmetçiler çalışmaktadır, ayrıca

¹² Yemen ve Çin'de bol miktarda çıkarılan bu değerli taşın Ortaçağda siyah, beyaz ve siyahımsı olanları daha fazla rağbet görmekteydi. Fakat Çinliler, bu taşın insanları üzeceğine ve onun, insanın kötü rüyalar göreceğine inandıklarından, ondan uzak durmaya çalışırlardı. Taşın maden ocaklarından çıkarılması ise, ancak cüzamlı işçiler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca bu değerli taşın diğer ülkelere gönderilmesi de yine bu hatalıklı işçilerce yerine getiriliyordu. Bu değerli taşla ilgili bilgilerden, Yemenli hükümdarların da bu taştan yapılan takılara rağbet göstermedikleri ve hazinelerinde bulundurmadıkları anlaşılmaktadır. Bu değerli taşla ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara, 2001, s. 100-104.

¹³ Ortaçağda Yakın Doğu şerhlerindeki hastaneler ve çalışanları ile ilgili bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, ilaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 265-282.; Levent Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslam Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007, s. 67-269; Levent Öztürk, *İslam Tıp Tarihi*, İstanbul, 2006, s. 163-191.

¹⁴ Bir çiçek türüdür.

buranın kilisenin gelir ve giderlerini tespit etmek için bir divanı vardır. Divanda da onlarca kâtip görev yapmaktadır.”¹⁵.

D. Antakya’da Meydana Gelen Tabii Afetlerle İlgili Bilgiler

Yakut el-Hamevî, Antakya’da meydana gelen tabii afetler konusunda şunları yazmaktadır:

“Bir yıl küsur önce kiliseye dehşet verici bir yıldırım çarptı. Hicretin 442’inci yılına tesadüf eden İskender takvimine göre 1362 yılında bol miktarlarda yağmurlar yağdı ve bu durum Nisan ayının birçok gününde devam etti. Nisan’ın on üçüncü gününe tekabül eden Cumartesi gününden önceki gece alışılmışın dışında ve üzerinde şimşekler ve yıldırımlar çakmaya başladı, hatta bu esnada bol miktarda ürkütücü yıldırım sesleri duyuldu ve bu durum insanları rahatsız etti. Tam bu esnada keşişlere ait kesim yerinde saklı bulunan sedeften bir bina üzerine bir yıldırım düştü ve yüz kısmından taşların işlendiği balta ve demirle şekillenmiş gibi bir parça koptu; bu binanın üst kısmına yerleştirilen demirden bir haç da yere düştü ve düştüğü yerde kaldı, yine aynı binadan küçük bir parça koptu. Yıldırım binadaki bir delikten içeri girdi; aslında bu delikten kesim yerine kurbanların bağlandığı gümüşten mamul yoğun bir zincir sarkıtılmaktadır.; bu deliğin genişliği ise iki parmak kadardır. Olay esnasında zincir birçok parçaya ayrıldı, halkaların bazıları da oraya buraya dağıldı, o dağılanlardan bazıları da yerde bulundu. Bu esnada mezbahanın masası yanında asılı duran gümüşten mamul bir taç da düştü; Masanın arkasındaki batı kısmında, üzerine, altın kaplamalı ve kakmalı üç tane gümüşten büyük haç konulan kare şeklinde tahtadan yüksek üç kürsü bulunmaktaydı. Ancak anılan olaylı geceden önce antik iki haç yerlerinden alınarak kilise deposuna kaldırıldı, ortanca haç ise yerinde bırakıldı; bu esnada antik iki kürsü kırıldı ve onların kıvılcımları zincirde olduğu gibi herhangi bir yangın eseri görülmeden mezbahanın içine ve dışına yayıldı. Ortanca kürsü ile üzerinde haça bir şey isabet etmedi. Mezbaha masasını koruyan gümüş kubbeyi taşıyan mermerden dört sütunun her birini saran dibaçtan¹⁶ bir kumaş bulunuyordu; bunlardan her biri de

¹⁵ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 316-317.

¹⁶ Bütün ham maddesi ipekten olan kumaş demektir. ed-Dımaşkî, Ortaçağda Suriye’de imal edilen dibaç türünden kumaşları şöyle tanıtır: “Onlar (Dibâclar) çeşit çeşittir, bazılarına giyinmek, diğer bazılarına da asmak ve örtü olarak kullanmak için ihtiyaç duyulur. En iyisi ise, boyası güzel, nakışları düzenli, ipeği ince, örgüsü sık, rengi parlak, vezni ağır, ütüleme esnasında yanmayan olanıdır. En kalitesizi ise, bu özelliklerin tersine özellikler taşıyanıdır. Elbiselik olarak kullanmak için, en uygun olanı 120 karış, örtü ve asmak için ise, parçası 200 karış olmalıdır. Bu ölçülerden yüksek veya aşağı da olabilir, elbiseler için tespit edilen bu ölçülerin altında olursa, bu büyük kusurlardan sayılır, zira bu parça elbiselik olarak

büyük ve küçük parçalara bölündü. Bu kumaş parçaları kokuşmuş ve yıpranmış bir duruma gelmişti, ancak bir ateşin dokunduğu veya yanmış bir şeye benzemiyordu. Aynı zamanda masaya ve üzerindeki örtüye bir zarar dokunmamıştı; hatta üzerlerinde herhangi bir yangın izi de görülüyordu. Mezbaha masasının yanındaki bazı mermerler, altındaki kireç ve alçı parçalarıyla birlikte patla parçacıkları gibi parçalara ayrılmıştı. Bunlar arasında büyük bir mermer levha vardı; yerinden fırlayarak masayı koruyan gümüş kubbenin yukarısında kırılmıştı ve orada olduğu gibi kalmıştı. Mermerin başka parçacıkları ise olay yerinin yakınına ve uzağına saçılmıştı. Mezbahanın bir tarafında ve parçalanan ve saçılan zincirin yakınında, içinde kınnap¹⁷dan bir ip bulunan tahtadan bir bakara vardı; üzerinde camdan kandiller bulunan gümüşten büyük bir tabak asılıydı; oda olduğu gibi duruyordu, hatta ne kandillerinden biri ne de tahta kürsünün yakınındaki mum sönmüştü, bunlardan bir şey de eksilmemişti. Bu olayın bütün detayı oldukça şaşırtıcıydı. Antakya'nın dışındaki ve içindeki birden çok kişi, anılan yılın Ağustos ayının beşinde Pazartesi gecesini gökte, içinden parlak bir ışık saçan deliğe benzeyen bir şey gördü ve bir süre sonra da kayboldu. İnsanlar bu olayı birbirleriyle konuşmaya başladılar. Daha sonra Pazartesi günün ortasında Çuncüre¹⁸ şehrinde -ki, burası, Bizans memleketinin ortasında, Antakya'dan on dokuz günlük bir mesafede yer alır- bir gün boyunca korkunç bir deprem meydana geldiği haberleri ulaştı. Bu esnada birçok bina yıkıldı, buranın dışında bulunan bir yer de çöktü. Şehirdeki büyük bir kilise ve güzel bir kale kayboldu ve hatta herhangi bir izleri de kalmadı. Anılan çöküntüden kaynağı ve akıntısı bol olan aşırı sıcak bir su akmaya başladı, bu esnada yetmiş ev sular altında kaldı, o evlerden birçok insan dağlara ve yüksek yerlere kaçtılar ve kurtuldular. Anılan sular ise yedi gün boyunca yer üzerinde kaldı. Anılan şehrin etrafındaki iki günlük mesafedeki yerler de dümdüz oldu ve çamurla kaplandı. Bu durumu gören bir grup insan, Antakya halkına gelerek yazdığım gibi anlattılar ve bu olay esnasında insanların eşyalarını dağın tepesine taşıdıklarını, ancak buranın da depremin büyüklüğünden sarsıldığını ve eşyaların yerde yuvarlandığını dile getirdiler.”¹⁹.

kullanılmaz ve böyle bir şeyin tafisi de mümkün değildir.”. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 135.

¹⁷ İplik çekimi sırasında doğal liflerden elde edilen ve urgan sanayisi için özel olarak üretilen iplik demektir. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 6699.

¹⁸ Bu yerleşim merkezi ile ilgili hiçbir kaynakta bilgi bulamadık.

¹⁹ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 317-318.

E. Antakya'nın Müslümanlar tarafından Fethedilmesi İle İlgili Bilgiler

Yakut el-Hamevî, Antakya'nın fethi konusunda şunları yazmaktadır:

“Buranın fethine gelince, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah, Halep'ten buraya yürüdü; bu esnada Kınnesrin askerlerinden büyük bir topluluk şehirde savunma pozisyonuna geçmişlerdi. O (Ebu Ubeyde), Antakya'ya iki fersah uzaklıkta bulunan Mehrûye²⁰'ye yönelince, düşmana bağlı bir topluluk onunla karşılaştı; fakat bu kumandan onları bozguna uğratarak şehre girmeye zorladı ve buradaki halkı her yönden kuşatma altına aldı. Bu esnada ordunun büyük bir kısmı Fars ve Deniz kapısı olarak adlandırılan kapıda toplanmıştı. Daha sonra onlar (şehir halkı) cizye²¹ (baş vergisi) ödeme veya göç etme konusunda onunla anlaşma yaptılar. Böylece onlardan bazılarını şehirden uzaklaştırdı, diğerlerini de yerlerinde bıraktı; sonra da onlara güvence vererek ergenlik çağına ermiş her insanı bir dinar ve bir cerib²² buğday karşılığında vergiye bağladı. Ancak onlar (Antakya halkı), daha sonra anlaşmayı bozdular; bu nedenle de Ebu Ubeyde onların üzerine İyaz b. Ganm ve Habib b. Mesleme'yi gönderdi ve burayı daha önceki anlaşma gereğince yeniden fethetti. Denilir ki; aksine onlar Ebu Ubeyde Filistin'e döndükten sonra anlaşmayı bozdular, bunun üzerine o, Amr b. el-As'ı İlya²³'dan göndererek burayı fethetti. Sonra da oradan döndü, İlya halkı

²⁰ Yakut'un vermiş olduğu bilgiden de anlaşıldığı gibi, Antakya'dan iki fersah uzaklıkta bir şehirdir. Ancak el-Belazurî'nin, “Fütuhu'l-Büldan” adlı eserinde, bu şehrin adı Mehrûbe olarak geçmektedir. Bkz. el-Belazurî, *Fütuhu'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 210.

²¹ Bu dönemde Gayr-ı Müslimlerin ödemekle mükellef oldukları cizye miktarı, zenginden 48 dirhem, orta halliden 24 dirhem, yoksuldan da 12 dirhem idi. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 539-542.

²² Walther Hinz, cerib'i şöyle tanıtmaktadır: “Hacim ölçüğü olarak 1 cerib VII. Yüzyılda -Medine'de Halife Hz. Ömer Devrinde- 7 kafız idi. Daha sonraki devirde rastlanan bir kayda göre, bu tür 1 kafız= 1 sa' veya=5/3 rıtl (tahıl ağırlığı) idi. Aşağıdaki sa'yı 4,2125 litre ya da 3.245 kg. (buğday) olarak bulduk ve İslamiyetin ilk yıllarında kullanılan hacim ölçüsü cerib için 29,5 litrelik veya 22,715 kg'lık (buğday) bir değer tespit ettik. İran'da da 1 cerib=daima 10 kafız'dı, ancak kafız ölçüleri büyük ölçüde birbiriyle çelişir. X. Yüzyılda Doğu İran'da 2,5 ve 1,5 menn'lik kafız'ler vardı ve aynı şekilde de 26 litrelik ve 16 litrelik cerib'ler vardı... XIV. Yüzyılda İran'da 1 cerib=her biri 260 dirhem olan 120 Tebriz menn'i (1 dirhem=3,2g.) idi. Gazan Han'ın yaptığı ayarlamadan sonra 1 cerib, 100 kilo buğdayın ağırlığına veya 130 litrelik bir hacme denk geliyordu.” Bkz. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 46-47.

²³ Kudüs şehrinin ikinci adıdır. Nitekim Emevi dönemi şairlerinden el-Ferezfak bir şiirinde şöyle der: “İki ev vardır ki, birisi idarecileri biz olan Allah'ın Evi'dir, diğeri ise İlya' yokuşlarında şerefendirilen köşktür.”. Bir rivayete göre, şehir bu adı, İlya -ki o Dımaşk,

güvence ve sulh isteyene kadar da orada kısa bir süre ikamet etti. Daha sonra Humus ve Ba'lebek halkından bazı kimseler mürabıt sıfatıyla şehre yerleşti, onlardan birisi de, Abdullah b. Habib b. en-Nu'man b. Müslim el-Antakî'nin dedesi Müslim b. Abdullah idi. Müslim şehrin kapılarından bir kapıda öldürülmüştü; burası hala "Müslim kapısı" olarak bilinir. Bu olay ise şöyle meydana gelmiştir. Rumlar denizden hareket ederek Antakya'yı zorladılar, bu esnada Müslim, surun üzerindeydi, bir köle ona bir taş atarak onu öldürdü. Sonra el-Velid b. Abdulmelik b. Mervan Antakya askerlerine sahildeki Selukiye²⁴ topraklarını ikta olarak verdi ve onlara bir dinar ve iki mudd²⁵ buğdaylık fileser'i tahsis etti. Ayrıca onlara maaş bağladı ve Selukiye kalesini inşa etti. Fileser ise, belli olan bir parça topraktan ibaret olup, diğerlerinin söylediği gibi, feddan²⁶ ve cerib'in karşılığıdır. Bu tarihten itibaren Antakya, Rumların, el-Masisa²⁷, Tarsus ve Ezene (Adana) gibi sınır beldelerini istila ettikten sonra 353 yılında burayı ele geçirmelerine kadar sınır şehirlerinden bir şehir olarak Müslümanların elinde kaldı.²⁸

Humus, Erdün ve Filistin'in kardeşidir- b. İrem b. Sam b. Nuh'a (A. S.) nispet edilerek almıştır. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. I, s. 348-349.

²⁴ Anlatılanlara göre, Ortaçağda burası Selukiye kılıçları ve Selukiye köpekleri ile şöret kazanmıştı. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. III, s. 274.

²⁵ Walther Hinz, mudd'u şöyle açıklar: "İslamiyetin ilk yıllarında kullanılan şer'i mudd (özellikle Medine'de) 1/4 sa' idi. Ebu Hanife'ye göre, mudd, 2 Bağdad ritl'i, Ebu Yusuf'a göre ise 1/3 ritl idi. Ebu Yusuf'un sözünü ettiği ritl, Medine ritl'i olmalıdır, çünkü ikisi de 812,5 gr. (buğday) eder. 77 kg. buğday 100 litre olarak düşünülürse, şer'i mudd için 1.05 litre değer elde edilir. 1195'ten kalan ve ölçü ayarında kullanılan bir normal ağırlık kabı kaydı sebebiyle 1/4 sa'nın=337 dirhem suyu ihtiva ettiğini bildiğimize göre, doğrulama olarak 1 mudd'un değeri karşılığında 1,053 litre elde ediyoruz." Bkz. Walther Hinz, s. 56.

²⁶ Walther Hinz, feddan ile ilgili şunları yazmaktadır: "Mısır alan ölçüsü feddan, el-Kalkaşandi'ye göre =400 kasaba kareydi. Kasaba'yı 299 cm olarak bulmuştuk, böylece Ortaçağ'da 1 feddan'ın değerini 6368 metrekare'lik bir alan olarak alabiliriz..." Bkz. Walther Hinz, s. 80.

²⁷ Ceyhan kenarında, Tarsus yakınında ve Antakya ile Rum toprakları arasında yer alan bir şehir olup, uzun yıllar boyunca Lion ve oğlunun elinde kalmıştır (XII.yüzyılın başlarında). Bir zamanlar İslam devletine bağlı meşhur sınır şehirlerinden biriydi; birçok takva sahibi iyi insan burada sınır bekçiliği yapmıştır. Burada Ceyhan nehrinin suladığı çok sayıda bostanlar bulunmaktaydı. Aynı zamanda şehrin surları ve beş kapısı vardı. Bir rivayete göre, şehir, onun onarımını yapan Masisa b. er-Rum b. el-Yümn b. Sam b. Nuh'a (A. S.) nispet edilerek bu adı almıştır. Şehrin Ortaçağdaki en önemli özelliklerinden birisi ise, kürk üretimidir. Üstelik buradan bir tanesinin 30 dinara satıldığı kürkler dünyanın her yerine ihraç edilmekteydi. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 169.

²⁸ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 318-319.

F. Antakya'nın Selçuklular Tarafından Fethedilmesi İle İlgili Bilgiler

Yakut el-Hamevî, Antakya'nın Selçuklular tarafından fethi konusunda şunları yazmaktadır:

“Şehir, 477 yılında bu gün Selçuklu hanedanına mensup kralların atası olan Selçuklu Süleyman b. Kutalmış tarafından kurtarılan kadar da onların (Rumların) elinde kaldı. Bu esnada Şerefuddevle Müslim b. Kureyş Halep'ten hareket ederek Süleyman'ı buradan uzaklaştırmak istedi, fakat Süleyman 478 yılında onu öldürdü. Sonra Süleyman, Celalüddeve Sultan Melikşah b. Alparslan'a yazarak fethi ile ilgili bilgi verdi; o da bu habere sevindi ve bu olayın halka duyurulmasını emir verdi. el-Ebiverdî, Melikşah'a hitap ederek şöyle dedi:

‘Alaca kırsağın alını gibi, kırmızı kum tepesinden bir ateş parladı ve kaleleri İskender'e karşı direnen Rum'un Antakya'sını fethettin. Atların ise omuzlarına bastı ve bu esnada övünerek çiğnenen cesetlerini Rumların kızlarına attın.’

Böylece şehrin durumu düzeldi ve Haçlıların, buranın, bir tuzak sonucunda Türk asıllı valisi Bağisiğan'nın (Yağısıyan) elinden almalarına kadar da Müslümanların elinde kaldı. Anılan vali buradan çıktıktan sonra, yaptığından pişmanlık duyarak Haleb'e ulaşmadan önce 491 yılında gafletinin üzüntüsünden öldü ve burası şimdiye kadar onların işgali altındadır.”²⁹

G. Antakya Alimleri İle İlgili Bilgiler

Yakut el-Hamevî, Antakya alimleri konusunda şunları yazmaktadır:

“Antakya'ya birçok alim nispet edilmektedir. Onlardan birisi de, el-Makbul adlı eserin sahibi Ömer b. Ubeyd b. Züheyr b. Mutî' b. Cerir b. Atiye b. Cabir b. Avf b. Zübyan b. Mersed b. Amr b. Umeyr b. İmran b. Atik b. el-Ezd Ebu Hafs el-Atekî el-Antakî el-Hatîb'dir. O, Ebu Bekr el-Haraitî, el-Hasan b. Ali b. Revhel-Kefertabî, Muhammed b. Hureym ve Ebu 'l-Hasan b. Cevsa'dan hadis öğrendi. Anılan alimlerden ve diğerlerinden Dımaşk'ta hadis öğrendi. 359 yılında ise bir defa daha buraya ikamet etmek için geldi ve burada ve Humus şehrinde birçok kişiden hadis nakletti. Abdulvehhab el-Meydanî, Müsedded b. Ali el-Emlukî ve diğerleri ondan rivayet naklettiler. Ebu'l-Hüseyn er-Razî ve meşhur bir muhaddis olan ve aynı zamanda bir seyahatnamesi bulunan Osman b. Abdulah b. Muhammed b. Hurdaz el-

²⁹ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 318-319

Antakî onun hakkında yazı yazdılar. Bu sonuncu alim ise, Dımaşk'ta Muhammed b. Aiz, Ebu Nasr İshak b. Hişam b. Yahya, Duhaym, Hişam b. Ammar, Said b. Kesir b. Ufeyr, Ebu'l-Velid et-Tayalisi, Şeyban b. Ferruh, Ebu Şeybe'nin iki oğlu Ebu Bekr ve Osman, Affan b. Müslim, ali b. el-Ca'd ve bunların dışında bir grup alimden hadis öğrendi. Ayrıca Ebu Hatim er-Razî -ki yaşça ondan büyüktür- Ebu'l-Hasan b. Cevsa, Ebu Avane el-Esferayinî, Hayseme b. Süleyman ve diğerleri ondan rivayet naklettiler. Aynı zamanda bu zat, meşhur hafızlardan biriydi. Ebu Abdullah el-Hakim Osman b. Hurdaz şöyle dedi: O (Ebu Hafs el-Atekî el-Antakî), güvenilir bir alimdi. Duhaym ise, Ebu Hafs'ın, 282 yılının Muharrem ayında vefat ettiği belirtti. Antakyalı diğer bir alim ise İbrahim b. Abdurrezzak Ebu Yahya el-Ezdî'dir. O, Fakih, Kur'an okuyucusu el-İclî el-Antakî olarak da bilinir. Kur'an okumayı Dımaşk'ta Harun b. Musa b. Şerik el-Ahfeş'den öğrendi, ayrıca o, bu hususta Osman b. Hurdaz ve Kunbül olarak tanınan Muhammed b. Abdurrahman b. Halid el-Mekkî ve diğerlerinden de ders aldı. Sekiz kıraat'ı kapsayan bir eser yazdı ve başka alimlerden hadis nakletti. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Abdullah b. el-Muttalib eş-Şeybanî ve Ebu'l-Hüseyn b. Cemi' ve diğerleri kendisinden rivayet naklettiler. Anılan alim, 338 yılında Antakya'da vefat etti. 339 yılının Şaban ayında vefat ettiği de rivayet edilmektedir.”³⁰.

I. Antakya'nın Diğer Özellikleri İle İlgili Bilgiler

Yakut el-Hamevî, Antakya'nın diğer özellikleri hakkında şunları yazmaktadır:

“Antakya şehri, Şam sınır şehirlerinden ve el-Avâsım³¹ kasabalarından biri olarak kaldı. O aynı zamanda memleketlerin en ileri gelenlerinden ve ana şehirlerinden idi. Nezihlik, güzellik, havanın hoşluğu, suyun tatlılığı, meyvelerin bolluğu ve hayrın genişliği ile vasıflandırılır.”³².

³⁰ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 319-320.

³¹ Av3asım sözlükte “korumak, engel olmak; sığınmak” anlamındaki asm kökünden türeyen asıme'nin çoğulu olup “koruyanlar, müstahkem mevkiiler” demektir. Bu müstahkem mevkiiler, İslam ordularının cihat maksadıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazadan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler olduğu için bu adla anılmıştır. el-Avâsım kavramının içeriği ve tarihçesi hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, Avâsım Maddesi, İstanbul, 1991, c. IV, s. 111-112.

³² Yakut el-Hamevî, c. I, s. 316.

“Şehrin dışında el-Maklub³³ olarak adlandırılan bir nehir vardır. Bu nehir İsa nehri gibidir; üzerinde bir değirmen bulunur; o, bostanları ve tarıma dair toprakları sulamaktadır.”³⁴.

“Antakya ile deniz arasında iki fersahlık bir mesafe vardır, ayrıca buranın es-Süveydiye olarak adlandırılan bir limanı bulunur ve Haçlılar eşyalarını buradan Antakya'ya binekler üzerinde taşırlar. Abbasi halifesi er-Reşîd, yapmış olduğu bir savaşta Antakya'ya girdi, burası çok hoşuna gitti ve burada ikamet etmeye karar verdi. Şehir halkından bir yaşlı adam ona şöyle dedi: ‘Ey Müminlerin emiri! Burası memleketlerinden birisi gibi değildir.’ Halife de, ‘nasıl?’ diye sordu. Yaşlı şöyle anlattı: ‘Zira kaliteli koku burada değişime uğrar, öyle ki, ondan yararlanılmaz, aynı zamanda silah da Hindistan'ın kal’i³⁵ türünden olsa bile, burada pas tutar’. Halife, onun bu sözünü doğruladı, böylece o burayı bırakıp gitti.”³⁶.

³³ Kaynaklarımızda bu ad altında bir nehirle ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık, muhtemelen bununla el-Asi nehri kastedilmektedir. Yakut el-Hamevî, el-Asi ile ilgili şunları yazmaktadır: “... itaat edenin zıddı anlamına gelmektedir; o ise, el-Mimas olarak bilinen Hama ve Humus nehrinin adıdır. Bu nehrin kaynağı Kades gölü olup, Antakya yakınında denize akmaktadır. Antakya yakınındaki ismi ise el-Eründ’dür. Bir rivayete göre, birçok nehrin güneye yönelmesine karşılık onun kuzeye doğru akması sebebiyle ona el-Asi denilmiştir. Ancak bu genel bir görüş değildir.”. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 76.

³⁴ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 318.

³⁵ Ortaçağda diğer kılıç çeşitlerine nazaran Hindistan kılıçları çok meşhurdur. Bu satırları yazan aciz’in “Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi” adlı eserinde, Ortaçağda üretilen kılıçlarla ilgili geniş bilgi verilmiştir. Bu bilgiler arasında yer alan el-Kal’i çeşidi de dahil olmak üzere Hindistan kılıçları ile ilgili kısmı olduğu gibi aktarıyoruz: “Hindistan, Ortaçağda kılıç endüstrisinin merkezi konumundaydı. Bu ülkede imal edilen kılıçlar, kalite, kesicilik ve güzellikleri yönünden darb-ı meseller ve şiirlerle övülürlerdi. Bir sözde şöyle denilir: ‘Bir kılıç Hindistan ve Yemen’de imal edilmişse, ondan korkacaksınız!’. Emevî dönemi şairlerinden el-Ferezdak bir şiirinde Hindistan kılıçlarını överek şöyle der: ‘Hindistan kılıçlarının da ağızları gayet kesicidir, Hatta onlar bazen gerdanlıkların zincirlerini bile keserler.’. Ebu Muhammed el-Hâzin ise, Hindistan kılıçlarını daha farklı ve zarif bir benzetme ile sevgilisi Hind’in kirpiklerinin Hindistan kılıçlarından daha keskin olduğunu ima ederek şöyle tanıtır: ‘Hindistanlıların, kılıçlarıyla göremediklerini, Hind gözlerinin kılıçları ile görür. Ortaçağda Hindistan’dan dünyanın her tarafına demir ve çelik ihraç edilirdi. Bu ülkede imal edilen kılıçların en önemlileri şunlardı: "el-Bâhirî", bu çeşit kılıçlar Herat demir ve çeliğindendi ve Sind’de yapılırdı. Genellikle pazı gibi yeşil renkli idi. "el-Rûheyniyya", bu kılıçlar Hindistan'ın bazı bölgelerinde üretilmekteydi ve içinde dumana benzeyen bir cevher bulunan bir çubuktan ibaretti. Üçüncü grup kılıçlar Havr Fevfel’de imal edilirdi. Bunlar çok uzun ve geniş olup, yüce bir cevhere sahipti ve sadece yumuşak maddeleri keserdi. Sonuncu grup ise "Felâlûk eş-Şâhî" olarak adlandırılır ve el-Kûz’da yapılırdı. Bu kılıçlar uzun ve geniş olup, yeni çıkan prasanın sertliğine benzeyen bir durum arz eder ve birbirine sarılmış iki yılan gibi bir görünüm sergilerdi. Ayrıca cevher, kılıcın ortasında bir gümüş gibi parlıtı verirdi. Böylece kılıcın cevheri saf beyaz, yeri ise, gök renginde mavi olarak görünürdü. Hindistan'ın Bilmân bölgesinde imal edilen el-Bilmâniyye kılıçları da Ortaçağda büyük şöhret kazanmışlardı. Bu kılıçların büyük ve küçük boy olmak üzere iki çeşidi vardı. Büyük

“Antakya’da Habibu’n-Neccâr³⁷’ın mezarı bulunmaktadır. İnsanlar, uzak yerlerden buraya gelerek mezarını ziyaret ederler. Aşağıdaki ayetin onun hakkında indirildiği rivayet edilmektedir:

olanlarının uzunluğu 4 karış eni ise, 3-4 parmak kadardı. Cevherleri gayet temiz olan bu kılıçlar, hem kusursuz hem de öldürme işinde çok kaliteli silahlar olarak tanınıyorlardı. Aynı zamanda bu kılıçların gövdeleri “kalî” denilen kılıçların gövdelerine çok benzemekle beraber ağırlıkları 3-3,5 rıtl arasında değişirdi. Küçük boyda olanları ise, güzel görünüme sahip oldukları gibi, cevherleri de gayet temizdi. Bu sonuncular cilalandıktan sonra üzerlerinde bir kırmızılık meydana geliyordu. Cevherleri ise, “Kalî” denilen kılıçlarınkinin bir buçuk katı kadardı, fakat aynı zamanda “Yemânî” olarak adlandırılan kılıçların cevherlerinden azıcık uzun oluyordu. Burada zikredilmesi gereken önemli bir hususta imal işleminden sonra bu nevi kılıçların cevherlerinde yer yer kopukluklar meydana gelmesiydi. Bazen de bunların demir kısımlarında iki parmak kadar kare şeklinde, içinde onu yapan sanatkârın adı bulunan bir mühür yer alıyordu. Tanıtmakta olduğumuz kılıçların en kalitelisi ise, cevherleri geniş, fakat kırmızılığı fazla görülmemeyendir. Hindistan’ın birde “es-Serendiyye” olarak adlandırılan kılıçları vardı. Bu kılıçların cevherleri ince sarı ve nispeten gizlenmiş durumdaydı. Bunların eni ise, en çok 3 parmak kadardı. Gövdeleri daha ziyade “Yemânî” denilen kılıçların gövdelerine benzese bile, cevherleri darbe ve zayıflıktan kurtulamıyorlardı. Cilalanmadan önce bu kılıçların yeri kırmızı, cevherleri küçük ve sarı bir renkte oluyordu, ayrıca boğumları da Yemânî kılıçların boğumlarına benzemekteydi. Bunlardan bir kısmı İran’da imal ediliyordu ve üzerlerinde altın kaplama heykeller bulunmaktaydı. Bu kılıçların en uzununun boyu 3 karış 4 parmak kadardı, gövdeleri ince, fakat üst kısımları daha da ince oluyordu ve üzerinde iki delik bulunuyordu. Cevherleri ise, “Kalî” denilen kılıçların cevherleri-ne çok benziyordu ve bunların hemen hemen hepsi eşit oluyordu. Fakat bu nevi kılıçlardan bazılarının da bütün cevherleri ağaca benzer bir görünüm arz etmekteydi. Serendiyye türünden bir kılıçta bulunan cevherlerin bir kısmı ağacımsı, diğerleri ise eşit görünümde olursa, o kılıcın kalite dışı yollarla imal edildiğine karar verilir. Kufe’de imal edilen Serendiyye türünden kılıçlar, İran’da imal edilenlerden daha kesici ve öldürücü oluyordu. Bazılarının iki kemerli olduğu anlaşılan bu kılıçlar, aynı zamanda savaşlarda en fazla iş gören ve kesicilik vasfına sahip olan silahlar oldukları da bilinen bir gerçektir. İran’da imal edilenlerin en önemli özelliği ise, Kufe’de yapılanlardan daha uzun olmalarıydı. Ayrıca bunların imal işleminden sonra cevherleri fazla görülmez, fakat üzerlerinde beyaz ve yeşile çalan ince bir demir tabakası bulunurdu. Bunlarla ilgili önemli bir husus da İran yapımı olanlarının üst kısımlarının alt kısımlarından daha ağır olmasıydı.” Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 385-388.

³⁶ Yakut el-Hamevî, c. I, s. 318.

³⁷ Antakya’da yaşadığı’na inanılan bir din büyüğüdür. Marangozlukla uğraştığı için kendisine en-Neccar (dülger) unvanı verilmiştir. Yasin suresinin 20 ve daha sonraki ayetlerinde sözü edilen kişinin anılan kişi olduğu Kur’an yorumcuları tarafından bildirilmektedir. Anlatılanlara göre, Hz. İsa, Antakya’ya elçiler göndererek halkı gerçek dine çağırması, ancak, halk bu çağrıya tepki göstermiştir. Bunun üzerine Habibü’n-Neccâr çıkagelerek onlara elçilere uymalarını öğütlediyse de, halk, onu dinlemediği gibi ölümle tehdit etti. Halkın bu tehditlerine karşın, Habibü’n-Neccâr, Allah’ın birliğini savunmuş onlara boyun eğmemiştir. Ancak o, bu davranışı sonucunda öldürülerek şehit edilmiştir. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. X, s. 4894. Bu zatla ilgili Kur’an ve Tefsir’lerdeki bilgiler için bkz. Süleyman Ateş, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Habib en-Neccar Maddesi, İstanbul, 1996, c. XIV, s. 373-374.

‘Şehrin öbür ucundan koşarak bir adam gelmiş ve şöyle demişti: Ey Milletim!Gönderilen elçilere uyun.’³⁸.

II. DEĞERLENDİRME

Yakut el-Hamevî'nin, Antakya'nın adıyla ilgili vermiş olduğu bilgilerden, şehrin adının İslam öncesi dönemden, yazarın yaşadığı XIII. yüzyıla kadar hiç değişmediğini göstermektedir. Romalılar döneminde şehir Antiochia olarak adlandırılmaktaydı³⁹. Şehrin adı hakkında belirtilen ilginç bir şey de, -ki, bu İslam öncesi şairlerinin şiirlerinden de anlaşılmaktadır-Arapların beğendikleri şeyleri Antakya'ya nispet etmeleridir. Bu da Antakya'nın İslam öncesi dönem de dahil bir şehir olarak çok önemli bir konuma sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Uzun tarihi boyunca Antakya'nın birçok devlet tarafından ele geçirilmesini ve özellikle Ortaçağda Müslüman Arap ve Türklerle, Bizanslılar ve Haçlılar arasında çekişme konusu haline gelmesini ve bu olaylar sonucunda da sık sık el değiştirmesini de anılan özelliğine atfetmek gerekir. Ancak burada bütün bu olayların şehirde yaşanması ve farklı kültür ve birikimlerin şehrin sosyal ve kültürel yapısına yansması, Antakya'ya büyük kazanımları olmuştur, bunu bugün de görmek mümkündür.

Yakut'un, şehrin kimin tarafından kurulduğu konusunda naklettiği haberlere bir göz atıldığında, Antigonos, Seleukos, Antiochos ve yazarın ifadesiyle Antalya'nın kız kardeşi Antakiyye'nin isimleri geçmektedir. Bunlardan son ismin yani Antalya'nın kız kardeşi Antakiyye'nin şehri kurduğu meselesi gerçekte bağdaşmamaktadır. Zira Antakiyye ismi İslam öncesi dönemde, anılan cahiliye şiirlerinden de anlaşıldığı gibi, ilk defa Araplar tarafından şehir için kullanılmıştır. Romalılarla Bizanslılar döneminde şehrin adı Antiochia olarak geçmektedir. Tarihi bilgilere göre, Seleukos'un babasının adı Antiochos, oğlunun adı ise Antiyohos olarak geçmektedir. Yakut'un verdiği bilgiden şehrin Seleukos tarafından ya babasının ya da oğlunun adına kurulduğu anlaşılmaktadır⁴⁰.

Yakut'un, Antakya'nın fiziki yapısıyla ilgili vermiş olduğu bilgilerden, şehrin 440 dolaylarında Bizanslıların elinde bulunduğunu, bir kaleye ve 360 burçtan ibaret sağlam bir surla sahip olduğunu ve her yıl nöbetleşerek 4000 asker tarafından korunduğunu öğreniyoruz. Aynı bilgilerden, Antakya'nın

³⁸ Bkz. Yakut el-Hamevî, c. I, s. 319. Ayet için bkz. Yâsin, 20.

³⁹ Bkz. Goy Le Strange, *Büldanu'l-Hilafeti's-Şarkiyye*, (Arp. Trc. Beşir Fransis, Gorgis Avvad), Beyrut, 1985, s. 168, 184; Halil Sahillioğlu, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Antakya Maddesi, İstanbul, 1991, c. III, s. 228.

⁴⁰ Bkz. Halil Sahillioğlu, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Antakya Maddesi, c. III, s. 228.

bir dağa bitişik inşa edildiğini, surunun ise bu dağın üzerine kadar uzandığını, bu durumuyla da yuvarlak bir şehir görünümünde olduğunu anlıyoruz. Ayrıca şehirde beş kapı, bir kilise, bir papaz evi, yargıç ve dil bilimcilerin çalıştığı mekanlar, kilise kapılarından birinde saat, şehirde hamamlar, bostanlar, bahçeler, kiliseler, bir adet Bimaristan ve şehir kilisesinde de bir divan bulunmaktaydı. İbn Butlan'ın şehirde bizzat görerek anlatmış olduğu halkın hizmetine sunulan kurumlara bakıldığında, XI. yüzyılda Antakya'nın oldukça güzel ve gelişmiş bir görünüme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hele şehirdeki hamamlarla ilgili bilgilere göz atıldığında, bu dönemde genel temizliğe, halk sağlığına ve hatta cüzamlıların sağlığına büyük önem verildiği görülmektedir.

Ortaçağda Antakya'nın olumsuz bir özelliği ise burada depremler de dahil birçok tabii afetin meydana gelmesiydi. Yakut, XIV yüzyılın ikinci yarısında, Antakya'da meydana gelen bir fırtına, bir yıldırım düşmesi, gökte ilginç bir cisim görülmesi ve Orta Anadolu'da bulunan Ğuncüre şehrindeki bir depremden söz etmektedir. Ancak keşişlere ait bir mezbahaya isabet eden ve bazı yıkımlara sebep olan yıldırım düşmesi olayı, aynı zamanda bir Hıristiyan olan İbn Butlan tarafından abartılı bir şekilde anlatılmış, Yakut da bu olayı hiç özetlemeden olduğu gibi nakletmiştir. Oysa bu olay günümüz bakışıyla çok da abartılacak bir olay değildir.

Yakut'un, Antakya'nın Müslümanlar tarafından fethi konusunda vermiş olduğu bilgilerden, şehrin Bizanslılar tarafından çok fazla kayda değer direniş gösterilmeden ele geçirildiğini göstermektedir. Aslında Hz. Ömer tarafından Şam ülkelerine baş kumandan olarak atanan Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ın el-Cezire ve civarının fethine görevlendirdiği İyaz b. Ganm'ın Antakya ile birlikte diğer şehirlerin fethinde de büyük direnişlerle karşılaşmadığı anlaşılmaktadır⁴¹. Antakya'da dahil anılan şehirlerin fethinin kolayca gerçekleşmesinin önemli sebepleri vardır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Bu şehirlerde önemli ölçüde Arap kökenlilerin bulunması; buralardaki Bizans idaresi ve gücünün yetersiz olması; İslam devletinin bu şehirlerdeki casuslarının düzenli bir şekilde haber nakletmeleri; bu merkezlerde yaşayan halkın Bizans idaresinden memnun olmaması. İslam devleti ordusunun inanç, moral, taktik ve stratejik üstünlüğe sahip bulunması. Bütün bu ve benzeri nedenlerden dolayı Antakya da dahil bölge şehirleri kolayca fethedilmiştir.

⁴¹ Bkz. Halife b. Hayat, *Halife b. Hayat Tarihi*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001, s. 171-172; el-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 246-260.

Yakut, Antakya'nın Selçuklular tarafından fethedilmesine de yer vermiştir. Yazarın nakletmiş olduğu bilgilerden ve Ebiverdi'nin konuyla ilgili yazmış olduğu şiirden, Antakya'nın Türkler tarafından alınmasından önce yine eskisi gibi Bizanslıların elinde olduğunu öğreniyoruz. Bu esnada şehir yüzünden bir Arap-Türk mücadelesinin meydana geldiği, ancak Selçuklu kumandanı Süleyman b. Kutalmış'ın, Halep şehri hakimi Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'i öldürmesi sonucunda şehrin tamamen Selçukluların eline geçtiği anlaşılmaktadır. Anılan şiirden de anlaşıldığı gibi, fetih olayı Selçuklu ordusu ile Bizans ordusu arasında meydana gelen kanlı çarpışmalardan sonra gerçekleşmiştir. Ancak şehir, 13 yıl sonra bir entrika sonucunda Haçlılar tarafından işgale uğramıştır. Antakya'nın Geç Ortaçağlarda bölgenin güçleri arasında sık sık el değiştirmesinin sebeplerinden biri de, çok önemli stratejik bir konuma sahip olmasıdır.

Yakut'un Antakyalı alimler hakkında vermiş olduğu bilgilerden, şehrin Ortaçağ bilim dünyasına da büyük katkılarda bulunduğunu öğreniyoruz. Bu da daha çok hadis, Kur'an bilimleri, kıraat ve seyahatname türünden bilim dallarında gerçekleşmiştir.

Yakut'un, Antakya'nın çeşitli özelliklerini dile getiren diğer sözlerinden de, şehrin, havasının hoş, suyunun tatlı, meyvelerinin bol ve iş ve ticaret imkanlarının geniş olduğunu, içinde bir nehir ve bu nehir üzerinde de bir değirmen ve es-Süveydiyye denilen bir limanı bulunduğunu, şehirde yer alan bostanların ve tarlaların da anılan nehir sularıyla sulandığını öğreniyoruz. Yine bu bilgilerden, şehrin Akdeniz iklimine sahip olması hasebiyle diğer bütün liman şehirler gibi, burada nem oranının yüksek olması nedeniyle bir çok maddenin pas tuttuğunu da öğrenmiş bulunmaktayız.

SONUÇ

Yakut el-Hamevî, Antakya hakkında diğer Ortaçağ coğrafyacılarından daha detaylı bilgi sunmuştur. Muhtemelen onun geç Ortaçağda yaşamasının bu konuda etkisi olmuştur. Ancak şehirle ilgili bilgilerinin dağınık ve bir bütün olarak hayatın her alanı hakkında fikir yürütmenin güç olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin, coğrafyamız Antakya'nın ekonomik, sosyal ve kültürel hayatı hakkında hiç bilgi vermemiş ve örf, adet ve gelenekleri anlatmamıştır. Çok önemli bir ticaret şehri olmasına rağmen, şehirdeki ticareten söz etmemiştir. Yine de bütün eksiklikleriyle okuyucunun bu önemli şehirle ilgili bazı şeyleri öğrenmesine katkıda bulunmuştur.

KAYNAKLAR

- el-Yakubî, *Kitabu'l-Büldan*, Leiden, 1892.
- İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Bağdat, (Trz.).
- el-İsfahanî, *Mehâsinu İsfahan*, Tahran, 1933.
- el-Himyerî, *Sıfatu Cezireti'l-Endelüs*, Kahire, 1937.
- İbn Dokmak, *el-İntisar li-vasitati Akdi'l-Amsar fi Tarihi Mısır ve Cuğrafiyyetiha*, Beyrut, (Trz.).
- İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967.
- İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, Leiden, 1891.
- İbnu'l-Mücavir, *Tarihu'l-Müstabsir*, Leiden, 1951.
- İbnu'l-Fakih, *Muhtasarı Kitabi'l-Büldan*, Leiden, 1302.
- el-İdrisî, *Nüzheti'l-Müştak fi İhtiraki'l-Afak*, Kahire, 1994.
- el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927.
- el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.).
- el-Makdisî, *Ahsenü't-Takâsım fi Ma'rifeti'l-Akalım*, Leiden, 1904.
- Nerşahî, *Tarihu Buhara*, (Thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşir et-Tırâzî), Kahire, (Trz.).
- el-Ömerî, *Mesaliku'l-Absar fi Memaliki'l-Amsar*, (Thk. Dorothea Krawulsky), Beyrut, 1986.
- Şeyhü'r-Rebve, *Nühbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, (Thk. Ferid Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.).
- Abdurrahman Fehmi Efendi, *Medresetü'l-Arab-İslam Medeniyeti Tarihi*, (Haz. Hüseyin Elmalı- Cüneyt Eren), İzmir, 2005.
- Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul, 2002.
- Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, (Trz), c. XXIV, s. 12370.
- Komisyon, *el-Müncid fî'l-A'lam*, Beyrut, 1976.
- İbn Butlan, *Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risale*, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2004.

Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, ilaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.

Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara, 2001.

Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.

Abdulhalik Bakır, *H. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.

el-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

Halil Sahillioğlu, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi, Antakya Maddesi*, İstanbul, 1991, c. III, s. 228.

Halife b. Hayat, *Halife b. Hayat Tarihi*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001.

Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.

Süleyman Ateş, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi, Habib en-Neccar Maddesi*, İstanbul, 1996, c. XIV, s. 373-374.

Hakkı Dursun Yıldız, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi, Avasım Maddesi*, İstanbul, 1991, c. IV, s. 111-112.

Goy Le Strange, *Büldânu'l-Hilafeti'ş-Şarkiyye*, (Arp. Trc. Beşir Fransis, Gorgis Avvad), Beyrut, 1985.

Levent Öztürk, *İslam Tıp Tarihi*, İstanbul, 2006.

Levent Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslam Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007.

DEYLEM'DE İSLAMİYETİN YAYILMASI VE ZEYDİLER

The Spreading of Islam in Deylam and Zaydids

Aydın ÇELİK*

ÖZET

Tarihi Milattan önceki devirlere kadar uzanan Deylemliler, İran'ın kuzeyinde yer alan Hazar Denizi'nin güneyindeki dağlık bölgede ikamet eden bir topluluktur. İslam orduları Sasani ordusunu mağlup ettiğinde, Sasani ordusunun içerisinde paralı asker olarak bulunan Deylemliler İslam dinine girdiler. Ancak Deylem bölgesinde yaşayanlar üç asır boyunca Müslüman akınlarına direndiler.

176/792'de Ali soyundan gelen Yahya b. Abdullah, Abbasiler devleti baskısından kaçarak Deylem bölgesine sığındı. O burada İslamiyeti yaymaya başladı ve Deylemliler arasında Alevi mezhebi olan Zeydilik bölgede yayılmaya başladı. Fakat, esasen 287/900 yılında buraya gelen yine Ali soyundan gelen Nasır li'l-Hakk lakaplı Hasan b. Ali el-Utruş'un, uzun süre Deylemli ve Gilanlılar arasında kalması neticesinde, İslamiyet burada yayıldı. Daha sonra Zeydilik mezhebini benimseyen Deylemliler Alevi liderlerinin emrinde Taberistan'ın hâkimiyetini ele geçirdiler. Fakat bu hâkimiyet uzun sürmedi ve Deylemliler kendi liderleri altında yeniden idareyi ele geçirdiler. Nitekim Deylemli olan Büveyhiler kısa bir süre sonra sahneye çıkıp Bağdat'ı ele geçirdiler (336/945).

Anahtar Kelimeler: Zeydiler, Deylem, Gilan, İslâm, Şia

ABSTRACT

Deylamites' history goes on as long as before Christ. They were inhabiting in mountainous regions in south of Caspian Sea which is in Northern Iran . They were also employed as soldiers from the time of the [Sassanid Empire](#). When the Muslims army defeated the Sassanid's army, Deylamites' mercenaries who had been among the Sassanid's army, converted to Islam. However Deylamites living in their country resisted and fought back along three centuries when they were surrounded by Muslims armies.

In 176 / 792 descendants of Ali, Yahya b. Abdullah fled to the Daylam region, escaped from the pressures Abbasid state. He began to spread the Islam among the Deylamites. Therefore the Zaydi doctrine spread among the Deylamites. Hasan b. Ali Otrûş who was also descendants of Ali, called by his nickname Naser le'l-Haq came to Daylam and lived among the Deylamites and Gilitesin. As a result of a long time he lived there, Islam had been spread in the region. Afterwards, Deylamites joined the Zaydi doctrine. Then they occupied and control Tabaristan by the order of Alid leaders. But this control did not go on for a long time and finally the

* Doç. Dr., Fırat Ün. İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü/Elazığ

Deylamites' commanders succeed to take the control of the Daylam. Büveyhids who were originally from Deylamites appeared after a short time and emerged area of History. They entered to Bagdad and took the control of the city in 336/945.

Key Words: Zeydids, Daylam, Gilan, İslâm, Şia

Giriş:

Günümüzde İran'ın kuzeyindeki Gilan eyaleti sınırları içerisinde yer alan Deylem, Ortaçağ İslam coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından, hem burada yaşayan topluluğun ismi hem de yaşadıkları coğrafyaya verilen bir isim olarak kaydedilmektedir. Bu bölge için kaynaklarda Deylem, Deylemân, Deylemistân gibi isimlerin kullanıldığı da görülmektedir.

Deylem, kapsadığı coğrafi alan ve nüfus yoğunluğunun aksine Ortaçağ tarihi hadiselerinde kendisinden sıkça söz ettirmiştir. Bölge halkının etnik menşeleri hakkında farklı değerlendirmelerin bulunduğu Deylem adına yazılı kaynaklarda ilk kez M.Ö. II. yüzyılda rastlanmakta ve dolayısıyla Fars kökenli bir sülaleden geldikleri ifade edildiği gibi, atalarının Araplarla akrabalıkları olduğu da iddia edilmektedir¹. Bir diğer görüş ise, onların müstakil bir kavim olduğudur.

Deylemlilerin Farisi kökenli olmadıklarına dair ortaya çıkan kuşkuların en önemli dayanağı, muhtemelen, konuştukları dillerin Farsça'dan farklı olması ve yine kendilerine ait bir kültürün mevcudiyetinden kaynaklanmaktadır. Nitekim İbn Havkal: "Lisanları Farsça, er-Rân ve Ermenice'den farklıdır. Bazı boylarda konuşulan dil, kendi kabilesinin ve

¹ Bu iddiayı ileri sürenlerin başında, "et-Tâci" olarak bilinen kitabın yazarı Ebû İshak İbrahim b. Hilal es-Sâbî, gelmektedir. Bkz., Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistan ve Deylemân ve Cilân*, Beyrut, 1987, s. 12. Wilferd'in tahkikli olarak yayımladığı bu eserde es-Sâbî (ö. 384/994), Deylemlilerin aslen Benî Dabbe kabilesinden geldikleri ileri sürse de bu iddia "İbn Hassül'ün, Türkler Hakkında Bir Eseri" adı ile Türkçe'ye çevrilen *risâlesinde*, ciddi bir tenkide tabi tutulmakta ve öne sürdüğü delillerle bu iddia red edilmektedir. İbn Hassül bu hususa "Eğer bunlar Dabbe kabilesinden olsa idiler, Resulullahın mensup olduğu şecereye nispetleri olacağından gerek Sunnî ve gerek Şiî alimler bunlara bu şerefi bildirir ve bu asalet ve necabeti onlara söyler (...) bununla iftihar eder ve şiiirlerinde bunu terennüm eylerler idi. Böyle bir hareket ne onların hatıralarına gelmiş ve ne de kendilerinden böyle bir dava işitilmiştir" devamında, bu görüşü savunan Tarihçi Sâbî'nin, imkanı olsaydı siyasi menfaatler için onları Kureyş kabilesinden olduklarını dahi iddia ederdi, şeklinde eleştirmektedir. Bkz., Abbas Azzavî, "İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri" (Çev., Şerafettin Yalıtıkaya), *Belleten*, c. IV, Sa. 14-15 (Nisan-Temmuz), T.T.K., Ankara, 1994, s. 254,255; Ayrıca Bkz., İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem ve Te'âkibu'l-Himem* (Thk., Seyyid K. Hasan), Beyrut, 2003, c.1, s. 30, 32; Ahmed Ateş, "Deylem", İ.A., Eskişehir, 1997, c. 3, s. 570.

Deylem'in dilinden farklıdır... Bu dağların sahipleri, Kısra döneminden beri bu yerleri kendi mahiyetlerinde bulundurmakta idiler” demektedir².

1. Deylem'in Sınırları, Coğrafyası, Sosyal ve Ekonomik Hayatı

İslam coğrafyacılarının Deylem hakkında verdikleri bilgilere bakıldığında, buranın sınırlarını çizmek pek mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte, yoğunlukta yaşadıkları, bir diğer ifadeyle ana vatanları hakkında ve bağlantılı oldukları yerlerle ilgili malumat verilmektedir. es-Sâbî (ö.384/994) Deylem'i Hazar Denizi'nin berisinde mesken edinilen dağlık ve ovalık yerler olarak tanımladıktan sonra Deylem ve Cîl (Gılanlılar)'in aynı kabilenin iki kola ayrılmasından teşekkül ettiğini kaydetmektedir. Yine, o dağda ikamet edenlerin en asillerinin Sasânî kökenli Şîrzîl'e mensup olan Şîrzîlâvend kabilesinin olduğunu, Cîl kavminin tamamen ovada iskân ettiğini, onların da Şâhânşâh Âvend denen melikler kabilesinden geldiklerini belirtmektedir³.

İstahrî ise, bölge hakkında verdiği malumatta şu bilgilere yer vermektedir: “Deylem'e gelince; güneyinde Kazvîn ve et-Tarm ve Azerbaycan ile Rey'ın bir kısmı ile komşudur. Doğuda ise Rey'ın geri kalan toprakları ve Taberistan, kuzeyde Hazar Denizi, batıda ise Azerbaycan ve er-Ran topraklarının bir bölümü ile komşudur. Buna ilaveten, er-Ruvbenc, Kâdusiyan ve Karn dağlarıyla irtibatlıdır. Deylem dağlık ve ovalık bölge olmak üzere iki ana coğrafi bölgeye sahiptir. Ovalık olan kısma gelince, burası el-Cîl denilen topluluğun yaşadığı yerlerdir. Bunlar Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan Deylem dağlarının eteklerinde ikamet ederler. Dağlık olan kısma gelince, buralar sadece Deylem'e aittir. Bu bölge engebeli yerler olup burada yöneticiler ikamet ediyordu. Onların ikametgâhına Rûzbâr (Rûzebâr) denilirdi. Nitekim Cüstân Oğulları burada ikamet ederlerdi. Deylem'in reisleri de onlardandır. Yaşadıkları yerler sık ağaçlık ve ormanlarla kaplıdır. Özellikle de el-Cîl'e ait olan kısmın Taberistan ve Hazar Deniz'ine bakan toprakları bu özelliğe sahiptir. Köyleri dağınık olup tarım ve küçükbaş hayvancılıkla iştigal ederler. Bu bölgede yaşayan toplulukların dilleri ne Arapça ne de Farsça'dır. Hatta bana ulaştı ki, bazı toplulukların dilleri el-Cîl ve ed-Deylem'in konuştuğu dilden de farklıdır. Deylemliler tabiat olarak; zayıf karakterli, hisleri basit, aceleci ve anlayışları kıt insanlardır. Deylem, el-Hasan b. Zeyd zamanına kadar köle ve esir alınan bir küfür diyarı idi. Hasan onların Aleviliğine tavassut etti ve bazıları Müslüman

² İbn Havkal, *Kitabu Süreti'l-Arz*, Beyrut, 1938, s. 376-377, Kalkaşandî, *Subhu'l-'A'sa, fi Smâ'ati'l-İnşâ*, Kahire, 1914, c. 4, s. 379.

³ Bkz., W. Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 12,13,14.

oldular. Ancak dağlık yerlerde bu güne kadar Müslüman olmayanlar da halen mevcuttur. Bu mıntıkada bulunan er-Rûvenc, Kâdûsiyan ve Karn dağları sarp dağlar olup suları bol ormanlık ve yeşilliktir. Her dağın bir yöneticisi vardır. Karn dağında köyler vardır, Sehmâr şehri dışında herhangi bir şehir yoktur. Bu dağda Karn Oğulları Firîm denen yerde ikamet ederler. Burası onların kalesi, zahire ambarı ve idare merkezidir. Bu dağın sahipleri Kısralar döneminden beri buraya tevarüs etmektedirler. Kâdûsiyan dağının sahipleri ise Urem denen köyde ikamet ederler. Buranın minberi yoktur. er-Rûvenc dağına gelince, orada yaşayanların da eskiden idarecileri vardı ama günümüzde yoktur. Topraklarının bir kısmı Taberistan bir kısmı ise er-Reyy hududuna dahil oldu⁴.

Bölgenin en önemli irtibat yerlerinden biri olan doğudaki sınır komşusu olan Taberistan'dan Deylem'e girişin deniz kıyısında bulunan Sâlûs şehrinde olduğu ve güneyde yer alan Kazvîn şehrinin de Deylem'in sugûru olduğu aktarılmaktadır⁵. Öte yandan Deylemlilerin ekmeklerinin pirinçten ve yiyecek olarak en çok tükettikleri gıdanın da balık ve sarımsak olduğu belirtilmektedir⁶. İstahrî'nin ifadelerinde yer alan el-Cîl (Gilan) denen topluluk Deylem toprakları içerisinde gösterilirken, İbn Fakih, Irak'a bağlı bölgeleri sayarken Cîlan ve Deylem'i ayrı ayrı yerler olarak kaydetmektedir. Dolayısıyla Deylem bölgesinin 10. yüzyıl başlarından itibaren müstakil bir bölge olarak ele alındığı muhtemeldir⁷.

İbn Fakih: "Kazvîn ile Deylem arasında bir dağ vardır. Halen bu dağda Farisi olan el-Esâvire⁸ kavminden askerler burada ribatta bulunurlar. Deylemlilerle barış olmadığı zamanlarda burada savunma yaparlar" demektedir⁹. Aynı coğrafyacı Azerbaycan sınırları hakkında bilgi verirken, doğu sınırının Bilâdu'd-Deylem ve Cîlan'a ulaştığını belirtmektedir¹⁰.

Diğer bir coğrafyacı Kazvînî ise, bu ülke ve yaşayanları ile ilgili olarak şu bilgileri kaydetmektedir: "Bilâdu'd-Deylem, Kazvîn'e yakın dağlık bir yerdir. Buranın tümü dağlık ve uçurumdur. Burada Deylemliler yaşar. Onlar

⁴ el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1937, s. 204-206, ayrıca bkz., İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 377.

⁵ el-İstahrî, *a.g.e.*, s. 211, İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 369

⁶ el-İstahrî, *a.g.e.*, s. 212, İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 381, İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 381.

⁷ İbn Fakih, Ebî Bekr b. Muhammed el-Hemedânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân* (Ed., M.J.De Goeje), Beyrut, (t.y.), s. 161-162.

⁸ Kufe ve Basra'ya gelen acem bir kavimdir. Fîruzabâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut, 1987, s. 527-528.

⁹ İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 279-280

¹⁰ İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 285, Yakubî, *Ülkeler Kitabı* (Çev., M. Armağan), İstanbul, 2002, s.53.

insanların en cahilleridir... Savaşıklarında, kendilerinden biri öldürüldüğünde karşı kabileden kimi bulurlarsa onu öldürürler. Onlar Bilâdu'l-Cebel'in eski sahipleridir. Bazıları onların Beni Temîm (Arap) asıllı olduklarını zikrederler. Bundan dolayı da Edebiyat ve Arapça'ya temayülleri vardır. Büveyhîler onlardandır. Onlar edip ve faziletli insanlardır"¹¹.

el-Kazvîni başka bir yerde "Cîlân (Gîlan); Hazar Denizi ile Kazvîn arasındaki geniş ormanlık bir bölgedir. Bölgedeki dağ, uçurum, akarsular ve sık ağaçların mevcudiyetinden dolayı arazide yol almak zordur. Her mıntıkanın müstakil sahibi vardır. Diğerine itaat etmez. Aralarında savaşlar meydana gelir. Yağmur çok yağar. Bazen 40 gün ve gece devam ettiği olur. Evleri ahşap ve barakalardan müteşekkil olup ormanlık alandadır. Kadınları çok güzeldir. Erkeklerden gizlenmezler yüzleri başları ve göğüsleri açıktır. Burada bulunan rahvan giden atların başka memleketlerde eşi bulunmaz, ne yürüyüşte ne de görünüşte onlar gibisi yoktur. Yiyecekleri kaliteli pirinç ve balıktır. İbrişim ipliği yaparlar. Erkeklerin işi pirinç ekimi, kadınların işi ipek böcekçiliğidir. Kadınları el-Meyâzir (peştamal, örtü, önlük) ve şık kürk korseler dokurlar. Buradan sair ülkelere gönderilir"¹². Ya'kubî'nin "Bağdat'a Türk ve Deylem'in malları gelmektedir" ifadesi Kazvîni'yi teyid etmektedir.¹³.

İbn Hassul (ö. 450/1058), bu topraklarda asli olan iki fırka (Deylem ve Cîl)nin mevcudiyetini belirtmekte, Cîl'in birçok dallara ve budaklara ayrılan kabilelere sahip olduğunu belirttikten sonra Deylem'in ise İstaniye ve Lanciye adıyla bilinen iki ana kola ayrıldığını, İstaniye'nin dağlık ve sarp bölgelerde oturduklarını hükümdarlarına Vahsûdâniye, Lanciye'nin ise sahra ve ovalarda iskân ettiğini bunların hükümdarına da Cüstâniye denildiğini ifade etmektedir¹⁴.

İbn Havkal da, İstahrî'nin çizdiği sınırları aşağı yukarı aynı cümlelerle çizdikten sonra, benzer

bilgiler vermekte ve "Deylem İslam'ın çoğu döneminde küffar idi. Buradan esirler alınır. Bu durum el-Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Talib zamanına kadar bu şekilde devam etti...Ve bazıları Müslüman oldu. Dağlarda halen küfür üzere olanlar günümüzde de vardır"demektedir¹⁵. Makdisî'den aktarılan bilgiye

¹¹ el-Kazvîni, Zekerîya b. Muhammed, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, s. 330.

¹² el-Kazvîni, *a.g.e.*, s. 353-354.

¹³ Yakubî, *a.g.e.*, s.17.

¹⁴ Bkz., Abbas Azzavî, *a.g.m.*, s. 253.

¹⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 376-377.

göre ise, Hazar Denizi'nin çevresindeki alanın tamamını, Kumis'i, Cürcan'ı ve Taberistan'ı hatta Volga Nehri sınırlarında Hazarlar'ın hüküm sürdüğü tüm bölgenin Deylem'e dâhil olduğu ve Deylem hükümdarlarının Alamut Kalesi yakınlarındaki Rûzbar şehrinde oturdukları, aktarılmaktadır¹⁶.

Hududu'l-Âlem'de de - tıpkı Makdisî de olduğu gibi - Deylem sınırları diğer coğrafyacılar göre bir hayli geniş bir alanı kapsar niteliktedir. Eserde, Deylemân olarak isimlendirilen bu bölgenin büyük bir alana sahip olduğu, belirtildikten sonra sınırları; doğuda Horasan, güneyde Cibâl şehirleri, batıda Azerbaycan ve kuzeyde de Hazar Denizi olarak çizilmektedir¹⁷. Eser, bu sınırlar içerisine dahil olan yerleşim birimlerini tanıtmaya geçmeden önce, bölgenin genel durumu hakkında; akarsuları bol, çok sayıda nehre sahip, mamur, bol miktarda keten ve yünlü elbiseler ve farklı renklerde ipek tekstillerin üretildiği ve tüccarların uğradıkları bir bölge olarak bahsetmektedir. Yine hoş ve cengâver olan halkının savaş aleti olarak da mızrak ve kalkan kullandıkları belirtilmektedir¹⁸.

Gurgân (Curcân) hakkında verilen bilgilerde; Horasan sınırında yer alan bu yerin, Taberistan'ın merkezi olduğu ve bereketli topraklara sahip temiz ve nazik insanlar olduğu, burada siyah ipek tekstilleri, uzun perde, kabartmalı kumaş ve ham ipek dokuma yapıldığı belirtilmektedir. Dihistan ve Ferav şehirleri zengin tarıma sahip Güzlara karşı ribata sahip birer sınır karakolu idiler. Dağın eteğinde yer alan Estarabâd şehrinde çeşitli ipek kumaşları üretilirdi. Abasakun ve Alhum şehirleri, deniz kıyısında zengin ve küçük bir şehirler idi. Dünyanın her tarafından gelen tüccarlar burada köpek balığı derisi, yün elbise ve çeşitli balık türleri alırdı.¹⁹

Taberistan'ı da Deylem sınırları içerisine koyan eser, burayı mamur, yiyecekleri pirinç ve balık olan, -yağmuru bol olmasından dolayı- evleri kırmızı tuğlalı çatılara sahip, bir yer olarak tanımlamaktadır. Temişe'nin güçlü kalesi olan küçük bir şehir, Limrâsk'ın tuz ihraç eden bir küçük şehir Sârî'nin kalabalık nüfusa sahip bir tüccar memleketi olduğu kaydedilmektedir. Zaferan suyu, sandal ağacı suyu ve buradan dünyanın her tarafına ihraç edilen parfüm ve ince tül kumaş üretilirdi. Mâmatir'de ince hasır örülmekte, Mile'de şeker kamışı işletilirdi. Taberistan'ın Âmul şehri çok zengin ve her alanda alimlerin mevcut olduğu bir yerdi. Burada keten elbise, pamuk ve ketenden mamul mendiller, Taberistan halısı ve hasırı ve

¹⁶ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *T.D.V.İ.A.*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 264.

¹⁷ *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib* (, Çev, A. Duman-M.Ağarı; Yayına Hazırlayan, V. Minorsky), İstanbul, 2008, s. 91.

¹⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 91.

¹⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 91-92

başka yerde bulunmayan şimşir ağacı kerestesi üretilirdi. Ayrıca, ağaç kavunu, turunç, altın iplikli beyaz Kûmiş kilimi, altın iplikli çeşitli mendiller, köpek balığı derisi, tahta ev eşyaları, kap kacaklar vs. üretilirdi²⁰.

Taberistan'ın dağlık iç kısımlarında yer alan ve Deylemân'a sınır olan Kelâr ve Çalûs gibi bazı şehirlerin harap olduğu belirtilirken burada kullanılan mavi kilimler ve kırmızı yün kumaşlar her yere ihraç edilirdi. Rey ve Horasan arasında yer alan Kumîş ve dağlık alanda yer alan Dâmğânlılar savaşçılıkları ile bilinirken, onlar aynı zamanda tekstil ve meyve üretiminde de iyi idiler. Keza, Dunbâvend Dağı'nda demir, Sâmar şehrinde ise hem demir hem de kurşun madeni çıkarılırdı²¹.

Öte yandan içinde on binden fazla köyün yer aldığı Kûh-ı Kârin denen bölge halkının çoğunlukla Zerdüşt oldukları belirtilmektedir. Bölgenin merkez şehri Pırrîn (Pırrîn) şehridir. Şehir halkı çoğunlukla asker ve çiftçidir, toprağı hanımlar işletir. Müslüman kesim genellikle, zanaatkâr ve tüccardan oluşan yabancılardır. Pırrîn şehrinde her on beş günde bir kurulan fuarda tüm bölgelerden buraya akın eden genç bayan ve erkekler düzgün elbiseleriyle katılırdı. Burada müzik ve her türlü eğlence ile birlikte erkekler, evlenmek amacıyla eş seçiminde de bulunurdu²². Deylemân bölgesi halkı, genel olarak Hazar denizi sahilinde ve iç kesimlerde, yani dağlık alanlarda, yaşayanlar olmak üzere iki kesimden oluşmakta idi. Özeldir ise coğrafi konuma göre farklı bölgelerden oluşan müstakil bölgelere ve bunların idaresinde yer alan köylerden oluşmaktaydı. Zengin olan bu bölgenin önemli iki şehri içerisinde Cuma mescidinin yer almadığı Kelâr ve Çalûs'tur²³.

Gilân hakkında ise: “Gilân'ın bir çok akarsuyu bulunmaktadır. Onlardan biri Gilân'ı boydan

Boya geçen ve Hazar Denizi'ne dökülen Sebîd Rûd olarak isimlendirilen büyük bir nehridir. Gilân'ın iki sınıfı vardır. Bunların birincisi deniz ve ırmak arasında yaşarlar ve “nehrin bu yakasında yaşayanlar” adını alırlar. Dağların ve ırmağın arasında yaşayan diğer sınıf “ırmağın diğer tarafında yaşayanlar” adını alırlar. Birinci sınıftan olanlar yedi büyük bölgede otururlar. Bunlar Lâfcân, Meyâlfcân, Kuşkcân, Berfcân, Dâhıl, Tecen ve Ceme (Çeme) dir. Nehrin diğer tarafında oturanlar on büyük bölgede otururlar ki bunlar, Nanak, Kütüm, Sarâvân, Paylamân-Şehr, Raşt, Tûlîm, Dûlab, Kühn-Rûz, Esterâb ve Hân-Balî'dir. Bu bölgelerin her birinin

²⁰ Hudûdu'l-Âlem, s. 92,93

²¹ Hudûdu'l-Âlem, s. 93,94.

²² Hudûdu'l-Âlem, s. 94.

²³ Hudûdu'l-Âlem, s. 94, 95.

çok sayıda köyü vardır. Gîlân'ın bu eyaleti mamur, nimeti bol ve zengindir. Bütün tarım işleri kadınlar tarafından yapılır. Erkeklerin savaş dışında başka bir işi yoktur. Gîlân ve Deylemân sınırlarının içinde bulunan köyler günde bir veya iki kez diğer köyle savaş yapar. Hatta birçok insanın asabiyet düşmanlığıyla öldürdüğü günler geçmektedir. Bu kin ve savaş, insanlar bu yerleri askeri güçle terk edinceye, öldürünceye veya yaşlanıncaya kadar devam eder²⁴. Yaşlandıklarında muhtesib olurlar ve muhtesib-i ma'rufger olarak isimlendirilirler. Eğer Gîlân ülkesinin herhangi bir yerinde birisi diğerine iftira atar, şarap içer veya herhangi başka bir günah işlerse ona kırk veya seksen değnek vurular. Gîlân'ın, Gîlâbâs, Şâl, Dülâb, Beylemân-şehr (Peylemân-şehr) gibi Cuma mescidi ve pazarı bulunan küçük kasabaları vardır. Ancak tüccarlar yabancıdır. Buraya dünyanın her tarafından gelen tüccarlar kanunlara itaat eden insanlardır. Bütün bu eyaletin yiyeceği litir, pirinç ve balıktır. Gîlân'da süpürge, hasır, seccade ve derya balığı üretilir ve bunlar her tarafa ihraç edilir"²⁵.

Diğer yandan 2000 yılı yaz mevsiminde bölgeyi gezen Ali Kaya'nın verdiği bilgilerde, Deylem (ve Gîlan) coğrafyasının bitki örtüsü, orman bakımından zenginliği, tarımsal mahsulleri, vahşi ve evcil hayvanları,

²⁴ es-Sâbî'nin görgü tanıklarına dayandırarak eserine kaydettiği iki adet pasajda verdiği malumat, Deylemlilerin bu konudaki maharetlerini, fazla söze hacet bırakmayacak tarzda, gözler önüne sermektedir. İlk pasajda; yağmurdan dolayı zorunlu olarak Deylemli bir ailede misafir kalan iki kişi, geceledikleri evde ertesi gün savaşa çağrı yapıldığı ve her taraftan buraya erkeklerin toplandığı, aktarıldıktan sonra kaldıkları evin henüz yetişmekte olan erkek çocuğunun da savaşa katıldığı ve ön safa geçtiğini belirtmektedir. Çocuğun bir kalkana sahip olmadığından dolayı elbisesini eline sarmak suretiyle savaştığı ve annesine üç silahlılikle döndüğünden bahsedilmektedir. Devamında: "Bir adam başka bir adamı öldürdüğünde, onu öldürdüğü silahı üzerindeki kanla birlikte muhafaza eder. Silahını evine koyar ondan sonra onu kullanmaz. Aksine başka silah kullanır ki bu silahların sayısı artsın. Böylece bu onun için övünç vesilesi olur. Bu onların eski ve cari olan âdetidir. (...) Bu (öldüren silahlar) sayı ne kadar artarsa o kişinin derecesi o kadar artardı." Şeklinde ifade edilmektedir.

Diğer pasajda ise bir beldede taraflar arsında çıkan savaşta yer alan bir Deylemli'den şu bilgi aktarılmaktadır: "Safların arkasında Deylemli yaşlı bir kadın gördüm. O erkekleri savaşa teşvik ediyordu. Onları savaşa gönderiyordu. Savaşanlar arasında (yaşlı kadının) oğlu ve torunu da vardı. Fazla zaman geçmeden savaş meydanında yaralanan torunu getirildi. Onun kanını durdurmak için bir müddet uğraştı ama ne fayda öldü. Onun yasını tutarak, üzüntülü bir şekilde evine götürdü ki babası onun başına geleni görüp de savaştan ayrılmasın. Ardından babası oğlunu sormak için geldi. Annesi ona: "Oğlum, hayırdan ötesi yok, oğlum Allah'a şükür iyidir. Yarası da iyidir. Hadi işine dön! Ve savaştan kopma. Bunun üzerine o mücadeleye devam etti. Annesi de eskisi gibi (insanları) savaşa teşvik etmeye devam etti. Düşmanlarına galip gelip savaş kazandıklarında, o yaşlı kadın (torunu için) yas tutmaya ağlamaya feryad-ı figan etmeye yeniden başladı. Böylece her iki işi de hakkıyla yerine getirdi". Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 11-12.

²⁵ Hudûdu'l-Âlem, s. 95, 96.

kadınların ve erkeklerin iş bölümündeki davranış biçimleri, aile hayatları, adet ve töreleri, vs. ile bölge insanının bu özelliğini büyük oranda muhafaza etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır²⁶.

2. İslamiyetin Deylem'de Yayılması

Deylemliler İslamiyetten önce de Arap Yarımadası'nda bilinen bir topluluktu. Sasanî İmparatorluğu'nda paralı asker olarak istihdam edilen bu topluluk, Hüsrev Anûşirvan (IV. asrın ikinci yarısında) Arabistan'ı istila etmeye kalkan Habeşlilere karşı Araplara yardımcı olmak üzere Yemen'e onlardan oluşan askeri bir birlik gönderdiği belirtilmektedir. Deylemliler Habeşlileri Yemen'den uzaklaştırdıktan sonra oraya yerleştiler. Nitekim Firûz ed-Deylemî adlı muhaddis onlardan birisiydi²⁷.

Bilindiği üzere İran (Sasanîler)'a karşı ilk askerî seferler Hz. Ebu Bekir zamanında başladı ve Hz. Ömer zamanında yoğun olarak devam etti. 21/642 yılında son Sasanî kuvvetleri de Nihavend'de mağlup olunca artık İran ordusunun merkezdeki kuvvetleri yeniden toparlanamadı. Ancak Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan ve Deylem'i de içine alan dağlık bölge, Müslüman kuvvetlerine karşı uzun bir süre direndi

Yukarıda da geçtiği üzere Deylem'in sarp coğrafyası yanında, burada yaşayanların savaşçı ve kendilerine özgü bir hayat tarzına sahip olmaları, bölgenin kolayca egemenlik altına alınamamasının önemli faktörlerindendir. Hatta aksine bu özellikler, onların komşu ülkelere saldırılarında avantaj sağlamaktaydı. Nitekim Deylem bölgesi Sasanî döneminde de tam anlamıyla itaat altına alınan bir bölge olmadı. Sasanîler, bu bölgeden gelebilecek saldırıları önlemek amacıyla Kazvîn, Şâlûs ve Kelâr gibi sınır hattında bulunan yerleşim birimlerinde inşa ettikleri kale ve karakollarla güvenlik çemberine alınmaya çalıştılar. Müslüman idarecilerin de ilk İslam fetihlerinden itibaren Deylem ile olan münasebetlerinde, Sasanî dönemine benzer bir tarzı devam ettirdikleri görülmektedir²⁸.

İran bölgesine yönelik fetihler daha sonra Hz. Ömer zamanında kurulan Kufe ve Basra ordugâh şehirleri vasıtasıyla yürütüldü. Basra, daha ziyade güneye yönelik askerî sevkıyatlarda, Kûfe şehri ise, Deylem'in de içinde yer

²⁶ Geniş bilgi için bkz., Ali Kaya, *Deylem'den Dersim'e (İran'a Seyahat)*, Can Yay., İstanbul, 2001.

²⁷ Ahmed Ateş, *a.g.m.*, c. 3, s. 570.

²⁸ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Târîhu İran Ba'de'l-İslâm* (Gözden Geçiren, es-Sibai Muhammed Sibai; Arp. Çev. Muhammed Alaeddin Mansur), Kahire, 1989, s. 33, Tahsin Yazıcı, *a.g.m.*, s. 264; Muammer Gül, *İslam'ın Bâtını Çehresi Dağlar Çöller Bataklıklar*, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul, 2009, s. 113.

aldığı kuzey İran bölgelerine yönelik gerçekleştirilen fetihlerde üs olarak kullanıldı. el-Belâzûrî'nin rivayet ettiğine göre, Kadisiyye savaşında Rüstem'in komutanlığında yer alan orduda 4.000 kadar Deylemli asker bulunuyordu. Bu askerler istedikleri yere ve istedikleri kişiyle anlaşmak şartıyla emân istediler. Sa'd b. Ebî Vakkas onları Kûfe'de istedikleri yere yerleştirdi ve kendilerine maaş verdi. Onlara, "Deylem" dendiği gibi "Hamrâu Deylem" de denilirdi. Kufe'de iskân edilen Deylemlilerden bir kısmının, daha sonra Emevi halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan'ın emriyle Ziyad b. Ebîhî tarafından Basra ve Şam'a gönderildikleri belirtilmektedir²⁹. Başka bir rivayette ise, Kadisiyye savaşında Rüstem'le birlikte savaşa katılan Deylemlilerin, İran ordusunun mağlubiyetinden sonra kenara çekildikleri ve Sa'd b. Ebî Vakkas ile yaptıkları görüşmenin neticesinde Müslüman oldukları, hatta Sa'd ile birlikte Medâin ve Celûla'nın fethine iştirak ettikten sonra Kûfe'ye yerleştirildikleri açıklanmaktadır³⁰.

Nihavend savaşında Sasanî merkez ordusu çöktükten sonra bu kez de Müslümanlara karşı bölgesel tarzda mukavemet gösteren kuvvetler ortaya çıktı. Bu kuvvetlerden biri Deylemliler idi. Hz. Ömer zamanında Nuaym b. Mukarin Hemedan'daki isyanı bastırırken Rey ve Azerbaycan halkıyla haberleşip bir araya gelen Deylemliler, ona karşı savaşmayı kararlaştırdılar. Deylemlilerin başında Mota, Reylilerin başında Ebu Ferruhan, Azerbaycanlıların başında ise Rüstem'in kardeşi İsfendiyaz vardı. Müttefikler Vâc Rûz denen yerde buluşmak suretiyle büyük bir cephe oluşturdular. Buradaki ser hadlerde bulunan Müslümanlar durumu Nuaym'e bildirmeleri üzerine, Nuaym yanındaki 12.000 kişilik ordusuyla buraya doğru yöneldi. İbnu'l-Esîr'in, Nihavend savaşına yakın bir savaş olarak kaydettiği bu savaşta Deylem hükümdarı öldürüldü. Şiddetli savaşın sonucunda Nuaym'in komutanlığındaki Müslümanlar galip geldi ve karşı tarafa büyük kayıplar verdiler³¹.

Belâzûrî'nin rivayetlerinden anlaşıldığına göre, Nihavend savaşından iki ay sonra, Urve b. Zeydi'l-Hayl et-Tâî, Hz. Ömer'in emriyle, Kûfe valisi Ammar b. Yasir tarafından, 8.000 kişilik bir orduyla Deylem'in güney komşuları arasında yer alan Rey ve Destebâ'ya gönderildi. Deylemlilerin desteğine rağmen Rey halkı bu savaşta Urve'den ciddi bir darbe yedi.

²⁹ el-Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 401,402.

³⁰ Bkz., el-Belâzûrî (Çev., M. Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 402; İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 281.

³¹ İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Çev. A. Ağırakça), İstanbul, (ty.), c. 3, s. 27-28, İbn Kesir, İmamuddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev.,M. Keskin, İstanbul, 1994, c. 7, s. 200-201.

Müslümanların baskıları neticesinde Rey, Kazvîn, Kûmis ve Desteba halkı vergi vermeye ve zımmî olmaya razı oldular³². Gerek yeni fethedilen bu şehirler ve gerekse daha sonra onlara yakın yerlerde fethedilen bazı şehirler, suğûr şehirleri statüsüne girdiler. Dolayısıyla, bu şehirlerin kuzeyinde yer alan Deylem toprakları ve ötesindeki ülkeler de cihada muhatap diyarlar olarak addedildi. Ancak bu suğûr şehirlerinin zaman zaman antlaşmayı bozdukları ve bu yüzden de Kûfe'den buraya sık sık güç sevkine maruz kaldıkları görülmektedir. Bu şehirlere yönelik seferler Hz. Osman zamanında da devam etti. Onun Kûfe valisi el-Velid b. Ukbe Ebî Mu'it³³ ve bu döneminin son Kûfe valisi Ebû Musa el-Eş'arî zamanındaki Karaza b. Ka'b el-Ensârî'nin askeri seferleridir ki, adı geçen son seferi için, buranın yeniden fethedilmesi, şeklinde bir tanımlama yapılmaktadır³⁴. Öte yandan dönemdeki tüm siyasî buhranlara rağmen dördüncü halife Hz. Ali'nin de er-Rebi' b. Hüseyim es-Sevrî komutanlığında bir orduyu Deylem'e gönderdiği rivayet edilmektedir³⁵.

Deylem bölgesinin etrafında yer alan suğûr şehirlerinin itaate alınması esnasında gerçekleştirilen seferlerin çoğunda Deylem'e doğru baskınların da düzenlendiği fakat bu teşebbüslerde ciddi bir ilerleme kaydedilmediği anlaşılmaktadır. Belki de bu seferlerin amacı, coğrafyasının büyük orduların seferleri için çok elverişli olmadığı Deylem arazisi, Kazvîn, Rey, Kûmis gibi garnizonlardan yapılan püskürtmelerle, şehirlerin güvenliğine yönelik gerçekleştirilen operasyonlardan müteşekkildi. Zira Kazvinliler Müslümanların buraya yönelik hamlelerinde Deylemlilerden destek talebinde bulunurlardı.

Emeviler döneminde de bölgeyi hâkimiyet altına alma teşebbüslerinin devam ettiği görülmektedir. Bu hususta verilen malumata göre, Emevilerin Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad, Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas'ı 4.000 kişilik bir ordunun başında Deylemlilerle savaşmak üzere Destebâ'ya sefer için hazırladı. Ordu sefere çıkmadan önce Hz. Hüseyin'in meselesi ortaya çıkınca, Ubeydullah bu orduyu Hüseyin ile savaşmaya gönderdiğinden dolayı bu sefer yapılamadı³⁶.

İbnu'l-Esîr'den yapılan rivayette, h. 98/716-17. senesinde Yezid b. Muhalleb tarafından, Taberistan'a yönelik gerçekleşen seferde, Cilan ve Deylem bölgelerinde de söz sahibi olduğu anlaşılan Asbahbiz, Deylemli

³² el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 454-456.

³³ İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 282; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 3, s. 29.

³⁴ Bkz., el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 456-458, 461-462;

³⁵ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 462,463.

³⁶ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 55; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 282.

hükümdarlarla birlikte katıldığı muharebede, -İbn Kesîr’e göre her ne kadar Deylem hükümdarının öldürüldüğü belirtilmekte ise de - Müslümanların sarp arazide ciddi kayıplara uğradığı ve neticede Yezid Asbahbîz ile antlaşma yapmak zorunda kaldığı aktarılmaktadır³⁷.

Aynı dönem için aktarılan bir diğer bilgiye göre, Irak valisi Haccac b. Yusuf Deylemlileri İslam’a girmeye ya da cizye vermeye davet etti. Fakat Deylemliler önerilerden hiç birini kabul etmediler. Bunun üzerine Haccac tasvirli bir Deylem haritası çıkartıp Deylem temsilcilerine gösterdi ve: “Dediklerimi kabul etmezseniz, memleketinize ordu gönderir oraları harap ederim” dedi. Deylem temsilcileri ise, haritaya bakıp: “sana memleketimizin doğru bir haritasını yapmışlar, ancak, bu haritada yolları ve dağları koruyan atlılar gösterilmemiş. Onları da ordunu gönderince, öğrenirsin” dediler. Nitekim Haccac oğlu Muhammed’i bir ordu ile buraya gönderdi ise de bir netice alamadı³⁸.

3. Deylem’de Zeydi İdaresinin Kurulması

Abbasîler devletinin kurulmasından sonra da Deylem’e yönelik askerî seferlere devam edildi. Nitekim devletin kurulduğu ilk zamanlarda yani 143-144/760-761 yılında Muhammed b. Ebi’l-Abbas es-Saffah, Deylemlilerin birçok Müslümanı öldürmeleri sebebiyle amcası Halife Mansur’un emri ile Kufe, Basra, Vasıt, Musul ve Cezîre’den toplanan büyük bir ordu ile Deylem’e sefere çıkmıştır³⁹.

Tüm bu seferlere karşı mukavemet eden Deylemlilerin İslam diniyle tanışmaları, Abbasîler tarafından baskı altına alınan Ali b. Ebî Talib evlatlarının hem onların tazyiklerinden kurtulmak hem de İslamiyet’i yaymak üzere, merkezi otoritenin ulaşamadığı veya zayıf olduğu bölgelere dağılmalar sonucunda gerçekleşti. Ali evlatları, bu dönemde Yemen, Kuzey Afrika, Mısır ve Fars (Tabristan ve Deylem başta olmak üzere) ülkelerine ya bizzat kendileri veya dâîlerini göndermek suretiyle propagandalarını yürüttüler. Kuzey Afrika’da kurulan İdrîsîler (789-985) ve Fatımîler (909-1171) devletleri bu tarz faaliyetler sonucunda kuruldu⁴⁰. Nitekim Abbasî idaresi istihbaratı tarafından takibe alınan Yahya b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali de Yemen, Mısır, Mağrib, Bağdat, Rey Horasan ve ardından

³⁷ İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 33-34; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 9, s. 285.

³⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.1, s. 32; İbn Fakih, 281; Ahmed Ateş, *a.g.m.*, c. 3, s. 571

³⁹ et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, Beyrut, 1998, c. 9, s. 141; İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 416; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 10, s. 139;

⁴⁰ Bkz., Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti –siyasî Tarihi (909-969)*, Ankara, 2007, s. 32-34.

Maverâunnehr'de Türk hükümdarı Hakan'ın yanında bir müddet kaldıktan sonra Taberistan yoluyla Deylem ülkesine gitti. Deylem hükümdarları ile iyi ilişkiler kuran Yahya, Deylemliler arasında İslamiyetin yayılmasına vesile oldu. Ardından da Yahya b. Abdullah (175-176/791-792)'de isyan hareketini başlattı⁴¹.

Ayaklanmayı başlatan Yahya'nın gücü gittikçe arttı ve her taraftan insanların akın etmesiyle çevresinde toplananların sayısı arttı. Bu durum Abbasi halifesi Harun Reşid'i endişelendirdi ve isyanı bastırmak üzere oraya Halid b. Bermek'in torunu el-Fadl b. Yahya komutanlığında 50.000 kişilik bir ordu gönderdi. Harun, komutanına Yahya'yı savaş veya barışla bir şekilde kendisine getirmesini emretti. Çok soğuk ve karlı bir mevsimde ordusuyla Talekân'a ulaşan el-Fadl, önce diplomatik yola başvurdu. Bir taraftan, isyan eden Yahya'ya yumuşak ifadelerle nasihat ve uyarılarda bulunan mektuplar gönderen Abbasi komutanı, diğer taraftan da Deylem hakimine mektup yazıp onu Deylem'den çıkarması halinde kendisine bir milyon dirhem hediye edeceğini bildirdi. Tüm bu yazışmalar neticesinde Yahya b. Abdullah kadıların, fakihlerin ve Haşimoğullarının ileri gelenlerinin şahitliği ile ve Harun'un bizzat kendisinin hattıyla yazdığı bir eman ile barışı kabul edeceğini bildirdi. Yahya, Harun'dan emân belgesini alınca, Fadl ile birlikte Bağdat'a geldi. Harun Reşid Yahya'yı hapse attı ve o hapiste iken öldü. İbnü'l-Esîr'in devamında verdiği bilgilerden, emânın hukuki delilinin tartışıldığı, ancak sonunda belgenin Harun tarafından yırtılmak suretiyle ortadan kaldırıldığı belirtilmektedir⁴².

189/805 yılında Abbasi halifesi Harun Reşid'in Rey şehrinde kaldığı esnada Deylem hakimi Merzûban b. Custan'a emân mektubu vermesi, hediyelerle ikramda bulunması ve cizye talebinde bulunmaması, ona verilen değere işaret etmektedir⁴³. Keza 201/817 yılında Taberistan valiliği tarafından Deylem'e yönelik gerçekleştirilen seferde bazı şehirlerin ele geçirildiği ve Deylem meliki Ebû Leylâ'nın esir alındığı kaydedilmektedir⁴⁴.

⁴¹ et-Taberî, a.g.e., c. 10, s. 59; el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher, (Thk, Saîd Muhammed el-Lehhâm), Beyrut, 1994, c. 4, s. 308; İbn Kesir, a.g.e, c. 10, s. 279; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 17, 56, 57, 174, 175; Ahmed Ateş, a.g.m., s. 571; Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye fî 'Ahdî Tasalluti'l-Büveyhiyyin*, İskenderiye, 1991, s. 63.

⁴² Bkz., et-Taberî, a.g.e., c. 10, s. 59-62; İbn Esîr, a.g.e, c. 6, s. 115-116; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 17,18, 178, 179.

⁴³ et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî*,(Takdim, S. Cemil 'Attâr), Beyrut, 1998, c. 10, s. 59; İbn Esîr, a.g.e, c. 6, s. 173; Tahsin Yazıcı, a.g.m., s. 264.

⁴⁴ İbn Esîr, a.g.e., c. 6, s. 284.

250/864-865 yılında Ali neslinden olan Yahya b. Ömer b. Yahya b. el-Hüseyn b. Zeyd isyan ederek Kufe'yi ele geçirdi. Halife Müstain bu isyanı bastıran Muhammed b. Abdullah b. Tahir'e, Taberistan'ın önemli bir arazisini iktâ olarak verdi. Muhammed b. Tahir ise, Deylemlilerin yaşadığı veya sınır bölgelerini içeren Kelâr, Şâlus ve Rûyân'daki bu toprakların idaresi için Cabir b. Harun isimindeki Hristiyan bir kâtibini buraya gönderdi. Gerek Cabir'in ve gerekse de Taberistan valisi Süleyman b. Abdullah'ın amillerinden olan Muhammed b. Evs el-Belhî'nin bölgede yaşayanlara karşı aşırı vergilendirme -yılıda üç kez -, arazilere el koymak veya Deylemlilere saldırarak esir alımlarında bulunmaları gibi baskılar sonucunda, yöre halkı Alevî Dâîlilerinden destek talebinde bulundu. Bu maksatla Rûyân'da ikamet eden Zeyd b. Hasan'ın oğullarından Muhammed b. İbrahim'e haber gönderip kendisine biat etmek istediklerini bildirdiler. Ancak o teklifi kabul etmeyerek, bu iş için daha uygun gördüğü, Reyy şehrinde oturan akrabası el-Hasan b. Zeyd'i adres olarak gösterdi. Nitekim davete icabet eden el-Hasan b. Zeyd onların biatını almak üzere onların yanına geldi⁴⁵.

Deylemliler ve etrafındaki bazı komutanlardan biat alan Hasan b. Zeyd'e *Dâî'l-kebir* lakabı verildi. Böylece Hasan, Hazar Denizi'nin güneyindeki Zeydî devletin kurucusu oldu. Hasan maiyetindekilerle birlikte Taberistan'ın Âmul kentine yöneldi. 250/864 'de şehri savaşıla ele geçirdi ve haracını topladı. Gittikçe kuvvetlenen Hasan burada bir müddet kaldıktan sonra bu kez Taberistan valisi Süleyman b. Abdullah et-Tahirî'nin ikametgâhı olan Sârî şehrine yöneldi. Horasan'ın ileri gelenlerinin de destek verdiği Süleyman, şehir dışında, Hasan'ın ordusuyla girdiği şiddetli savaşta yenildi. Horasan valisi Muhammed b. Tahir amcası Süleyman'a ikinci kez destek göndermesine rağmen yenilen Süleyman, ailesiyle birlikte şehri terk etmek zorunda kaldı. Böylece Hasan b. Zeyd Taberistan'ı tamamen egemenliği altına aldı. Ardından Hasan akrabalarından birinin komutanlığındaki bir kuvveti Reyy şehrine göndererek oradaki Tahirî olan valiyi kovup yerine kendi adamlarından birini şehre atadı⁴⁶.

Yaklaşık on yıl önce İslam'a girmiş olan Mâzenderân (Taberistan)'ın doğusundaki bir bölgenin hâkimi olan Karin b. Şehriyar Tahirîlere haracını verirdi. Ancak, Hasan b. Zeyd'in Tahirîlere karşı galip gelmesinden sonra

⁴⁵ Bkz., İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 7, s. 111-115; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 11, s. 30-32; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 18; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 18-19.

⁴⁶ el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. 4, s. 154; İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 7, s. 115-116; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 11, s. 32; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 18, 19, 20, 21; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 20; Hakkı D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kemer Yay., İstanbul, 2000, s. 194; W. Madelung, "Taberistan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Red, H.Dursun Yıldız), Çağ Yay., İstanbul, 1988, c. 5, s. 457.

Karin, gücü artan Dâî'l-kebîr Hasan b. Zeyd'e sığındı. Karin 253/867 yılında Dâî'l-kebîr'in desteğini alarak Cürcân ve Horasan'ı ele geçirmeye yeltendi. Tüm bu gelişmeler üzerine Abbasi halifesi el-Mu'tezz, Musa b. Boğa el-Kebîr ve Müflih adlı iki Türk komutanını Hasan b. Zeyd ile savaşmak üzere Taberistan'a gönderdi. Savaşı kaybeden dâî Câlûs'a geri döndü⁴⁷.

Hasan b. Zeyd'in 270/889'da Âmul'de ölmesi üzerine, yerine Cürcan'da bulunan kardeşi *Dâî's-sağîr* lakaplı Muhammed b. Zeyd geçti. Bölgedeki Şiîlerin sempatisini kazanan Muhammed 277-79/891-93 yıllarında Horasan'ı kontrolü altında tutan Râfi' b. Herseme'nin baskısına maruz kaldı. Fakat Râfi daha sonra Muhammed'in maiyetine geçti. Böylece Muhammed yeniden Taberistan'ın ve kaybettiği Deylem topraklarının idaresine sahip oldu. Dâî's-Sağîr ardından Horasan'ı ele geçirmek istedi. Fakat bu dönemde Horasan'ın idaresini elinde bulunduran Samanilerle yaptığı savaşta öldürüldü⁴⁸.es-Sâbî'nin verdiği bilgiye göre; Muhammed b. Zeyd zamanında hoşgörü, refah ve güzel şeyler ortaya çıktı. Nimetler arttı ve Muhammed, Hicaz, Kufe, Basra, Taberistan vs. diğer bölgelerde bulunan Ehl-i beyt'e mal gönderdi. Yine onun zamanında Deylemli bir topluluk İslam dinine girdi⁴⁹.

Muhammed b. Zeyd'in yenilgiye uğramasından sonra Hüseyinî kolundan gelen el-Hasan b. Ali el-Utruş Rey şehrine kaçmıştı. Custan b. Merzuban kendisini davet ederek, dâînin intikamını alması ve Taberistan'ı ele geçirmesi için kendisine destek sözü verdi. Ancak 289/902 ve 290/903 yıllarında birlikte çıktıkları seferleri kaybeden el-Utruş, Deylemliler ve Gilanlıların arasına katılarak iç kesimlerde yer alan topluluklar arasında on küsur yıl boyunca İslamiyeti yaymaya başladı. Alim, fakih, şair, edib ve cesur bir lider olarak tanımlanan el-Hasan'ın yıllarca Deylem ve Gilanlılar arasında ikamet ettiğini belirten el-Mes'ûdî, onun İslam'ı tebliği hakkında: "Buranın insanları cahiliye (İslam dışı) idiler ve bazıları ise Mecusi idiler. Onları Allah'a (İslam'a) davet etti. Onlar onun davetine icabet ettiler. Deylem ve el-Cîl bölgesindeki yüksek ve sarp yerlerde, platolarda kalan azı hariç (hepsi) Müslüman oldular. Orada mescitler inşa etti" demektedir. Keza, İslamiyetin buralarda büyük ölçüde yayılmasından dolayı da Kazvîn, Şalûş

⁴⁷ İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 7, s. 116; 151, 170; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 11, s. 32; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 20,21; Hakkı D. Yıldız, *a.g.e.*, s. 194.

⁴⁸ et-Taberî, *a.g.e.*, c. 12, s. 244; el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. 4, s. 155; İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 7, s. 362, 363, 382, 383; W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s. 458.

⁴⁹ Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 21,22.

ve Taberistan'da murabıtların nöbette olduğu suğûrlardaki kaleleri de yıktırıldığını, sözlerine ilave etmektedir⁵⁰.

Benzer bilgileri aktaran es-Sâbî; onun faaliyetleri hakkında bilgi verirken; Custân'ın kendisini barındırdığı ve çocuklarının da dâhil olduğu ailesinden bir grubun onun davetine icabet etmek suretiyle İslam'a girdiğini, bir müşid olarak Cüstan'ın ona saygısının git gide arttığını kaydetmektedir. Yine onun İslamiyeti yaymak için Hevsem şehrini merkez edinmesine rağmen köyden köye hareket ettiğini ve böylece Deylem'in tamamının onun eliyle İslam'a girdiğini, hatta Cîl bölgesine geçen el-Hasan'ın buradaki insanların da bir kısmının İslam'a girmesine vesile olduğunu belirtmektedir⁵¹. Bunun neticesinde onlar kendisini imamları olarak kabul edip ona *Nasır li'l hak* ünvanı verdiler. Bu nedenle de El-Atrûş'un taraftarlarına *Nasriyye* dendi. Öte yandan bölgede Zeydî doktrini içerisinde yer alan el-Kasım b. İbrahim'in taraftarlarına da *Kasimiyye* dendi. Buna ilaveten Âmul bölgesinde yaşayan Hanbeli alim Ebu Ca'fer es-Sumi, Gilan'ın önemli bir kesimi arasında Sünnî düşüncesini yaydı⁵². Dolayısıyla Gilan bölgesinde Sünnî ve Şia mezhebine mensup iki kesim ortaya çıktı. Taassuba giren, çatışan ve hizipleşen bu iki tarafın dini simgeleri de ona göre farklılaştı. Sünnîler siyah renkli (alem) bayrak ve ezanlarında: "es-Salâtu Hayrun mine'n-Nevm", cümlesini okurken, buna mukabil Şiiler ise beyaz renkli (alem) bayrak ve ezanlarında: "Hayya alâ Hayri'l-'Amel" cümlesini okudular. es-Sâbî bunun kendi zamanına kadar (ö.384/994) bu şekilde devam ettiğini belirtmektedir⁵³.

Deylemlilerin el-Atrûş'a olan bağlılıklarına karşı kendi otoritesini kaybetmek istemeyen Custan b. Vahsûdân ile araları açıldı. Ancak her ikisi arasındaki rekabette Custân onu kabullendi ve kendisine itaat etti. el-Atrûş 301/914 yılında Samanoğulları ile girdiği mücadelede Taberistan'ın idaresini ele geçirdi. Durumdan rahatsız olan Abbasî halifesi el-Muktedir, Nasr b. es-Samânî'yi Taberistan'ı ele geçirmesi için teşvik etti. Ancak Nasr'ın teşebbüsü başarıya ulaşmadığı gibi Samanoğulları Taberistan'ın idaresini ona bırakmak suretiyle antlaşma dahi yaptı. el-Atrûş, Ebî'l-Kasım Ca'fer ve Ebi'l-Hasan Ahmed adlı iki oğlu ile birlikte Taberistan'da kaldı. Gilan'ı el-Hüseynî soyundan gelen el-Hasan b. Kasım'a bıraktı⁵⁴.

⁵⁰ el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. 4, s. 371, 372; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.1, s. 30; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 72; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 71, 72, 85, 88; Vefâ Muhammed Ali, *a.g.e.*, s. 63.

⁵¹ W. Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 23, 73.

⁵² W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s.460.

⁵³ W. Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 24.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*,c. 8, s. 71, Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*,s. 27.

el-Atrûş 304/917 yılında ölünce Deylemli ve Gilanlılar dışındaki Zeydiler onun oğullarının başa geçmesine tepki gösterdiler. Bunun sonucunda ordunun başkomutanı ve Hasanî koluna mensup olan damadı el-Hasan b. el-Kasım, el-Atrûş'un halefi olarak başa geçti⁵⁵. 309/921 yılında el-Hasan, Gilanlı hükümdar sülalesinden gelen Leyla b. Hu'man ed-Deylemî'yi Horasan'a sefere gönderdi. Ancak Leyla, Samani ordu komutanı tarafından öldürüldü. Bu yenilgi, Dâî's-sağîr lakaplı el-Hasan'ın aleyhine bir komploya dönüştü ve yine Gilanlı hükümdar sülalesinden gelen Merdâvic b. Ziyâr tarafından 316/928 yılında öldürüldü⁵⁶. Dâînin öldürüldüğü bu tarih alevî dâîlerinin Taberistan'daki hâkimiyetlerinin sonu olarak kabul edilmektedir⁵⁷.

Zeydîlerin Taberistan'daki rejimi çöktükten sonra, dâîler, Deyleman ve Gilan'ın doğusundaki bölgelerde faaliyetlerine devam ettiler. Havsam şehri Zeydî öğretisinin merkez üs şehri haline geldi. Özellikle el-Atrûş'un torunlarından olan Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Muhammed'in 320/932 yılından itibaren şehirde 30 yıl hakimiyet kurduğu dönemde Zeydîlik git gide güçlendi. Daha sonraki dönemlerde bölgenin ileri gelen yönetici sülalelerinden Ziyâriler, Cüstaniler ve Sallarilerin hâkimiyet mücadelesine sahne olduğu görülmektedir. Buna paralel olarak yine idareci bir sülaleden geldiği belirtilen Deylemli Bûye/Büveyhoğullarından üç kardeşin Ali, Ahmed ve Hasan'ın aynı dönemde git gide yıldızı parladı. Hâkimiyet alanlarını güneye doğru kaydıran Büveyhîlerin, asıl vatanlarında bulunanlarla iyi geçinme yollarına başvurdukları anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed 336/945'te Bağdat'a girdi ve Büveyhî kardeşlere Abbasi halifesi Müstekfî Billah tarafından kendilerine çeşitli lakaplar verildi. Böylece Deylem asıllı olan bu hanedan Abbâsî ve İslam tarihinde önemli bir yer tutan Büveyhî devletini kurdu⁵⁸.

Sonuç

Sonuç olarak, Deylem bölgesi olarak bilinen coğrafya uzun bir süre İslam fetihlerine karşı direnmiş ve bu nedenle de burası İslam suğûrlarından birisi olarak kabul edilmiştir. Müslümanların bölgeye yönelik olarak gerçekleştirdikleri askeri seferlerde, sarp coğrafyası ve Deylemlilerin savaşçı bir millet olmalarından dolayı ciddi bir neticeye varmadı. Buna mukabil tabii

⁵⁵ W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s.461; Tahsin Yazıcı, *a.g. m.*, c. 9, s. 265.

⁵⁶ Bkz., İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 106, 158, 159; W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s.462,463; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 28, 30, 35.

⁵⁷ Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 31.

⁵⁸ el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. 4, s. 384; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.1, s. 30; W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s. 473; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler" *T.D.V.İ.A.*, İstanbul, 1992, c. 6, s. 496, 497.

bir sığınak konumunda olan bu topraklar, Abbasî halifelerinin hem baskısından kurtulmak hem de İslamiyet'i yaymak için gelen Alevî dâîleri sayesinde, Deylemliler İslamiyetle tanıştılar ve Müslüman olmaya başladılar. Dolayısıyla -az miktarda Hanbelî mezhebinin mevcudiyeti söz konusu olsa da- ağırlıklı olarak Zeydîlik mezhebine mensup oldular. Öte yandan daha sonra aynı bölgede faaliyetlerde bulunan bazı dâîlerin propagandaları neticesinde Deylemliler arasındaki bazı meşhur zevatın İsmailiyye mezhebine girdikleri bilinmektedir.

Gönüllü olarak İslamiyete geçen bu topluluk savaş alanındaki maharetleri dolayısıyla zaman içerisinde başta Abbasiler olmak üzere İslam tarihinde yer almış olan büyük devletlerin askeri kuvvetlerinde, genellikle Türklerle birlikte, paralı askerler olarak üst düzey görevlerde bulundular.⁵⁹

BİBLİYOGRAFYA

Abbas Azzavî, “İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri” (Çev., Şerafettin Yaltkaya), *Belleten*, c. IV, Sa. 14-15 (Nisan-Temmuz), T.T.K., Ankara, 1994.

Abbas İkbâl Aştıyani, *Târihu İran Ba'de'l-İslâm* (Gözden Geçiren, es-Sıbai Muhammed Sibai; Arp. Çev, Muhammed Alaeddin Mansur), Kahire, 1989.

Ahmed Ateş, “Deylem”, İ.A., c. 3, Eskişehir, 1997, s. 567-573.

Ali Kaya, *Deylem'den Dersim'e* (İran'a Seyahat), Can Yay., İstanbul, 2001.

Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, F.Ü. Orta Doğu Araştırma Merkezi Yay, Elazığ, 2008.

Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımiler Devleti –siyasî Tarihi (909-969)*, Ankara, 2007.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev., M. Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987

el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1937.

el-Kazvînî, Zekerîya b. Muhammed, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut.

el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, (Thk, Saîd Muhammed el-Lehhâm), c. I-IV, Beyrut, 1994.

Erdoğan Merçil, “Büveyhîler” *T.D.V.İ.A.*, c. 6, İstanbul, 1992, s. 496-500.

⁵⁹ Mesela Fatımiler devletinin ordu teşkilatında önemli bir yere sahip olan Deylemliler askerî taife - Türklerle birlikte- Kahire'de kendi isimleriyle bilinen bir mahallede (Hâretü'd-Deylem) ikamet etmekteydiler Bkz. Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, F.Ü.Orta Doğu Araştırma Merkezi Yay, Elazığ, 2008, s. 56,57, 122, 127.

et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî*,(Takdim, S. Cemil 'Attâr), c. I-XIII, Beyrut, 1998.

Fîruzabadî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut, 1987.

Hakkı D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., İstanbul, 2000.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib (Çev, A. Duman-M.Ağarı; Yayına Hazırlayan, V. Minorsky), İstanbul, 2008.

İbn Fakih, Ebî Bekr b. Muhammed el-Hemedânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân* (Ed., M.J.De Goeje), Beyrut, (t.y.).

İbn Havkal, *Kitabu Sûreti'l-Arz*, Beyrut, 1938.

İbn Kesir, İmamuddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev.,M. Keskin), c. I-XV, İstanbul, 1994.

İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem ve Te'âkibu'l-Himem* (Thk., Seyyid K. Hasan), c.1, Beyrut, 2003.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Çev. A. Ağırakça), c. I-XII, 1985-1987, İstanbul, (ty.).

Kalkaşandî, *Subhu'l-'A'şâ, fi Smâ'ati'l-İnşâ*, c. 4, Kahire, 1914.

Muammer Gül, *İslam'ın Bâtınî Çehresi Dağlar Çöller Bataklıklar*, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul, 2009.

Tahsin Yazıcı, "Deylem" , *T.D.V.İ.A.*, c. 9, İstanbul, 1994, s. 263-265.

Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetu'l-Abbasiyye fi 'Ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyîn*, İskenderiye, 1991.

W. Madelung, "Taberistan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Red, H.Dursun Yıldız), Çağ Yay., c. 5, İstanbul, 1988.

Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistan ve Deylemân ve Cîlân*, Beyrut, 1987.

Yakubî, *Ülkeler Kitabı* (Çev., M. Armağan), İstanbul, 2002.

POPULATION OF SAFAD IN THE FIRST HALF OF 16TH CENTURY ACCORDING TO THE TAHRİR DEFTERS

Mustafa ÖZTÜRK*

Introduction

Safad was ruled by Ottomans after Marj-i Dabiq Victory of Yavuz Sultan Selim in 1516. After the conquest of whole region by Ottomans, a public census was made. The first census at the region was made between 1518-1529.

Up to now, very important studies are made regarding to this region. It will be better to take an attention to the studies of Bernard Lewis¹ and Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah². Since they have a general view belonging to the late 16th century, we have taken advantage of both works especially for reading area names.

The state register record books which we have examined in this communiqué directly belong to Safad and recorded as *Mufassal Tahrir Daftars* of 1518-1519 (record no.427) and of 1536 (record no.300) in Prime Ministry Archive (Istanbul). We have examined the population of Safad, including city center, sub-districts and villages.

1. Administrative Division

After domination of Safad by Ottomans as a result of Merc-i Dabik War in 1516, its administration was given under the command of Mustansiroğlu by Emperor Yavuz Sultan Selim³. But city command was conferred to Janberdi Gazali -a Mamluk regent who served to Ottomans after Ridaniya War- with Gazza and Jerusalem districts by 1517⁴. After the command of Damascus district was conferred to Gazali by 1518, that Mamluk

* Fırat University Human & Social Sciences Faculty History Department Elazığ/TURKEY

¹ Bernard Lewis-Amnon Kohen, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton, 1978

² Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah; *Historical Geography of Palestine Transjordan and Southern Syria in Late 16th. Century*, Erlangen, 1977

³ Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih II*, İstanbul, 1279, p. 342; Müneccimbaşı Ahmed, *Sahâifü'l-Ahbâr III*, İstanbul, 1285, p. 463.

⁴ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin I*, İstanbul, 1264, p. 403

commander had become the prime-principal of Damascus state (or Arab state in other words) which is a wide land⁵.

After the death of Emperor Yavuz Sultan Selim, Emperor Qanuni Sultan Suleyman ascended the throne in 1520. Then Janberdi Gazali had siezed the opportunity to re-build the Memluk domination in Syria and Egypt by leading a huge rebellion and declaring his emperiority under name “Malik Ashraf”⁶. Not only the rebellion was supressed in a short time but also Gazali was arrested and executed. After that, the command of Damascus state was conferred to Anatolian prime-principal Ayas Pacha and Safad, Gazza and Jerusalem districts were seperated from damascus district and each was dominated as independent districts⁷. Command of Safad was conferred to Chavush Sinan Bey⁸.

By 1527, Safad and Nablus used to be one district and this administrative area used to be under command of Hadji Bey⁹. By 1545, Safad and Nablus was considered as seperate independent districts and the command of Safad was conferred to Bahram Bey¹⁰. Safad District was under the control of Hasan Bey by 1550¹¹, and of Mehmed Bey¹² by 1565.

Safad district finally was seperated from Damascus in 1614 and became an independent state with Sayda and Beirut¹³. But it is stated that those districts have been out of state status and have inserted to Damascus state under name of “Safad-Sayda-Beirut District” some time later. This district have been under command of Ali Bey, son of Fahrettin –son of a Durzi one of leaders Ma’an by 1631¹⁴. But after Fahrettin’s rebellion, Mustafa Bey had

⁵ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, (Administrative Division of Damascus Prime-principality in XVI. Century) *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XII/1* (Elazığ, 2003), p. 356

⁶ Refer to Feridun Emecen, “Canbirdi Gazali”, *TDVİA VII* for further information regarding Gazali Rebellion.

⁷ Enver Çakar, *same article*, p. 358

⁸ Enver Çakar, *same article*, p. 359

⁹ Enver Çakar, *same article*, p. 359

¹⁰ Enver Çakar, *same article*, p. 360

¹¹ Feridun Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Eyalet Tevcih Defteri I”, *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIX/23* (Ankara, 1999), p. 72-73

¹² *6 Numaralı Mühimme Defteri, Tıpkıbasım*, p. 536, hüküm: 1165

¹³ Enver Çakar, *same article*, p. 363

¹⁴ Enver Çakar, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti İdarî Taksimat-Eyalet Yöneticileri” (Damascus State by the First Half of XVIIth. Century (Administrative Division-Sub-district commanders), *Firat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi I/2* (Elazığ, 2003), p. 48

conferred the command of Safad by 1633. Afterwards former Erzurum prime-principal Mehmed Pasha (1637), former Egypt prime-principal Zulfikâr Pasha (1640) has gained command of Safad as arpalık¹⁵.

1. Safad Population by 1518

1.1. Safad City

Taking Safad city as center, first census comprised of Jıra, Tibnîn (known as Bilâd-ı Banî Bashâra or as Jibâl-i Âmilî), Sûr, Shaqîf, Akkâ and Tabariya sub-districts. In 1536 census, Sûr had been seperated from Safad and other sub-districts had been included to Safad.

In that period, Safad used to have 6 quarters named *Akrâd*, *Savâvîn*, *Abu Tâ*, *Safvân* (Jâmiu'l-Ahmar in other name and will be mentioned by that name in 1536), *Handak* and *Sûq*.

Jewish population had been recorded with name *Yahûdiyân-ı Mutsa'raba* quarter. Jews in this quarter had been recorded by groups under name of *Jamaat-i Afranj*, *Tayla* (Italy) and *Qanâdiya*. Safad quarters and population records are as follows¹⁶.

Table 1: Safad center population by years 1518-1519

QUARTERS					
Quarter Name	Household	<i>Bachelor</i>	Imam and Preacher	Cavalry Soldier	Blind
Akrâd	105	26	5	13	
Savâvîn	174	7	6		4
<i>Castle Soldiers</i>	20				
Abu Tâ	135	7	6		3
<i>Castle Soldiers</i>	6				
Safvân/Jâmiu'l-Ahmar	136		5		2
<i>Castle Soldiers</i>	21				
Handak	41		1		
Sûq	42		3		
TOTAL	680	40	26	13	9

¹⁵ Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti (İdarî Taksimat-Eyalet Yöneticileri)" same article.

¹⁶ Quarter names are indicated with bold letters and sub-group and communities are indicated with italic letters.

Jewish Communities

Quarter Name	Household	<i>Bachelor</i>
Jews Mutsa'raba	130	
<i>Afranc</i>	48	
<i>Tayla</i>	21	
<i>Qanâdiya</i>	33	
TOTAL	232	

As seen above, there have been 912 households, 40 bachelors, 26 imams and preachers, 13 cavalry soldiers and 9 blind people (680 Muslims and 232 Jews) in Safad at mentioned years. Safad seemed to be a small village at first impression.

Approximate population of city center used to be (by multiplying each household with coefficient 5) $912 \times 5 = 4.560 + 40 + (26 + 13 \times 5) + 195 + 9 = 4.804$. When exempted people and soldiers are added, Safad population can be spelled as 5.000. In the first half of the century, population would increase.

We do not comment on the population quantity as a fast population increase or overpopulation. In accordance with our opinion there has been a considerable hidden population which couldn't be counted for the reason that this was the first census. By the mid-century, when the authority was stricter, hidden population have also been counted and recorded and thus actual population numbers have been reached.

It is also seen that a remarkable Jewish population have migrated to Safad and other districts from several areas of the world by the mid-century.

When the records evaluated by households, 680 of the 912 households used to be Muslims and other 232 used to be Jews. That means 74,5% of the household population used to be Muslims and 25,4% used to be Jews. When bachelors, imams and others are added, this ratio differs for the account of Muslims.

There used to be a remarkable Akrad population in Safad. Akrad used to be the first quarter of Safad and included 105 households, 26 bachelors, 5 imams and preachers and 13 cavalry soldiers. From that view, by population ratio Akrad can be accepted as the fourth quarter of Safad.

Population which is recorded as *Ajnâd-ı Qal'a* (*Cavalry Soldiers*) in Muslim quarters is also remarkable. *Ajnâd-ı Qal'a* can be translated as "castle soldiers". They used to be a private soldier unit before Ottoman conquest and after the conquest their status have been protected by Ottoman

Government which became retired private soldier unit.¹⁷ *Samiri*'s, which is mentioned by Lewis and Hütteroth were not living in Safad in that period.

1.2. Rural Population of Safad by 1518

The population of the rural areas given in appendixes above also mentioned sub-districts population.

There had been a remarkable *Akrad* and *Turkoman* population not only in Safad district but also in whole Palestine area. There used to be *Turkoman-ı Huseyin Arab*¹⁸ and *Qabaylı* and *Qabâyishe* *Akrad* communities at Jira sub-district. There used to be *Taybogha Turkoman community* of 53 households in Telfehâta village of Shaqif sub-district.

Jewish population of the rural areas used to be 122 households and Christian population used to be 61 households. Jews used to be located in the villages of Jira, Akkâ and Tabariya. Christians used to be located in villages of Jira, Tibnîn and Tabariya which can be seen in below table.

Table 2: Population by the view of religions in 1518-1519

<i>Sub-district</i>	Muslims		Jews		Christians		Total	
	H	B	H	B	H	B	H	B
Jira	987	75	33	-	42	-	1.062	75
Tibnîn	789	80	-	-	11	-	800	80
Shaqif	226	20	-	-	-	-	226	20
Sûr	160	39	-	-	-	-	160	39
Akkâ	805	76	33	-	-	-	838	76
Tabariya	927	21	56	-	8	-	991	21
TOTAL	3.894	311	122	-	61	-	4.077	311

H: Household, **B:** Bachalors

From that point of view, general population of Safad and ratio in 1518-1519 is as seen below.

Table 3: General Population in Safad at 1518-1519

Tablo 3/1: Center

	Household	Bachelor	Imam	Cavalry soldier	Blind
Muslim	680	40	26	13	9
Jewish	232				
TOTAL	912	40	26	13	9

¹⁷ Hütteroth-quoted from Lewis, *ibid.*, p. 41

¹⁸ Communities are mentioned under name of the Kethudas.

Table 3/2: General Sub-total of sub-districts

Sub-districts	Household	Bachelor	Imam
Jira	1.062	75	14
Tibnîn	800	80	15
Sûr	160	39	5
Shaqîf	226	20	0
Akkâ	838	76	5
Tabariya	991	21	9
TOTAL	4.077	311	48

General population table of district is as seen below.

Table 3/3: General Population of Safad District at 1518-1519

	Household	Bachelor	Imam and preacher	Cavalry soldier	Blind
City center	912	40	26	13	9
Sub-districts	4.077	311	48		
TOTAL	4.989	351	74	13	9

As obvious in the table, there have been approximately 5.000 households and 350 bachelors in Safad in the first quarter of 16th century. 912 households (18,28%) used to be located in city center and the rest 4.077 households (81,72%) used to be located at the rural areas. When imam-preachers and cavalry soldiers are assumed as household and multiplied with coefficient 5, population can be calculated as 24.925. When bachelors and exempted people are added, we can assume Safad district population as 25.000.

Taking into consideration by the view of households, religious dissocation is as follows: 354 Jewish households -232 located in city center and 122 located in rural areas- and 61 Christian households; total 415 non-Muslim households. As there used to be 4.989 households in district, 4.574 of them used to be Muslim households. So, ratio of Muslims to general population used to be 91,69% and non-Muslim ratio used to be 8,31%.

2. Safad Population at 1536

As mentioned above, record book belonging to this date is more detailed. Whole population and economic records have been noted down with utmost care. It is also mentioned that there had been a remarkable increase of population.

Depending on the resumé of the book records, there have been 282 villages, 295 arables, 14.844 Avârid households¹⁹, 1.921 bachalors and 32 lands. Exempted population used to be 307 households.

Total income of the district used to be 2.702.457 coins, 1.536.506 coins of which belong to Sultan' Total of Jewish and Christian's taxes (jizya) used to be 124.480 coins. There used to be 6 zaamet owners and total 110 cavalry soldiers.

2.1. Safad City at 1536

There used to be 7 quarters; *Savâvîn*, *Handak*, *Gharaviyye*, *Jâmiu'l-Ahmar*, *Akrâd*, *Alûta* and *Sûq*. *Akrâd* and *Jund-i Qal'a* have been mentioned seperately. *Akrâd* people used to be also located in *Savâvîn* quarter besides their self-named quarter. *Jund-i Qal'a* people used to be located in *Savâvîn*, *Akrâd* and *Alûta* quarters.

Another group in the city used to be the Jews. In that period, Jews population increased and they were differentiated inside the group. By means of the community names within Jews, it can be found out where they migrated from. As seen in below table, Jews have migrated from Portugal; Spanish areas Qurtuba, Qastilya, Aragon, Qatalan, Marocco, Hungary, Poland, Sicily, Italy and Germany. It seems that Jews and Muslims used to live in different quarters in the city. Because there is no Jewish population in mentioned 7 quarters above. But, Jews, Christians and Muslims used to live together in the villages.

Safad central population table is given below.

Table 4: Quarters of Safad at 1536

<i>Quarter name</i>	<i>Household</i>	<i>Bachelor</i>	<i>Imam</i>	<i>Muezzin</i>	<i>Muqassah</i>	<i>Blind</i>	<i>Lunatic</i>
<i>Savavîn</i>	385	30	8	8	2		
<i>Akrâd</i>	14	1					
<i>Castle soldiers</i>	26	3					
<i>Handak</i>	27	1					
<i>Garaviyye</i>	40	4					
<i>Jâmi'u'l-Ahmar</i>	157	39	2	9	1	1	
<i>Castle soldiers</i>	37						

¹⁹ It is determined by our calculation that this figure is incorrect.

Akrâd	153	71	2	2		1	
Castle soldiers	12						
Aluta	183	63	2	5		1	
Castle soldiers	9	1					
Sûq	50	9	2	13			1
TOTAL	1.093	222	16	37	3	3	1

Table 4/1 Jewish Communities²⁰

<i>Quarter name</i>	<i>Households</i>	<i>Bachalors</i>
Portugal	146	15
Qurtubiyya	35	7
Qastaliyya	182	11
Mutsa'rab	100	8
Maghârîba	38	7
Aragon ma'a (with) Qatalan	51	3
Majar	12	-
Polya	21	1
Qalavariyya	24	-
Silisiya	67	4
Talyan	29	-
Alaman	24	1
TOTAL	729	57

As seen in the tables, there had been 1.822 households 1.093 Muslim households and 792 Jewish households. There used to be no Christians in the city center. 222 of Muslim population used to be bachalors, 16 imams, 37 muezzins, 3 muqassahs, 3 blinds and 1 lunatic. There used to be 57 bachalors among Jews.

There used to be 2.156 households total including 1.179 Muslim, 904 Jewish, 5 Samiri and 68 castle soldier households by the end of 16th century. Bachelor population used to be 186 among Muslims, 93 among Jews and 5 among castle soldiers²¹. Thus, there had been a remarkable increase by the end of the century.

Depending on this figure, approximate population of the city (with coefficient 5 per household) can be calculated as follows.

²⁰ For the reason that Jews used to pay 1075 golden coins (40 coins per 1075 household) to the government, they have willingly accepted to pay 100 households more and requested Sultan's decision and accepted to pay 1,175 golden coins. (refer to *Tapu 300*, p. 36)

²¹ Hütteroth-Abdulfattah, *ibid*, p. 52

$$1093+729 \times 5 = 9,110$$

$$222+57 = 279$$

$$16+37 \times 5 = \underline{265}$$

Total 9.654

When soldiers and exempted people are added, city population is considered about 10.000 people. This means a 100% increase when compared to year 1518.

2.2. Population of Sub-districts and villages of Safad at 1536

There is no remarkable difference in administrative division of year 1518. The only important point was that Sur sub-district had been separated from Safad. Sub-districts of Safad used to be Jıra, Tibnîn, Shaqîf, Akkâ and Tabariya. There used to be 265 villages; 50 of Jıra, 75 of Tibnîn, 38 of Shaqîf, 61 of Akkâ and 41 of Tabariya²². Detailed population tables of these sub-districts and villages are given in appendixes.

In that view, total population of Safad's sub-districts and villages used to be 12.371 households, 1.841 bachalors, 71 imams and muazzins and 78 blinds, lunatics and muqassahs.

In Halil Sahillioğlu's opinion; population of Safad in 1.548 used to be as follows: 13.957 households and 1.686 bachalor Muslims, 1.192 households and 92 bachalor Jews, 183 households and 18 bachalor Christians and 5 household Samiris in general district population²³.

Turkoman, Akrâd and Arab population living in the area have been recorded with community names. Turkoman communities used to be *Turkmân-ı Huseyin*, *Jammâsin*. Akrad communities used to be *Qabaylı*, *Hasanka*, *Mahâmin*, *Qabâlishe*, *Ashâkira*, *Havâlida*. Arab communities used to be *Kalbiyyîn*, *Hârîsa*, *Shumar*, *Sharqa*. Castle soldiers (Ajnâd-ı Qal'a) used to be present. Dissociation of these communities in rural areas used to be as follows:

²² Though sub-total of the villages are mentioned as 282 in the resumé, we believe that there is a calculative error.

²³ Halil Sahillioğlu; "Nisbeti 'Aded-i Sukkâni'l-Mudun ilâ Mecmû'î 'Adedi's-Sukkân fi Ba'zi'l-Vilâyâti'l-Arabiyye fi'l-Hukmi'l-Osmânî" *Min-Tarihi'l- Aktâri'l-Arabiyye fi'l-'Ahdî'l-Osmânî*, İstanbul, 2000, p. 84

Table 5: Dissociation of communities to city center and sub-districts

	<i>Turkoman</i>		<i>Akrâd</i>		<i>Arab</i>		<i>Castle Soldiers</i>	
	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lors</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lors</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lors</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lors</i>
Safad	-	-	237	71	-	-	84	3
Jira	22	3			105	5	7	
Tibnîn	-	-	-	-	-	-	-	-
Shaqif	-	-	-	-	-	-	-	-
Akkâ	18				12			
Tabariya	-	-	71	10	-	-	11	-
Total	40	3	308	81	117	5	102	3

Jewish population in rural areas used to be 256 households, 12 bachalors and 2 lunatics and used to be located in Bîre, Ayn Zaytun, Ulmân, Kafar Anân villages of Jirâ, Bukay‘a, Kafar Jasif, Kâbul villages of Akkâ, and Kafar Kana village of Tabariya. Christian population used to be located in Marûnu‘n-Nasârâ village of Tibnîn, Kûskân and İklil villages of Akkâ, and Nâsira village of Tabariya and their population used to be 84 households and 10 bachalors. As can be found out from the table and village lists in appendix, Muslims, Jews and Christian people used to live together in the villages. There used to be no independent Jewish or Christian villages. Religious dissociation rural area population is given in below table for comparison:

Table 6: Religious Dissociation in Sub-districts

<i>Sub-district</i>	<i>Muslims</i>		<i>Jews</i>		<i>Christians</i>		<i>Total</i>	
	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lor</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lor</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lor</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lor</i>
Jira	2.121	460	93	2	-	-	2.214	462
Tibnîn	3.411	563	-	-	46	10	3.457	573
Shaqif	1.303	135	-	-	-	-	1.303	135
Akkâ	2.697	444	98	-	21	-	2.816	444
Tabariya	2.472	233	65	10	17	-	2.554	243
TOTAL	12.004	1.835	256	12	84	10	12.344	1.857

General population of district is as follows

Table 7: Population of District

	<i>City</i>				<i>Sub-districts</i>				<i>Total</i>			
	<i>H.</i>	<i>B</i>	<i>I</i>	<i>O</i>	<i>H</i>	<i>B</i>	<i>I</i>	<i>O</i>	<i>H</i>	<i>B</i>	<i>I</i>	<i>O*</i>
Muslim	1.093	222	53	7	12.004	1.857	71	36	13.097	2.079	124	43
Jewish	729	57			256	12		2	985	69	-	2
Christian	-	-	-	-	84	10		-	84	10	-	-
Total	1.822	279	53	7	12.344	1.879	71	38	14.166	2.158	124	45

H: Houshold, **B:** Bachalor, **I:** Imam, **O:** Other

According to this table, there used to be 14.166 households, 2.158 bachalors, 124 imam-muazzins and 45 blinds, lunatics etc. 13.097 households Muslim, 985 households Jew and 84 households de Christian. Bachelor population of Muslims used to be 2.079, Jews 69 and Christians 10.

We can reach the approximate figures by assuming each household with coefficient 5:

$$\begin{array}{rcl} 14.166 \times 5 & = & 70.830 \\ 2.158 & = & 2.158 \\ 124 \times 5 & = & 620 \\ 45 & = & \underline{45} \\ \text{Total} & : & 73.653 \end{array}$$

According to this calculation, the total population of Safad district can be assumed as 74.000 by the firs half of 16th century. Hütteroth has mentioned general population of Safad by the end of 16th century as 82.570 by using the same method²⁴. It seems acceptable that the population was around 74.000 by the mid-century. This means an increase of 300% when compared to 25.000 people population defined in 1518-1519. But it is obvious that this is not an increase caused by birth. The reason of that increase is that the population of which could not be recorded by the beginning of the century due to lack of authority can be recorded at the second census²⁵.

When taken into consideration by means of households, Muslims constitute 92,45% of the population with 13.097 households, Jews constitute 6,95 of population with 985 households and Christians constitute 0,59% of

* Blinds, lunatics, muqassahs, zâviyedâr cünd-i kal'a status is intended.

²⁴ Hütteroth-Abdulfattah; *ibid*, p. 43

²⁵ Fernand Braudel, points that the population increases to double or triple in Mediterranean basins by the end of 16th century. But we believe that he missed the point because the central authorities were not full filled in Mediterranean basins by the first half of 16th century. Reformation struggles in Europe and Conquest of Ottomans to Europe and East Mediterranean were valid. It is not possible to make an excellent census in this conflict atmosphere. More dependable census results could be given after the mid-century when the lack of authority is eliminated.

population with 84 households. Annual jizyas of Jews and Christians used to be 70-80 coins per individual²⁶.

A remarkable part of the population used to live in rural areas. As Jirâ, Tibnîn, Shakîf, Akkâ and Tabariya seems to be villages, However, we take Safad into consideration as a city. The population out of Safad has been evaluated as village population. When households, bachalors, imams, muazzins and exempted people are assumed as total 87,23% of the population is located in rural areas and 12,78% is populated into the city center. These figures seem parallel to the qualities of agriculture communities before industrialization.

Some villages have been desolated by the high taxes or by the high costs of the passangers when the village is located near main roads. Qa'qa'abiye village of Shaqif, for example, used to be desolated. Bet as the villages used to be derbent it is considered that restoration and settling works would have been advantageous, these villages have been handed over to Hadji Veli (one of the cavalry soldiers) by Mîsrî-zâda Mehmed who Emin of Havass-ı Humâyun of Safad and ten carriages of wheat, five carriages of barley and 2.250 coins instead of other taxes would have been paid by him per year in return and this have been recorded to Daftâr-i Jadîd (new land register book) But there is not such several examples. Jish/Jesh villages of Jira; Sannâcil, Satin and Ma'raka villages of Tibnîn has such kind of status. As Jubb-u Jusuf village of Jira is located near main road, this village had been exempted from avârid tax.

It is likely to say that the most privileged social group of districted to were soldiers. They are *Mirliva* (district principal), *zaamet* and *timar* owners. Because these groups used to have remarkable economic sources. *Jund-i Qal'a* (Castle Soldiers) population, who have protected their traditional soldier status is important within the area. Because this social class is not only located in Safad but also located in the whole area. In reference to the records of their names, "*previous castle soldiers*", it is obvious that they had been in soldier status before Ottoman dominance (Seljuqids, Ayyubi and Mamlouk eras) and Ottoman government has confirmed and accepted their status. They used to be located in city center and in villages.

²⁶ For example, while the jizya of Jews in Shafâ'amr village was 70 coins (refer to land register book 427, p. 113), the jizya of Jews in Nasira village was 80 coins (refer to land register book 427, p. 143). The jizya of Christians in Raniya village was 70 coins. (refer to land register book 427, p. 141)

There also used to be Turkoman, Akrâd and Arab communities in the district. They used to live a nomadic life. They used to pay the 'oşr (öşür) to cavalry soldiers principal (sahib-i arz), and pay the taxes to Amin

As seen in the tables, there had been a foundation tradition at Safad. Lots of villages and mukataa were foundations. Furthermore, most of these foundations are family foundations. For example, family foundations such as *Sultan Ghavri, Muhammed Nasıraddin, Hoshkadem, Malik Muayyad, Malik Ashraf Inal, Sinan el-Mansûrî* makes a remarkable deal. It is considered that the family invests the income to these foundations, thus, it would not be incorrect to assume the foundation owners as an important social group. But an application is remarkable; the government have applied residence system to all foundation lands and collected ('oshr=öşür) from foundation villages

There used to be a population of which is exempted from takes. They were imams, muazzins, preachers, judges (Jew rabbis), monastery people, lunatics, blinds, crippled/paralyzed, orphans and widows.

It will be appropriate to give a general information regarding to people names used in the area, though this may be the subject of another study. It must be mentioned that the names of which had been recorded to the state register books were male names.

As per the point of view of the era, religious names are mostly used in all groups. Muslims mostly used the names Muhammed, Ahmet, Ali, Hasan, Huseyin, Bakir, Omar, Osman, Suleyman, Ibrahim, Abdullah, Abdurrahman, Isa, Musa, Jusuf and such prophet or religious laeders. Names which are mostly religious people names or governor's names such as Bahaeddin, Bahadır, Nasıraddin, Nasrullah, Zaynaddin, Darvish, Alaaddin, Qasım. Pure Turkish names such as Tangriverdi, Tangrivermish, Gunduz, Turan, Hoshgeldi are mostly used. These names are used in Turkish and Kurdish communities.

Religious names are also used in Jewish and Christian groups. Jewles used prophet names such as Abraham, David, Salamon, Musa, Harun, Jusuf, Ishak, Jakob, Jahuda, Azar, Samuel, Danyal. They also used the names Murdehay, Levi, Shalom, Halim, Valester. It is interesting that all Jews that came from Spain, Portugal, Italy, Germany, and Hungary have used these common names. That shows a cultural communion has been developed in earlier eras within Jews²⁷. Christians also used similar names. Names such as

²⁷ Refer to land register book 300, p. 26-36

Isa, Musa, Abdulaziz, Barakât, Jerjis, Ayyub, Jusuf, Harun, Hilal, Salamon are used among Christians.

Mainly, it can be seen that the names used among Muslims, Jews and Christians are common. This is natural, because the sources and merits of the three religions are common. It is obviously seen when looking at people names.

Shortly, the population, structure, dissociation of population by rural/urban areas, social groups and people names are not different from the century's and population structure and social groups' of other cities of Ottoman Government.

APPENDIX

APPENDIX-I

SAFAD CITY CENTER AND VILLAGE POPULATION ACCORDING TO THE TAHRIR DEFTER DATED 1518-1519 *

APPENDIX 1/1 QUARTERS

Quarter name	Households	Bachalors	Imams and Preachers	Cavalry soldiers	Blinds
Akrâd	105	26	5	13	
Savâvîn	174	7	6		4
Castle Soldiers	20				
Ebu Tâ	135	7	6		3
Castle Soldiers	6				
Safvân/Câmiu'l-Ahmar	136		5		2
Castle Soldiers	21				
Handak	41		1		
Sûq	42		3		
TOTAL	680	40	26	13	9

* We have taken Hütteroth as source for reading village names and for mapping the villages especially. But there are different readings. We have mentioned these village names as same. For example, the village which Hütteroth have read as Bir'im can be read as Ber'im. Also Nabratîn village can be read as Nabratayn. We have marked the names of the villages which we are not sure about with a question mark.

JAMAAT-İ YAHUDİYÂN (JEWISH COMMUNITY)

Quarter name	Households	Bachalors
Jews Mutsa'rebe	130	
Jamaat-i Afranj	48	
Tayla	21	
Qanâdiye	33	
TOTAL	232	

APPENDIX 1/2 SUB-DISTRICTS¹**1.2.1 JİRA**

Village name	Households	Bachalors	Imams
Jâ'ûna	8		
Aynîn (?)	11		
Bar'im/Bir'im ²	24	2	1
'Ayn Zaytûn	45		
<i>Christians</i>	42		
'Almâ/Ulemâ ³	134	2	3
Jakûk	19	6	1
Qârâ	13	1	
Al-Biryâ (?)	12	4	
<i>Jews</i>	19		
Balat	4		
Dayru'l-Vaqqasiyya ⁴	16	3	1
Jesh/Jish	46	3	1
Jarmak	41	3	1
Hadîse	19		1
Zahiriye-i Tahtâ other name Gharbiyye ⁵	17	1	
Mîrûn	27	5	1
Al-Qa'biyye ⁶	7		
Zahiriya-i Fevqâ	6	3	
Dîshûn ⁷	8		

¹ Village names are written in bold letters. Communities of the village is written in italic letters. For example, italic written *Christians*, below Ayn Zeytun village refers to the Christians in that village.

² Halid bin Valid foundation.

³ Cairo Malik Muayyad Mosque foundation.

⁴ Badraddin Muhammad sons foundation.

⁵ Malik Ashraf Inal sons foundation.

⁶ Madina Mazlik (?)sons foundation.

⁷ Dunderî son foundation.

Suleyman ⁸	5	1	
Hâlısa	10		
Sinitî/Sinini (?)	4		
Jâhûlâ	5		
Kafar Bir'im	34	8	1
Muradiya	12		
Jubb-u Jusuf with Jayâ/Jabâ ⁹	14		
Mu'aysira ¹⁰	3		
Alûniyya	6		
Safsafâ	6		
Mârûniyya	5		
Atkâb (?)	15		
Qasr/Qasîr/Quseyr ¹¹	3		
Tâbigha ¹²	4		
Rabîs(?) ¹³	5		
Zâbûd	14		
Magharu'l-Hît	8		1
Talîl	8		
Kafar Anân	12	3	
Jews	14		
Dallâta	9	4	
Turkomân Huseyin Arab	29		
Jemaat-i Akrâd			
Akrâd-ı Qabaylı	39		
Akrâd-ı Qabâyışa	34		
Sibâne'il-Favqâ	11		
Samu'iyya	28	3	1
Mansûra	14		
Nabratayn/Nabratîn	4		
Kafar Mârûs	11	2	
Fasâyûn/Kasâyûn	7		
Saydânî Vaqqas (?)	4		
'Amûka	35	8	1
Sabcûr/Siptirûz	17	1	
Ra'su'l-Ahmar	12		

⁸ Badraddin Muhammad son foundation.

⁹ Muqbil Husâmî son foundation.

¹⁰ Emîru'l-Haj son foundation.

¹¹ Şemseddin bin Mezlik (?) foundation.

¹² Seyyid Rufâ'î Ali Zaviyah foundation which is located at the same village.

¹³ Junus bin Burhanaddin bin Junus son foundation.

Miniye/Muniye ¹⁴	54	5	1
Majdalı ¹⁵	2	1	
Qayyûmiyya	10	3	
Akbaru'l-Hatab	18	3	1
Mu'addamiyye/other name Kafar Bir'im	3		
TOTAL	1062	75	14

1.2.2. TIBNÎN¹

Village name	Households	Bachalors	Imams
'Aynânâ/Aynâtâ	28	4	1
Majdal-i Salim	4		
Atrâ	8		
Jâdîn/Bâdîn	5		
Shamlî/Shimlî	6		
Markaba as known Marj-i Kaba	4		
Bint-i Jubeyl	38	5	1
Numayriyya	6		
Malikiyya	53	8	2
'Atrûn	30	8	1
Mârûn	10		
Bi'ashit/Bir'asit	16	2	1
Mis	10	3	
Balîda(?)	6		
Kadas	24	14	1
Kafar Tibnîn	34		1
Ashhûr/Ishhûr	9		
Mârûn-ı Shikâya	5		
Tayru Hadâsâ	9		
Aytâ'l-Facrî	11		
Shaqrâ	26	1	1
Nafs-i Tibnîn	41	10	1
Hâris	18		
Shayhin (?)	10		
İdmît ²	-		
Tayr Bihâ	13		
Sarûh (?)	11		

¹⁴ Zahiriyâ Madrasah foundation located in Quds-i Sherif.

¹⁵ Jamaladdin as-Sabî foundation.

¹ Known as Bilâd-ı Banî Bashâra and Jibâl-i 'Âmilî. Land register 427, p. 45

² Households not written, dependent to Madina foundation.

Dibil	10		
İqrit	18		
Mârûnu'n-Nasârâ	18		
<i>Christians</i>	11		
İrşâf/er-Raşaf	19		
Kafar Kûlâ/Kûk	13		
Jadîde	10		
Balat	11		
Dibîn	8		
Hiyâm	61		2
Shinnâ and Fazâyire	5		
Bassa	22		1
Sahla	24	7	1
Abil	6		
'Avbâ/ 'Ûbâ	17	2	
Dayr-i Basat	34	7	1
Kaddâta	13	2	
Râmiya	16	2	
Qafqafâ	5		
Hardaliya	5		
Mârîni'ş-Şamr	3		
Al-Bîfâ ³	4		
Asrafiyye/Arafiyye(?)	8		
Fasûtâ	10	2	
Akbarî'l-Gharbiyye	5	3	
Tayr Kalsiye	5		
Dayr-i Suryan	4		
TOTAL	800	80	15

1.2.3. SÛR

Village name	Households	Bachalors	Imams
Jadiye/Jaddiyye	28	14	1
Al-Bâzûrî	9	1	1
Siddiqayn ¹	15	1	1
Al-Ma'raka ²	14	3	
Mazra'a with Dayr-i 'Âmus ³	22	10	1
Kâtâ	9	5	

³ Shamsaddin Muhammad al-Akkârî son foundation.

¹ Sinan al-Mansûrî foundation.

² Sinan al-Mansûrî foundation.

³ Shihâbuddin bin Salih Mosque foundation.

Shaybakiyya	10		
Majâdil	12	2	
Sûr and Ma'shûqa	28	3	1
İrmit/Ermet	3		
Rahîn (?)	10		
TOTAL	160	39	5

1.2.4. SHAQİF

Village name	Households	Bachelors	Imams
Talfahâtâ (?)	5		
<i>Turkomân-ı Taybogha</i> ¹	53	2	
Kafûr	7		
Vâdiyu Rayhân	7	1	
Dayru's-Sağîr	10		
Nabâtiya-i Fevqâ ²	17	4	
Kafar Tibnîn	6	3	
Kafar Rumân	10	2	
Baluş	5	2	
Jarmak	9	2	
Qasiyye/Quseybe	4		
'Abbâ/ 'Aytâ	7		
Qa'qayitu'sh-Shehr/Qa'qayitu'n-Nahr	3		
Dayru Kabîr	14	2	
Hamr	9		
Kafar Zandîn	2		
Nabâtiye'il-Tahtâ	19	2	
Hamrâ ³	3		
Dayr-i Burku'	3		
'Aramtâ ⁴	4		
Mayladûn	4		
Harûf	4		
Sharqiye	4		
Sîr/Sayr	5		
Jibşid	10		

¹ Turkoman communities are known with the names of Kethudas. They deal with agriculture in Mahsana arable.

² Jemâr bin Salama'l-Huseyin foundation.

³ Aqbogha son foundation.

⁴ Muhammad bin Hoshkadem foundation.

Tûl	2		
Dalib/Dilib	-		
TOTAL	226	20	

1.2.5. AKKÂ

Village name	Households	Bachalors	Imams
Abu Sinan	13	5	
Zib ¹	27	5	1
'Ayisa	9		
Al-Bukay'a	24	6	
<i>Jews</i>	33		
Dâvân	14		
Kafar Sami'	16		
Râma	46	5	1
Bayt-i Jin	33	7	
Faraj	4		
Kafar jasif	29		
Nafs-i Akkâ	31		
Talli'ş-Şaqif	14		
Yarkâ	40	12	1
Sha'biya	9	2	
Shafâ'amr	26		1
Al-Birva ²	7		
Tarshîhâ	49		
İklil	6		
Kâbul	18		
Safadi 'Adi ³	6		
Al-Makr	7		
Kûdikân (?)	14	2	
'Amkâ	3		
Mûniya other name el-Maghâr	11		
Tall Kisâ	3		
Tamrâ	7	1	
Majdali Urkemâs	6		
Kafar Bûdâ	3		
Harkîş ⁴	30		

¹ Sinan al- Mansurî foundation in Egypt.

² İbn-i Sultan al Ghavrî foundation.

³ Hütteroth has read this village as Sud'adi (Hütt. p. 191)

⁴ İbn-i Sultan al Ghavrî foundation.

Kabrâ	5		
Sahm and Tâ (?)	35		
Sha'b	31	4	
Al-Mazra'a ⁵	8		
Biliye	4		
Da'uk	7		
Sahnîn	25		
Jûlis	30	1	
Jet	15	4	
Maştâ	4		
Al-Bi'na	6	6	
Dâcûn	6		
Al-Mûniye	4		
Hazzûr	9		
Baslûtâ	5		
Nahaf	36		
Sadtaniya (?)	4		
Aytân	3		
Karâftâ	3		
Majdali Kurum	28	5	
Sa'sa'	23	11	1
Kavkabu'l-Kurdî	9		
TOTAL	838	76	5

1.2.6. TABARIYA

Village name	Households	Bachalors	Imams
Najmiyya	6	4	
'Arraba	57	8	
Lûbiyya	104		2
Mashhad-i Junus	9		
'Aylabûn	4		
Salahiyya	6		
Shacara	40		
Tur'ân	19		1
Saffûriyya	210		5
Al-Bu'ayna	13		
Hittîn ¹	28		
Nafs-i Tabariya	6		

⁵ Used to be Mukbil al-Hâc Ali son foundation, but have conferred to Haramayn-i Sharifayn foundations for the fact that the family has burnt-out.

¹ Belongs to the Prophet Shauib tomb foundation which is settled by Salahaddin Ayyubî.

Jincâd (?) ²	7		
Kafar Kana	104		
<i>Jews</i>	50		
Raniya	32		
<i>Christians</i>	8		
Kafar Mandâ other name Madyân ³	25	5	
Aksâl	19		
Nâsıra	43		
<i>Jews</i>	6		
Dayr	2		
Rûma	40		
Jâfâ	5		
Majdal	6		
Ma'lûl	11		
Maskana	14		
Kafar Sabt	8		
Kafar Kama	23		
Kishâna	4		
Kânâ	9		
Nimrîn	13		
Maghâr Hazûr	35	4	1
Debbûriyya	25		
TOTAL	991	21	9

² Shahabettin son foundation.

³ The name "Madyân" may be related to ancient Medyan city.

APPENDIX 2:

SAFAD CITY CENTER AND VILLAGE POPULATION ACCORDİNG TO LAND REGISTER BOOK DATED 1536

2.1: QUARTERS

Quarter name	H.holds	Bachelors	Imams	Muazzins	Muqassah	Blinds	Lunatics
Savavîn	385	30	8	8	2		
<i>Akrâd</i>	14	1					
<i>Castle Soldiers</i>	26	3					
Handak	27	1					
Garaviyya	40	4					
Jâmi‘u’l-Ahmar	157	39	2	9	1	1	
<i>Castle Soldiers</i>	37						
Akrâd	153	71	2	2		1	
<i>Castle Soldiers</i>	12						
Aluta	183	63	2	5		1	
<i>Castle Soldiers</i>	9	1					1
Sûq	50	9	2	13			
TOTAL	1093	222	16	37	3	3	1

JEWISH COMMUNITIES*

Quarter name	Households	Bachelors
Portugal	146	15
Qurtubiyya	35	7
Qastaliyya	182	11
Mutsa‘rab	100	8
Maghârîba	38	7
Aragon ma‘a (with) Qatalan	51	3
Majar	12	
Polye	21	1
Qalavariyya	24	
Silisiya	67	4
Taylan	29	
Alaman	24	1
TOTAL	729	57

*For the reason that Jews used to pay 1075 golden coins (40 coins per 1075 household) to the government, they have willingly accepted to pay 100 households more and requested Sultan’s decision and accepted to pay 1.175 golden coins. (refer to land register 300, p. 36)

2.2. SUB-DISTRICTS

2.2.1. JIRA

Village name	H.holds	Bachalors	Imams	Muazzins	Blinds	Muqassah
Bîra	36					
Jews	16	1				
Zahiriye-i Favqâ	27	4				
Ayn Zaytun	59	13	1			
Jews	52				1	
Taytaya	67	14	1	1		
Qayyumiyya	30	5	1			
Qaddita	26	1				
Ra'su'l-Ahmar	44	13	1			
Kafar Bar'în	86	32	1	1		
Jesh/Jish ¹	51	1				
Dayru'l-Vaqqasiyya	51	22	1	1		
Harkîsh/Hurfays ²	45	12	1	1		
Jarmak	75	18	1	1	1	1
Mîrun	94	31	1			
Hav'iyya	47	9	2			
Faradiyya	42	4				
Sa'sa' ³	59	25	1			
Zahiriye-i Tahtanî	32	16	1	1		
Akbaru'l-Hattâb	29	3	1			
Miniya/Minya ⁴	107	11	1	1	1	
Tâbigha ⁵	8					
Jubb-u Jusuf ⁶	6					
Amuka	45	22	1			
Qaslun	26	6	1			

¹ The income from this village has been recorded as "fixed" in old register books (Daftar-i Atiq), but for the reason that the people are spilled out when they couldn't pay this fixed cost, income from that village had been recorded as *qism* and *harac* in new book (Daftar-i Jadîd) due to poeple's request.

² Muhammad bin Sultan Ghavri foundation.

³ Ahmar Mosque foundation in Safad.

⁴ Zahiriye Madrasah foundation in Quds-i Sharif.

⁵ After the burn-out of Sinan bin Ali Sayyid Rufâ'î family, has conferred to Sayyid Rufâ'î Zaviyah foundation.

⁶ As this village is located near the main road, it used to be exempted from avârid and orfi taxes and has been recorded as exempted similarly.

Delşûn ⁷	5	2				
Maruniya ⁸	18	6				
<i>Turkoman-i Huseyin</i>	22	3				
<i>Castle soldiers</i> ⁹	7					
<i>Akrâd-ı Qabaylî</i>	24					
<i>Akrâd-ı Hasanka</i>	13					
<i>Akrâd-ı Mahâmin</i>	6					
Baghdâyini'l- Vaqqas ¹⁰	15					
Sammûn ¹¹	8	2				
<i>Araban-ı Suleyman</i> <i>from Arabân-ı</i> <i>Hârisa</i>	30					
Safsafa	25					
Yakûk/Bakûk	58	7	1	1		
Kabba'a	16	2				
'Ulmân ¹²	270	70	3	5	5	1
<i>Jews</i>	8					
<i>A'râb-ı Kalbiyyîn</i>	60	5				
<i>A'âb-ı Hârisa</i>	21					
<i>A'râb-ı Shumar</i>	24					
Talin/Talil/Tibin?	33	10				
Mallâsa	8					
Kufratyâ/Kafar İlyâ	12	1				
Makâru'l-Hît	23					
İbneyn/İbnîn	17	10				
Jâ'ûna	28	14				
Zâbûd	16	4				
Qârâ	41	13				
Nabratîn	2	2				
Hâlisâ	24	7				
Kafar Marûs	32					
Saffân/Saffât	28	4				
Mansura	24	5				
Kafar 'Anân	21	7				

⁷ Badârî son foundation.

⁸ Nâsîrî bin Mahmud bin Muhammad Dividdârî foundation.

⁹ According to old book, (Daftar-i Atiq) they pay qısmet tax to the cavalry soldier principal, and used to pay the taxes to havass-ı humâyun principal.

¹⁰ Sa'd bin Abi'l-Vakkas Tomb foundation.

¹¹ Muhammad bin Faqih son foundation.

¹² Malik Muayyad Kulliye foundation in Egypt.

<i>Jews</i>	17	1				
Ma'sara ¹³	12	1				
Jahûla	16	3				
'Almaniyye	4					
Dallâta	18	4				
Far'im ¹⁴	48	16				
TOTAL	2.214	462	21	13	8	2

2.2.2: TIBNÎN

Village name	H.holds	Bachelors	Imams	Muazzins	Blinds	Muqassah
Marûnu'n-Nasârâ	50	10			1	
<i>Christians</i>	46	10				
Ubâ/Avbâ	32	10				
Ayn Atâ ¹	120	18				
Malikiyya	63	70				
Atrûn	96	10	1	1	2	
Sannâcil ²	216	32	1	1	1	1
Kafar Tibnîn	70	6	1	1		
Akbaru'l-Gharbiyya	27	3				
Satin/Hatin ³	34					
Dayr-i Bata	107	13				
İkrit	47	8				
Sıddıqîn	37	7				
Kâtâ/Kânâ	49	10				
Sham'	22					
Caviyya	113	25				
Burc-u Rasmûn	4					

¹³ Nâsirî Muhammad foundation.

¹⁴ Halid bin Valid Tomb foundation.

¹ Muhammad bin Sultan Ghavrî foundation.

² The income from this village has been recorded as "fixed" in old register books (Daftar-i Atiq), but for the reason that the people are spilled out when they couldn't pay this fixed cost, income from that village had been recorded as *kism* and *harac* in new book (Daftar-i Jadid) due to poeple's request.

³ As the village people had been spilled-out long time ago, agriculture can not be made and this caused a damage to the government. Safad Mîr-i Alem, Muslih, has accepted to pay 3.000 coins to government in return to get the village people back and to restore the village. This was accepted for favor of the government and had been recorded to new book (Daftar-i Jadid) by Mîsrî-zâdah Mehmed, Havass-ı Humayun Emin.

Ashhûr	57	3				
Majâdil	56	4				
Nafs-i Tibnîn	162	17				
Tayratu'l-Haddâsa	34	5				
Bir'asit	85	8				
Shaqra	50	10				
Dıbbîn	42	3				
Mor Ma'shuka	69	3				
Al-Bazûrî	21	3				
Marûnu'r-Ra's	88	10	1			
Qura	20					
Jaffa	88	21				
Hâris	87	15				
Mazra'a ⁴	152	10				
Mis	60	4				
Balin/Talin?	37	3				
Hadasa	39	9				
Qasuniyya	60	3				
Hiyâm-ı 'Îs	107	26				
Qadas	51	13			1	
Salhiyya	60	8	1			
Taytarâka/Taytar	8					
Sha'itiyya	39	15				
Majdal-i Mîs	35	7				
Majdal-i Selim	59					
Safadu'l-Batih	12					
Tinâ	13					
Muradiya	12					
Yarûnu'sh-Shamr	42	14				
Râhiya	38	12				
Îrmit	7	3				
Ma'raka ⁵	100	26				
Balat	45	14				
Jadîda	39					
Markid/Markiya	18	1				
Al-Jerâ/Al-Harâ	39	10				
Abil	20	10				
KafarÛlâ/Kûk (?)	25					

⁴ Shihabuddin Mosque foundation in Safad.

⁵ As this village is totally belongs to foundation and agricultural areas are rarefacted, the people had paid the oşür by planting other areas. Thus their oşür ('oşr) had ben conferred to timar by Mısrî-zâdah, Havas-ı Humayun Emin, with a decleration. (p. 285)

'Aytu'l-Facr	12	7				
Kafar Tibnîn	15					
Tarbiha	18	2				
Marûn-ı Shakayâ	30	6				
Tayr-ı Zaniya (?)	15	3				
Dayr-i Suryan	7					
Shâdini	7	1				
Tayr-ı Kalîsî	25					
Havânî/Savânî	6					
Atrafiyya	22	10				
Jîbbîn	10					
Dîbbîn	30	10				
Abilî'l-Qamh	19	2				
Zîbqîn	12	1			1	
'İmrân	11	1				
Dunayba	22					
Dîbil	15	3				
Sarûcu't-Tahtâ	15	3				
Mansûra	37	2				
Kafar Tibnîn	10					
Darrîna (?)	10					
TOTAL	3.457	573	5	3	6	1

2.2.3: SHAQÎF

Village Name	H.holds	Bachalors	Imams	Muazzins
Qa'qa'abiya ¹	42	3		
Kafar Sayad	9			
Jîbshîd	56	4		
Kafar 'Îhâ	26	6		
Dayr-i Burqa'	13			
Kafûr	41	9	1	
Dayr-i Kabîr	51			
Nabâtiyetu't-Tahtânî ²	164	14	1	1
Luyizina (?)	4			

¹ As this village has been desolated by the high costs of the passangers for the village is located near main roads. But as the villages used to bederbent, it is considered that restoration and settling works would have been advantageous, these villages have been handed over to Haji Veli (one of the cavalry soldiers) by Mîsrî-zâdah Mehmed Havass-ı Humâyun of Safad and ten carriages of wheat, five carriages of barley and 2.250 coins instead of other taxes would have been paid by him per year in return and this have been recorded to Daftar-i Jadîd (new land register book) (p. 124)

² Jammaz ibni Suleyha'l-Huseynî foundation.

Nabatiyetu'l-Favqânî	125	1	1	
Kafar Tinîn	57	5	1	
Kafar Rumân	73	7		
Jarmak	35	14		
Dayru's-Sağîr	62	27		
'Ayya/ 'Ayta	12			
Hamûr	47			
Dımışkiyya	30	6		
Lûsiyya	10			
Talfahaya	6			
Kafar Nîrîn	18			
Dalib/Dilib	23			
Vâdiyu Rayhân	47			
Arabtâ ³	15			
Harûf	12			
Hamrâ	19	1		
Balûsh	53	11		
Kaysiyya	33			
Zafta/Zafna	27	2		
Sarîra/Surayra	7			
Tûl	18			
Mayfadûn	16	1		
Sharkiyya	23	1		
Shalbi'l	8	2		
Numayriyya	21			
Sarîta	14			
Muma'iyya	49	21		
Sayr/Sîr	11			
Bîkâ ⁴	26			
TOTAL	1303	135	4	1

2.2.4: AKKÂ

Village name	H.holds	Bachalors	Imams	Muazzins	Blinds
Baytu Jin	113				
Bukay'a	91	17			
Jews	45				
Kafar Sumay'a	45	3			
Tarshihâ	123	17			
Jad	30	2			

³ Muhammad bin Hoshqadem foundation.⁴ Shamsaddin Muhammad Attârî foundation.

Kitrâ	7				
Jarka	224	25			1
Jûlis	83	19			
<i>Jews</i>	9				
Abu Sinan	123	27			
Kafar Jasif	86	16			
<i>Jews</i>	29				
Mutavalit ¹	39	9			
Tall Shaqîf	21	3			
Samariya	25	3			
Safad-i Âdî	32	3			
Râmâ	182	20			
Barq/Yarq ²	25	3			
Majdal-i Ulyâ	21				
Shafiyya	9	1			
Mashta	17	5			
Baqiye	21	7			
<i>Christians</i>	15				
Shahm and Tâ (?)	107	25			
Sacûr	66	12			
<i>Turkomân Jammâsîn</i> ³	18				
<i>A'rab-ı Sharqâ</i>	12				
Qâbrâ/Qayrâ	10				
Nahaf	127				
'Amqa	40	2			
Maqar	23	2			
Sahnîn	50	24	1		
Akkâ ⁴	54	12			
Tamra	10				
Majdal-i Kurum	86	19	2	7	
Da'ûq	41	5			
Majdal-i Urkemâs	29	5			
Aytîn (?)	12				
Sa'sa'	4	3			
Dâmûn	40	3			
Kâbul	26	15			
<i>Jews</i>	15				
Zib	102	28			

¹ Salhûniyya/Salmûniyya Madrasah foundation in Safad.

² Muhammad bin Sultan Ghavrî foundation.

³ Located in Akka seashore.

⁴ Mansûrî Ribat foundation in Jerusalem.

Shafa'amr	97	9			
Kûskân (?)	26				
Christians	3				
Ghâbiya	45	9			
Farh	41	3			
Mughayr/Makâr	20	2			
Kafar Jûdâ	23				
Tall Kisân	9	5			
Sha'ab	93	30			
Kavâyiî/Kavâbilî	11	2			
Miliya	16	1			
Al-Mûniye	9				
İklil	14	6			
Christians	3				
Janûsa	15				
Qabrâ	11	3			
Sammâriyya	25	3			
Tall Shaqif	21	3			
Mârûnu'l-Vard	19	4			
Ja'lûn	11				
Alliyûn(?)	5				
Kafartâ	21				
Sartaba	8	1			
Shurta/Sharata	31	5			
Mazra'a	24				
Kavkâbu'l-Akrâd	24	13			
Cemaat-i Makâkîn (?)	7				
Baslûta/Yaslûta ⁵	16	10			
TOTAL	2.935	444	3	7	1

⁵ There is a great church in mentioned arable and has had two niches for the fact that Friday Rituals were made by previous Sultans there. After the conquest, Christians get the mosque back and restored it as a church like it used to be. As it is certain that the Friday Rituals has been made by Sheyhu'l-Islam's and several people's witnesses, Christians have been taken out and the building had been restored as mosque again. The person named Sheyh Asadu'd-din (one of Sheyh Muhammad Arabî caliphs), has been located to the mosque with his poor people. But one half of the arable belongs to the qadi and the other part belongs to timar. The Qadi has donated his part to the mosque and the rest is donated by Sultan's declaration. It is recorded to the new book as such.

2.2.5: TABARİYA

Village name	H.hold	Bch.lor	Imams	Muazzins	Blinds	Muqassah	Castle soldiers	Lunatic
Maghar-ı Hazzûr	166	20			3			
Hazzûr	12	4						
Arrâba	73	11						
Kafar Kana ¹	368	49	3	4	1	1	1	
<i>Jews</i>	65	10			1			1
Tavbiyya ²	119	16						
Majdalî	10	3						
Aqsâl	14	4			1			
<i>Castle soldiers</i>	11							
<i>Akrâd-ı Qabâlishe</i>	7							
<i>Akrâd-ı Ashâkîra</i>	34	9						
<i>Akrâd-ı Havalide</i>	30	1						
Tur'ân	71	3						
Haddasa	27							
Saffuriyya	373	3	1	1	4	4		
Kafar Bayt	20	6						
Nâsîra	200	11	2	1	2	2		
<i>Christians</i>	17							
Kafar Sabt	91	8	1	1				
Kafar Kama	38							
Ma'lûl	20	1						
Rayna	95	10						
Maghara	10							
Mashhad-i	35	2						

¹ This village used to have wide areas suitable for agriculture and there used to be many farmers. It is recorded to Daftar-i Jadid that there are many farms and 80 farms would be given to *iltizam* on their will.

² The income from this village has been recorded as "fixed" in old register books (Daftar-i Atiq), but for the reason that the people are spilled out when they couldn't pay this fixed cost, income from that village had been recorded as *kism* and *harac* in new book (Daftar-i Jadid) due to people's request.

Junus								
Bayt Lahm	30	2						
Masha	6							
Mâ'ûn	21	4						
Sarûniya	3							
Kafar Jimmâ	16							
Tabariya	32	6			1			1
Kâna	19	8						
Tayyiba	8	2						
Debbûriyya	39	3						
'Ulam/Avlûm	18							
Ummu'l- Ghanem	9							
Shajara	60	3						
Salahiyya	9	3						
Maqarri'sh- Shifâ	12							
Jayhâr	10							
Jâfa/Bâqa	14							
Nimrîn	20							
Maskana	40	3						
Ayn Mâhil	23	5						
Kishâna	5							
Najmiyya	14	4						
Kafar Ma'zar	14							
Siyânetu'l- Favqâ	26	8						
Dâmiya	12							
Aylûn	13							
As-Sâna	4							
Bu'ayna	31	9						
Jubayl	15							
Hittîn ³	125	12						
TOTAL	2.554	243	7	7	13	7	1	2

³ Hz.Shuaib Tomb foundation

ÇANAKKALE SAVAŞI'NIN TARİHSEL BOYUTLARI VE MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK)

Mustafa ALBAYRAK*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin yönetimini elinde tutan İttihat ve Terakki Fırkası liderlerinin büyük beklentileri ve ısrarları ile katıldığı Birinci Dünya Savaşı, bu Devlet'in tarihsel varlığının son bulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu savaş içinde Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaş dışı bırakılması amacıyla İngiliz Bakan Winston Churchill'in baskıları ile açılan Çanakkale Cephesi ise, gerek Osmanlı Devleti ve gerekse İtilaf Devletleri bakımından büyük bir önem taşımakta idi. Bu yüzdendir ki, her iki taraf da Çanakkale Cephesi'ne özel bir önem vermişlerdir. Trablusgarp ve Balkan yenilgilerinden sonra büyük bir moral çöküntüsü içinde olan Osmanlı ordusu bu savaşta, bütün varlığını ortaya koymuş ve Çanakkale'nin geçilmezliğini kanıtlamıştır.

Bu önemli savaşa Yarbay rütbesiyle katılan Mustafa Kemal (Atatürk), Anafartalar ve Arıburnu bölgeleri olmak üzere, iki önemli yerde görev almıştır. Bu görevleri büyük kayıplar pahasına da olsa başarıyla yerine getiren Yarbay Mustafa Kemal, iyi yönetildiği takdirde Türk askeri ile neler yapabileceğini kanıtlamıştır. Sonuçları bakımından Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli cephelerinden biri olan Çanakkale Cephesi'nin, Yarbay Mustafa Kemal'in mesleki ve kişisel yaşamında da çok özel bir yeri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anafartalar, Arıburnu, Conkbayırı, Chanakkale, Gelibolu, Mustafa Kemal(Atatürk), Enver Paşa, Esat Paşa, Ian Hamilton, Liman von Sanders.

ABSTRACT

The First World War, into which Ottoman State entered with great expectations and insistences of the leaders of Union and Progres Party, ends with falling of the State. Throughout the war, Chanakkale Front which was opened by the pressures of English minister Winston Churchill with the aim of leaving Ottoman State out of the war immediately, had a great importance both for Ottoman State and the Allies. For this reason, both sides gave special importance to Chanakkale Front. Being very depressed after the Trablusgarp and Balkan defeats, Ottoman army made its best and proved that Chanakkale could not be passed.

Participating in this important war as a Colonel Mustafa Kemal (Atatürk) was appointed to two important peninsula as Anafartalar and Arıburnu. Completing these duties succesfully even at the cost of great losses, Mustafa Kemal proved what could be done with Turkish army when ruled appropriately. Being one of the most

(*) Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslar arası İlişkiler Bölümü-KIRIKKALE

important fronts of the First World War from the point of its consequences, Chanakkale front had a special part in private and profession life of Mustafa Kemal .

Key Words: Anafartalar, Ariburnu, Conkbayiri, Chanakkale, Gallipoli, Mustafa Kemal (Atatürk), Enver Pasha, Esat Pasha, Ian Hamilton, Liman von Sanders.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, son olarak katıldığı Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda aldığı yenilgilerden sonra, gerek askeri ve gerekse ekonomik anlamda yenilikler yapmanın zorunlu olduğunu anlamış ve hemen her alanda ıslahat çalışmalarını başlatmıştı. Bu ıslahatlar yapılırken, İttihat ve Terakki Partisi iktidarı, iki önemli bloğa ayrılmış bulunan büyük devletlerle de bir ittifak arayışına girmişti. Bu amaçla daha önce, Maliye Bakanı Cavit Bey önce İngiltere'ye bir öneride bulunmuş, ancak İngiliz Deniz Bakanı Winston Churchill, bu öneriyi kabul etmemişti. İkinci Balkan Savaşı sonrasında Bulgaristan, daha sonra Fransa ve son olarak da Rusya ile bu amaçla yapılan girişimlerden olumlu bir sonuç alınamamıştı.

Avusturya Macaristan Veliahdı François Ferdinand'ın bir suikast sonucunda öldürülmesi üzerine, bu devletle Sırbistan arasında patlak veren savaşın, bir Dünya Savaşı'na doğru ilerlemesi, Almanya'nın, Osmanlı Devleti ile ilgilenmesine neden olmuştur. Avusturya Macaristan aracılığıyla, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında yürütülen gizli görüşmeler sonrasında, 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan Türk-Alman gizli anlaşmasıyla, Osmanlı Devleti bu savaşa doğru önemli bir adım atmıştır.

Birinci Dünya Savaşı başlarında Avusturya Macaristan'ın, Rusya karşısında güç duruma düşmesinin bir sonucu olarak, Osmanlı Devleti'nin bir an önce bu savaşa girmesi gündeme gelince, Almanya Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa katılarak, Rusya'ya karşı bir cephe açılmasında yarar görmüştür. Bu plânın bir sonucu olarak Akdeniz'deki İngiliz donanmasından kaçan iki Alman savaş gemisi, Goeben ve Breslau'nun, Çanakkale Boğazı'ndan girişlerine izin verilmiş, ardından Alman Amirali Wilhelm Souchon Osmanlı Donanması'nın başına getirilmiştir. Bu gelişmelerin adından, Osmanlı yönetiminin emriyle, 29-30 Ekim 1914 tarihinde, Amiral Souchon'un komutasındaki donanma, Rus limanları Odessa ve Sivastopol'u topa tutmuş, bu olay üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki Kafkas Cephesi'nde başlayan savaş Osmanlı ordusunun başarısızlığıyla sona ermiştir.

Rusya'nın bu başarısından sonra, Osmanlı Devleti'nin bütünüyle savaş dışı bırakmayı öngören İngiltere Deniz Bakanı Winston Churchill, Çanakkale'de yeni bir cephe açılarak, müttefikleri olan Rusya ile bağlantı kurulmasını istemiş, ısrarla savunduğu bu görüşünü de kabineye kabul ettirmeyi başarmıştır. İngiliz hükümetinin kararını, müttefiki Fransa'nın da onaylamasıyla, dünya tarihinde önemli bir yeri olan Çanakkale Cephesi açılmıştır.

“VATAN YA DA ÇANAKKALE”

Çanakkale Cephesi'nin Birinci Dünya Savaşı ve Dünya Tarihi bakımından önemli bir yere sahip olduğu konusunda hemen hemen bütün tarihçiler aynı görüştedir. Önce denizde başlayan savaş, daha sonra karada devam etmiştir. Küçük bir coğrafi alanda, dünyanın en güçlü donanmasına ve teknolojik bakımdan çok üstün ordularına karşı Osmanlı Devleti şanlı bir direniş göstermiştir. Çanakkale Savaşı bu açıdan da önemlidir. Çanakkale'de kazanılan bu zaferin, tarihimiz açısından büyük iki büyük facianın- ki bunlardan ilki Balkan bozgunu, ikincisi de Sarıkamış faciası idi- ardından kazanılmış olması, bu başarının önemini daha da arttırmaktadır.

Çanakkale Cephesi, Birinci Dünya Savaşı'nın en yüksek kayıplarının verildiği çarpışmaların yapıldığı yer olması bakımından da önemlidir. Bu Cephe'de verilen kayıplar konusunda yerli ve yabancı kaynakların verdiği bilgiler arasında, küçük farklılıklar olsa da, Türklerin ve İngiliz-Fransız ortak ordusunun kayıpları arasında neredeyse bir denklik olduğu dikkat çekmektedir.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında 2.850.000 Mehmetçiği silah altına almış ve bu savaşta toplam kaybı 975.000'i bulmuştur¹. Çanakkale Cephesi'nde verilen kayıplar hakkında kaynaklar birbirinden farklı rakamlar vermektedir. Türk kayıpları ile ilgili olarak Ordu Komutanı Liman von Sanders 66.000 şehit, 152.000 yaralı derken; Albay Tevfik Bıyıklıoğlu Türk tarafında savaşa katılanların toplam sayısının 700.000'i bulunduğunu ve bunlardan 190.000 şehit ve yaralı, 70.000 de hasta olduğunu belirtmektedir. Binbaşı Larcher de İngilizlerin 469.000 askeri bu cephede görevlendirdiklerini, bunlardan 119.000 ölü ve yaralı verdiklerini; Fransızların da 80.000 askerden 26.000 ölü ve yaralı verdiklerini, bu iki

¹ Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı, (1914-1918)*, (Türkçesi: Adnan Cemgil), İstanbul 1982, s. 569

ordudan hastalık nedeniyle hastanelere gidenlerin de 20.873'ü Fransız olmak üzere, 120.000 kişiyi bulduğunu belirtmektedir².

Tarihçi Erol Mütercimler ise, Çanakkale'deki Türk kayıplarının 57.263 şehit olmak üzere, 210-218.000 arasında olduğunu yazmaktadır³. Bu son araştırmada verilen sayılar dikkate alınır, Birinci Dünya Savaşı sırasında şehitlerimizin %22.3'ünün, çatışmaların sekiz ay 14 gün boyunca devam ettiği Çanakkale Cephesi'nde verildiği söylenebilir. Yine Mütercimler'in aktardığına göre; İngiltere ve Fransa, Çanakkale Cephesi'ne toplam 489.000 asker göndermiştir. Bu iki devletin toplam kayıpları 156.725'i ölü olmak üzere, 252.000'i bulmuştur⁴. Bu savaş sonunda her iki tarafın toplam kayıpları ise; 463.000'i bulmuştur.

Bu sayılardan da kolaylıkla anlaşılacağı gibi, Çanakkale Cephesi her iki taraf açısından da çok önemli bir yere sahipti. Bu cephenin açılmasında baş rolü oynayan ve bu konuda İngiliz kabinesini ikna etmeyi başaran Deniz Bakanı Winston Churchill'e göre; İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'de başarılı olmaları durumunda;

1- Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul ele geçirilecek ve böylelikle Osmanlı Devleti savaş dışı kalacaktı. Osmanlı'nın savaş dışı kalması durumunda, İttifak devletleri önemli bir güç kaybının yanı sıra, önemli bir stratejik ortaklarını da yitirmiş olacaktı.

2- O yıllarda iç karışıklıkların eksik olmadığı ve Bolşevik muhalefetin giderek güçlendiği Çarlık Rusya'ya maddi ve manevi yardımda bulunabileceklerdi. Bir yandan da Rusya'nın tarım ürünlerinden yararlanabileceklerdi. Böylelikle hem Rusya savaşa devam edebilecek, hem de İngiltere ve Fransa, müttefikleri olan Rusya ile en kısa yoldan bağlantı kurmuş olacaktı. Ayrıca henüz Balkanlarda savaşa katılmamış olan Bulgaristan ve Yunanistan'ın da, İtilaf Devletleri'nin yanında bu savaşa katılmaları ihtimali vardı.

3- İstanbul'un ele geçirilmesi, Batı dünyası için kutsal bir görev gibi algılanmakta idi. Çanakkale için yürütülen kampanyada bu amacın açık izlerini görmek mümkündür.

² Aktaran: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt:III, 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım:2, Çanakkale vuruşmaları ve onların tepki ve sonuçları*, Ankara 1955, s. 386.

³ Erol Mütercimler, *Korkak Abdul'den Coni Türk'e Gelibolu*, 10. Baskı, İstanbul 2007, s. 660

⁴ Mütercimler, a.g.e., s. 660-661.

4- Osmanlı Devleti'nin savaş dışı kalmasıyla, Halife de İtilaf Devletleri'nin eline geçecek, Halife'nin yayınladığı “Cihad Fetvaları” da etkisiz hale getirilecek ve gerektiğinde Halife, özellikle İngiliz sömürgelerinde ve İslam dünyası üzerinde kullanılabilirdi.

İngiliz Deniz Bakanı Churchill bu hedeflere çok kısa sürede ulaşabileceğini zannetmiştir. Zira üç yıl önce Osmanlı Devleti, Balkan Devletleri karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştı. Bu savaş ve sonrasında Türk ordusunun teknik donanımının çok yeterli olmadığı herkes tarafından bilinmekteydi. Üstelik Osmanlı donanmasının durumu perişandı. Zira İtalya'nın Trablusgarp Savaşı sırasında saldırıları engellenememiş, Çanakkale kuşatma altına alınmış, Rodos ve on iki adalar işgale uğramıştı. Bu savaşın ardından çıkan Balkan Savaşları'nda da donanmadan yararlanılamamıştı. Donanmayı güçlendirmek amacıyla, İngiltere'ye halktan toplanan paralarla bedeli peşin ödenerek, Sultan Osman ve Reşadiye adları verilecek olan iki savaş gemisi ismarlanmıştı. Ayrıca aynı yıllarda orduyu ıslah etmek için, Osmanlı ordusunda Alman komutanlara önemli görevler verilmişti. Bütün bunlara rağmen, I.Dünya Savaşı çıktığında, İttihat ve Terakki yönetiminin başlattığı ıslahat çalışmalarından henüz yeterli bir sonuç alınmış değildi.

Bu nedenlerle Churchill'e göre; Osmanlı ordusu dünyanın en güçlü ordularına sahip olan İngiliz ve Fransız orduları karşısında kısa sürede eriyip gider ve bütün bu öngörülen amaçlara en kısa sürede ulaşılabilirdi. Bütün bunları en ince ayrıntılarına kadar hesaplayan Deniz Bakanı Winston Churchill ve Savaş Bakanı Lord Kitchener'in yanıldıkları nokta Türk tarihini iyi bilmemeleri ve Türklerin vatanseverlikleri konusunda yanılığa düşmüş olmalarıydı.

Zira 25 Haziran 1915 tarihinde savaş muhabiri Ashmead-Bartlett General Ian Hamilton'a şu garip öneride bulunmuştu: “Türk askerlerine adam başına 10 şiling bahşiş verileceği söylenir ve kendilerine dokunulmayıp, affedilecekleri ilan edilirse, her asker silahu ve aletleriyle gelip teslim olur ve ateş hattında dövüşecek kimse kalmaz!”⁵.

Hamilton bile, muhabirin bu saçma önerisi karşısında şöyle düşünmekten kendini alamayacaktı: “Sanıyordu ki, bu suretle Türk ordusundan pek çabuk kurtulabiliriz. Merakımı uyandırmıştır; karşımızda Hıristiyanlara karşı bir düşman Müslüman olsa ve kısmen karnı aç olsa, kendisine 10 Şiling verilse ve iyi bir akşam yemeği yedirilip karnı doyurulsa,

⁵ Ian Hamilton, *Akdeniz Seferi Kuvvetler Başkomutanı, Gelibolu Günlüğü*, (Türkçesi: Osman Öndeş), İstanbul 1972, s. 190

ne yapardı acaba? Memañih, dünyada Osmanlı Türkiinden başka, bir din uğruna canını fedaya münakaşasız hazır bir millet ve asker yoktur. Asker başına 10 Şiling yerine 50 İngiliz Lirası teklif etsek, yine de suratımıza çarparlar, biz de Dünya'ya rezil oluruz.”⁶.

İngiliz generalin savaştan önce Türkleri hiç tanımadığı anlaşılmaktadır. Ancak savaş sırasında Türklerin vatanseverliği konusunda çok iyi dersler çıkardığı söylenebilir. İşte Çanakkale'yi kurtaran Mehmetçikler, yalnızca vatanlarını korumak görevini başarıyla yerine getirmekle yetinmemişler, aynı zamanda, Türk vatanseverliğinin ne olduğunu da işgalcilerin beyinlerine adeta kazımışlardır.

MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK) ÇANAKKALE SAVAŞI'NDA

Yarbay Mustafa Kemal (Atatürk) Çanakkale savaşı'nın başladığı ilk günlerde Sofya Ateşemiliterliği görevinde bulunmaktaydı. Vatani ve arkadaşları savaş halindeyken Mustafa Kemal'in bu görevde kalması elbette düşünülemezdi. O da kendisinden bekleneni yaparak, Başkomutanlık makamında bulunan Enver Paşa'ya başvurarak, cephede rütbesine uygun aktif bir görev isteğinde bulunmuştur. Ancak Enver Paşa, Yarbay Mustafa Kemal Bey'e; *“Sofya Ateşemiliterliği görevinde kalmasının daha uygun olacağını”* bildiren bir yazı göndermiştir. Bu yanıtın mutlu olmayan Yarbay Mustafa Kemal, Enver Paşa'ya şu ikinci yazıyı göndermişti: *“Yurdun savunmasıyla ilgili görevlerden daha önemli ve yüce bir görev olamaz. Arkadaşlarım savaş cephelerinde, ateş hatlarında bulunurken, ben Sofya'da Ateşemiliterlik yapamam. Eğer birinci sınıf zâbit olmak liyakatinden mahrum isem, kanaatiniz bu ise, lütfen açık söyleyiniz.”⁷.*

Yarbay Mustafa Kemal Bey bu başvurusunun yanı sıra; Süleyman Askeri Bey aracılığıyla Enver Paşa'ya *“Irak Cephesi'nde görev almak isteğini”* sözlü olarak iletmesini istemiş, ancak bir süre sonra Süleyman Askeri Bey'in, kendisinin istediği bu göreve komutan olarak atandığını öğrenmişti⁸. Savaşın kısa süreceğini uman Enver Paşa, Sarıkamış Harekatı'nın tam bir facia ile sonuçlanmasından hemen sonra, daha İstanbul'a bile gelmeden, Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmail Hakkı Paşa'ya bir telgraf çekerek, Yarbay Mustafa Kemal Bey'in bir tümen komutanlığına atanması için emir vermiştir. Bu gelişmenin ardından da, Yarbay Mustafa Kemal Bey, 20 Ocak 1915 tarihinde Tekirdağ bölgesinde bulunan 19.Tümen

⁶ Hamilton, a.g.e., s. 190

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri I, Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*, Ankara 1970, s. 68

⁸ Bayur, a.g.e., s. 68

Komutanlığı görevine atanmış ve böylelikle, Çanakkale'deki tarihi sınavının ilk adımını atmıştır⁹.

Yarbay Mustafa Kemal Bey, önce birliği ile Maydos'a hareket etmiş, bu birliğe İstanbul'dan gönderilen 72. ve 77. Alaylar da katılmıştır. O sıralarda Maydos'ta bulunan 9. Fırkanın 26 ve 27. Alayları ve bazı bataryalarının da Yarbay Mustafa Kemal Bey'in komutasına verilerek, "*Maydos Bölgesi Komutanlığı*" adı altında önemli bir askeri güç oluşturulmuş ve bu birlik "*Ece*" Limanıyla "*Seddü'l-Bahir ve Morto*" Limanı dahil olmak üzere, aradaki sahilin savunmasıyla görevlendirilmiştir. Yarbay Mustafa Kemal Bey'in, bu birliğin komutanı sıfatıyla, Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na bağlı olarak görev yapması uygun görülmüştür. Müstahkem Mevkii Komutanlığı, Esat Paşa'nın Komutanı olduğu Üçüncü Kolordu'ya bağlı idi. Çanakkale'yi savunmakla görevlendirilen Beşinci Ordu Komutanlığı'nın başında ise, 24 Mart 1915 tarihinde Mareşal rütbesiyle Alman General Liman von Sanders atanmıştı¹⁰.

Çanakkale'ye ilk saldırı Alman Amiral Wilhelm Souchon yönetimindeki Osmanlı Devleti donanmasının, Rus limanları Odessa ve Sivastopol'u bombardıman etmesinden 3 gün sonra, yani 3 Kasım 1914 tarihinde yapılmış, tamamıyla bir gövde gösterişinden ibaret olan ve 17 dakika süren bu saldırı sırasında; "*Cephanelikleri eski siyah barutla dolu olan ve taştan bina içinde saklanılan Sedd-ül Bahir Tabyası havaya uçmuş, öbür tabyalar da önemli zararlara uğramış, bu dış tabyalarımız ancak dört gülle atabilmişler ve 5 subayla 80 er kaybetmişlerdir*"¹¹.

İngilizlerin savaş plânı; ortak donanmanın Marmara Denizi'ne girmesi ve "*Bolayır berzahının*" her iki yandan topraklarla dövülerek, "*iki ateş arasında kalan Türklerin buradan atılması*" esasına dayanmakta idi. Bu bölgeye yerleşen İngilizler, Gelibolu Yarımadasını her yandan kuşatarak ele geçirecekler; Karadeniz'e kaçan Türk donanması orada Rusya ya da, bir süre sonra oraya girecek olan İngiliz-Fransız ortak donanması tarafından yok edilecekti. Bu gelişmenin hemen sonra Türkler barış dilemek zorunda kalacaklar veya Anadolu'ya çekilecekler, Osmanlı topraklarından pay almak isteyen Bulgaristan, İtalya ve Yunanistan, İngiltere ve Fransa'nın yanında yerlerini alacaklardı¹². İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener'e göre; "*Bu gelişmenin ardından İstanbul'a doğru yol alan İtilaf donanmasının savaş*

⁹ Bayur, a.g.e., s. 70

¹⁰ Mustafa Kemal (Atatürk), *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, 3. Baskı, (Hazırlayan: Uluğ İğdemir), Ankara 1990, s. 5-6.

¹¹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt.III, 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım:2*, s. 60

¹² Bayur, a.g.e., s. 61

gemilerinin daha dumanı görünür görünmez”, çoğunluğu zaten Müslüman olmayan kentte yaşayan “Hiristiyanlar ayaklanacak, ihtilâl başlayacaktı...” ve bu yerli gayri Müslim halk işgale destek verecekti. Yine İngiliz Bakana göre; “Türkiye çökmek üzereydi, zayıftı. Tek başına Hindistan, Türkiye’yi tek elle yenebilirdi; hem de eli arkasında bağlı vaziyette...”. Kitchener’e göre; bütün bunlar gerçekleştiğinde, “bir muharebenin zaferi değil, bir harbin galibiyeti” söz konusu olabilirdi¹³.

İtilaf Devletleri, 3 Kasım 1914’ten sonraki üç buçuk aylık süre içinde Çanakkale çıkarmasının nasıl ve ne şekilde yapılacağını tartışmakla geçirmişlerdir. Bu sürenin sonunda da 19 Şubat 1915 tarihinde, Çanakkale Boğazı’nın donanma ile geçilmesi için, İngilizlere ait ; Queen Elizabeth, Agamemnon, Irresistible, Lord Nelson, Albion, Triumph, Canopus, Ocean, Swisftsure, Majestic ve Prince gemileri ile Fransızlara ait; Suffren, Bouvet, Gaulois, ve Charlemagne savaş gemilerinin yanı sıra, 14 adet mayın tarama gemisi, 6 muhrip ve Foudr uçak ana gemisinden başka Dublin, Dartmouth, Amethyest ve Saphir hafif kruvazörleri ile 16 muhrip, 5 İngiliz denizaltı gemisi, 2 Fransız denizaltı gemisi ve 6 deniz uçağı taşıyan Arc Royal gemisine görev verilmişti. Müttefik Filosu Koramiral Sir Sackville H. Carden’in emrine verilmiş, İkinci Komutan olarak Amiral de Robeck atanmıştır. Komodor Sir Roger Keyes de Kurmay Başkanlığa getirilmişlerdir. Bu güçlü donanma, İngiliz donanmasının III. Selim döneminde, 19 Şubat 1807 tarihinde Marmara’ya girişinin 108. yıl dönümünde, yani 19 Şubat 1915 tarihinde, saat 9.35’te Kumkale ve Orhaniye tabyalarını bombalayarak işgale başlamış ve kısa bir süre sonra Sedd-ül Bahir ve Ertuğrul tabyalarının da bunlara katılmasıyla saat 14.30’a kadar devam etmiştir. Türk topçusu, menzili dışında yapılan bu atışlara, yeterli karşılığı verememiştir¹⁴.

Bu bombardıman sonrasında umduğunu bulamayan Amiral Carden, önce geri dönüp gitmenin daha uygun olacağını düşünmüştür. Bu gelişmenin ardından, hava koşullarının uygun olmaması nedeniyle, birkaç gün bekledikten sonra, 25 Şubat’ta yeni bir hareket başlatmış ve Türk tabyalarını yok etmeye yönelik bu saldırılar dizisi, 12 Mart’ta kadar sürüp gitmiştir. 12 Mart 1915 tarihinde Çarlık Rusya’nın, Osmanlı toprakları üzerindeki isteklerini İstanbul Anlaşması ile kabul eden İngiltere, Boğazların donanma yoluyla o kadar kolay geçilemeyeceğini anlamış olmalıdır ki, bu defa da işi İttihat ve Terakki Fırkası liderlerinden Talat Paşa ile gizli bir anlaşma yaparak boğazlardan geçmenin daha uygun olacağını öngörmüştür. Bu

¹³ Hamilton, a.g.e., s. 15-18

¹⁴ Mütercimler, a.g.e., s. 109-110

amaçla 15 Mart'ta İngiliz ajanları ile "ülkesinin savaşa zamansız sokulmasından dolayı hoşnut olmayan Talat Paşa", Bulgaristan'ın Dedeağaç Limanı'nda gizlice bir araya gelmişler ve İngiliz ajanları Talat Paşa'ya; "Hükümeti devirmesi, Boğazları Müttefik donanmasına açması, Alman ittifakından çekilmesi karşılığında 4 milyon Sterlin gibi büyük bir rüşvet vermeyi teklif etmişlerdi(r). Oysa vatansever Talat Paşa bu iş için para değil, İstanbul ve Boğazların savaştan sonra da Osmanlı hakimiyetinde kalacağına dair bir güvencenin verilmesini istiyordu. İngilizlerin ise böyle bir güvence verecek durumları yoktu. Çünkü birkaç gün önce İstanbul ve Boğazları, Rusya'ya bırakacaklarına söz vermişlerdi" ¹⁵ *

Bu gizli görüşmelerde uzlaşma sağlanamayınca İtilaf Donanması, bu defa bütün gücünü kullanarak, 18 Mart günü deniz hareketinin en şiddetli saldırısını yapmaya karar vermiştir. Ancak bu tarihe kadar da Türk askeri yetkilileri boş durmamışlar, bir yandan tabyaları takviye ederken, bir yandan da yeni savunma önlemleri almaya özen göstermişlerdi. Bu girişimleri yönetenlerin başında da Yarbay Mustafa Kemal Bey ilk sırayı almıştı. Mustafa Kemal, 18 Mart günü yapılan saldırı sırasında, Seddü'l-Bahir bölgesindeki aldığı önlemleri Cevat Paşa'ya arazi üzerinde göstermek isterken, İtilaf Donanması'nın, Kirte ve Alçı Tepe yönlerinde yaptığı atışların etkisinde kalmışlar, durumun tehlikeli bir hale gelmesi üzerine Maydos'a geri dönmüşlerdir ¹⁶.

Ancak İngiliz- Fransız donanmasının Boğaz'a yaptığı en kanlı deniz saldırısı, 18 Mart 1915 tarihinde gerçekleştirilmiş, bu saldırı sırasında işgal gemileri Boğaz'a girmeyi başarmışlardır. Ancak bu giriş İtilaf Donanması'na çok pahalıya mal olmuş, İngiliz gemilerinden "Irresistible" ve "Ocean" ile Fransız gemilerinden "Bouvet" Türk topçuları tarafından batırılmış, yine İngiliz gemilerinden "Inflexible" ve "Galious" ise savaşamayacak kadar ağır yara almışlardır ¹⁷. Bu deneme sırasında İtilaf Devletleri'nin asker kaybı ise beklentilerinin çok üstünde olmuştur. Başka bir deyişle Türkler, büyük bir zafer kazanırken, işgalci güçler hiç beklemedikleri büyük bir bozgunla karşı karşıya kalmışlardır. 18 Mart 1915 tarihinde kazanılan bu deniz zaferi öylesine büyüktü ki, tarihte Çanakkale Savaşı'nın bir sonucu gibi anılmaya değer görülecekti. Oysa bilindiği gibi

¹⁵ Yuluğ Tekin Kurat, "Çanakkale Savaşına Varan Gelişmeler", ODTÜ 30. Kuruluş Yıldönümü, Çanakkale Savaşları'nın Askeri ve Siyasi Yönü" Sempozyum Bildirileri, 18 Mart 1986, (Derleyen: Mete Tuncoku), Ankara 1987, s. 7-11

(*) İngiltere, 12 Mart 1914 tarihinde, İstanbul, Boğazlar bölgesini Rusya'ya bırakan Gizli İstanbul Anlaşmasını onaylamış bulunuyordu. M.A.

¹⁶ Mustafa Kemal, Arıburnu Muharebeleri, s. 8

¹⁷ Hamilton, a.g.e., s. 33

Çanakkale Savaşı, 1915 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Eğer İtilaf Devletleri bu hezimetlerinin anlamını bu bozgun sonrasında kavrayabilselerdi, belki de Çanakkale Savaşı her iki taraf için de daha az kayıplarla son bulabilirdi. Çünkü Türklerin bu savaşta kazanmaktan başka çareleri yoktu.

İtilaf Donanması, 18 Mart bozgunu sonrasında Boğazı denizden geçemeyeceğini kesin olarak anlayınca, bu defa da karadan asker çıkarmayı deneyecekti. Yarbay Mustafa Kemal Bey'e göre; bu çıkarmanın iki noktadan yapılma ihtimali vardı. Bu noktalardan biri Sedd-ül Bahir, öteki de Kabatepe civarı idi. Yarbay Mustafa Kemal Bey'e göre; düşmanı karaya çıkarmadan bu noktaları doğrudan doğruya savunmak mümkündü. Kendisi alaylarını bu ihtimali göz önüne alarak, konuşlandırmıştı¹⁸. Oysa 24 Mart'ta Beşinci Ordu Komutanlığı'na getirilen Alman Mareşal Liman von Sanders, aynı görüşte değildi. Ona göre; düşman birliklerinin Saros Körfezi'nden çıkarma yapmaları çok daha yüksek bir ihtimaldi. Bu yüzdendir ki Mareşal Sanders, büyük kuvvetleri o tarafa kaydırmış, üstelik Yarbay Mustafa Kemal Bey'in 19. Tümenini de, ordunun genel ihtiyatı olarak, Bigalı bölgesinde tutmayı daha uygun bulmuştu. Böylelikle 19. Tümeni ancak kendi buyruğu ile kullanılabileceğinden, 25 Nisan'da esas düşman saldırısına karşı koyacak kuvvet yalnızca bir tümene düşmüştü. Ayrıca bu savunma anlayışına göre; Conkbayırı ve Koca Çimen gibi tepeler bütünüyle savunmasız bırakılmıştı¹⁹.

Düşman, Yarbay Mustafa Kemal Bey'in beklediği gibi, 25 Nisan 1915 tarihinde güneyde Sedd-ül Bahir, Kuzeyde ise Kabatepe'nin az yukarısındaki Arıburnu'na çıkarma yapmıştır. İngilizler, buradaki Türk birliklerini kısa sürede etkisiz hale getirdikten sonra, Conkbayırı ve Koca Çimen tepelerine doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bu saldırı ile; *"Yarımadanın ortasından ikiye bölünmesi, Rumeli Tabyalarının çevrilip düşürülmesi ve İstanbul yolunun düşman donanmalarına açılması tehlikesi"* belirmiştir²⁰.

Bu tehlikeli günlerde Yarbay Mustafa Kemal, Başkomutan Vekili ve Genelkurmay Başkanı Enver Paşa'ya, cepheye gelerek Çanakkale hareketinin başına geçmesi için yazdığı mektubunun sonunda şu öneride bulunmuştu: *Vatanımızın müdafaasında kalp ve vicdanları bizim kadar çarpmadığına şüphe olmayan, başta von Sanders olmak üzere bütün Almanların iktidar-ı fikrilerine de itimat buyurmamanızı sureti katiyede*

¹⁸ Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri*, s. 10

¹⁹ Bayur, *Atatürk*, s. 74-75

²⁰ Bayur, *a.g.e.*, s. 75

*temin ederim. Bence, bizzat buraya teşrif ederek, umumî vaziyetimizin icabatına göre bizzat sevk ve idare etmeniz münasip olur kardaşım...”*²¹.

Bu mektuptan da anlaşılacağı gibi Yarbay Mustafa Kemal, -eski arkadaşı yeni komutanına biraz da eski günlerin hukukuna dayanarak-Osmanlı Devleti için yaşamsal bir önem taşıyan Çanakkale'nin korunmasını yabancı ellere bırakmamasını, savaşta birlikte sırt sırta savaşmayı önerecek, ancak bu girişiminden olumlu bir yanıt alamayacaktı. Yarbay Mustafa Kemal ve bazı arkadaşlarının Alman komutanlara bu denli geniş yetkiler verilmesinden zaman zaman şikayet ettikleri anlaşılmaktadır²². Bu onun vatani konusunda ne denli hassas olduğunun en açık kanıtıdır. Zira tarihte hiçbir yabancı komutanın başka bir ülkeyi, kendi ülkesi kadar canla başla ölümü pahasına savunduğuna tanık olunmamıştır. Bu bakımdan İttihat ve Terakki yönetiminin Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman subaylarına bu denli önemli görevler vermesi, oldukça düşündürücüdür.

Bu durumda Yarbay Mustafa Kemal, Kolordu Komutanı Esat Paşa'dan beklediği emri alamayınca, bu defa da Ordu Komutanı Liman von Sanders Paşa ile bağlantı kurmaya çalışmış, ancak onun da Saros Körfezi'ne gittiği haberini almıştır. Arıburnu'na yapılan o günkü düşman saldırısı karşısında, yalnız 9. Tümenin 27. Alayı bulunmakta idi. Tümen Komutanı, Yarbay Mustafa Kemal'den bir tabur göndermesini ister. Bunun üzerine Yarbay Mustafa Kemal, 57. Alay ve bir batarya top ile düşman üzerine yürür, öteki alayları ile kalan topçusuna da derhal cepheye yaklaşması emrini verir. Bu sırada Conk Bayırı'na vardığı zaman, 27 Alayın küçük bir birliğinin geriye doğru kaçtığını görünce, kaçan askerleri durdurur ve askerlerle aralarında şu konuşma geçer:

“-Niçin kaçıyorsunuz?

-Efendim, düşman.

-Düşmandan kaçılmaz.

-Cephanemiz kalmadı.

- Cephanemiz yoksa süngünüz var , dedim.

Ve bağırarak bunlara süngüyü tak! dedim. Yere yatırdım. Aynı zamanda Conk Bayırına doğru ilerlemekte olan piyade alayı ile cebel bataryasının

²¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt: III, 1914-1922, İstanbul 1978, s. 240

²² Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (Türkçesi: Ayhan Tezel), 6. Baskı, İstanbul 1978, s. 147

yetişebilen efradının marş marşla benim bulunduğum yere gelmeleri için, yanımdaki emir zabitanı geriye saldı. Bu efrat yere yatınca düşman efradı da yere yattı. Kazandığımız an bu andır... ”²³.

Kısa bir süre sonra haber gönderilen birliklerin yetişmesi ile taraflar arasında çetin bir mücadele başlamıştır. Yarıbay Mustafa Kemal'in kendi başına verdiği bu karardan, Ordu Komutanı Liman von Sanders Paşa rahatsız olmuşsa da, verilen kararın doğruluğu karşısında sesini çıkaramamış, tam tersine onun haklılığı karşısında saygı göstermek zorunda kalmıştır. Bu karar da Yarıbay Mustafa Kemal'in hem savaş konusunda ne denli öngörü sahibi olduğunu, hem de iyi bir stratejist olduğunu ortaya koymak bakımından önemlidir. Zira verdiği emirle Mehmetçikleri yere yatırdığı zaman, düşman birlikleri de bunu bir yanıltma ve savunma taktiği zannederek, yere yatmışlar ve Mustafa Kemal'in beklediği birliklerin yetişmesi için gerekli olan zaman da kazanılmıştır.

Çanakkale'nin giderek bir cehenneme dönüştüğü bu sırada 57. Alaya Yarıbay Mustafa Kemal şöyle bir emir verecekti: “-Ben size taarruz emretmiyorum; ölmeyi emrediyorum...Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde, yerimizi başka kuvvetler ve başka kumandanlar alabilir...”²⁴.

Bu sözler bir acımasızlık örneği değil, büyük bir vatanseverin göz kırpmadan ölüme atılışı olarak algılanmalıdır. Zira daha sonra Yarıbay Mustafa Kemal şöyle diyebilecek kadar ölüme ve öldürülmeye karşı olduğunu ortaya koyacaktı: “Harp zarurî ve hayatî olmalı. Hakiki kanaatim şudur; Milleti harbe götürünce vicdanımda azab duymamalıyım. Öldüreceğiz diyenlere karşı, “ölmeyeceğiz” diyerek harbe girebiliriz. Lâkin, hayat-ı millet tehlikeye maruz kalmayınca, harp bir cinayettir.”²⁵.

Yarıbay Mustafa Kemal, 25 Nisan'da verdiği başka bir emrinde de 72. Alayın Tabur Komutanı Mahmut Efendi'ye şöyle diyecekti; “Dün icrâsı emr olunan taarruzu nihayete kadar ikmâl edecek ve karşınızdaki düşman siperlerini zapt edeceksin. Göndereceğim taze asker sizi ancak bu şartla tebdil edecek. Askerinizi düşman siperlerini zapt ve işgâl etmek üzere sevk ve tahrik etmeğe adem-i muvaffakiyetiniz veyahut askerinizin bir

²³ Bayur, *Atatürk*, s. 77

²⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Adam Mustafa Kemal I, (1881-1919)*, 6. Baskı, İstanbul 1976, s. 244

²⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:II, (1906-1938)*, 2.Baskı, Ankara 1959, s. 124

münasebetsizliği halinde, yerinize ikâme olunacak yeni kuvvet evvelâ sizi bertaraf edecek ve ondan sonra yerinize geçecektir...”²⁶.

Yarbay Mustafa Kemal’in bu emrinde de vurgulamaya çalıştığı temel düşünce, vatan savunmasında yanlışlığa ve keyfilige yer yoktur. Böyle bir yanlışlıkta bulunanlar, bunun sonuçlarına katlanmak zorundadır.

Yarbay Mustafa Kemal’e göre; Çanakkale’de Türk askeri “İşte tam bu tercihi yapmakla karşı karşıya bırakıldığı içindir ki, buradaki savaş “kutsal bir vatan savunması” olmuştur. Çanakkale Savaşı, Türk ve dünya insanlarına “VATAN” kavramının ne olduğunu öğretmiştir. Nitekim boğaz boğaza yapılan bu çarpışmalar karşısında İngiliz Başkomutan Ian Hamilton da, Mehmetçiğin kahramanlığı karşısındaki hayranlığını gizlememiş ve şu acı itirafta bulunmuştur: “Bir komutan için en büyük düşman, etrafa korku salan kimsedir. Türkler, gerçekten cesur ve görüldükleri yerde dehşetli korku yaratıyorlar. Masal kitaplarında değil, ama süngü takmış parıltılar içinde bir uzun insan hattı “Allah ! Allah !” naralarıyla üzerinize koşuyor...”²⁷.

Hamilton, kendilerinden övgüyle söz ettiği bu kahramanlara karşı; “Yüksek patlayıcı mermilerle şarj edilmiş 100 librelük mermileri ve içlerinde 10.000 misket bulunan 15 inçlik şarapnelleri gönderdiklerini” böbürlenerek anlattıktan sonra; “Cehennemden örttüğü arazide her şey sükunete döndüğü ve arazi tekrar görüldüğü an, sessizliğin ebedi olduğunu anladık...Uzun süre arandık, baktık Türk askerinden canlı kimse kalmamıştı...”²⁸ diyerek, vatanlarını ve onurlarını savunmaktan başka suçları (!) olmayan bu kahramanların yok edilişinden duyduğu mutluluğu da gizlemez.

İşte Yarbay Mustafa Kemal’in 57.Alayı da böylesine acımasız bir saldırıya uğramış ve bu Şanlı Alay tek bir canlı Mehmetçik kalmaksızın, işgalciler tarafından yok edilmiş ve tarihin sayfaları arasına adını yazdırmıştır. General Hamilton, 25 Nisan günü yapılan savaşta kendi yandaşları için de şu acı itirafta bulunmaktadır: “25 Nisan günü her biri mükemmel birlikler olan taburlar eridi, iskelete döndü. Birliklerin gölgesi kaldı âdeta. Dereler gibi kan akarken, sahile nakledilen yüzlerce yaralının miktarı arttı, ıstırap içinde düşünüyordum. Vaziyet son derece sinir bozucu idi.”²⁹.

General Hamilton’un şikayet ettiği bu sahnelerin bir bölümü Mustafa Kemal’in komutası altında savaşan Mehmetçiklerin başarısıydı. Onlar tek bir

²⁶ Mustafa Kemal (Atatürk), *Arıburnu Muharebeleri*, s. 106.

²⁷ Hamilton, *a.g.e.*, s. 125

²⁸ Hamilton, *a.g.e.*, s. 188-119

²⁹ Hamilton, *a.g.e.*, s. 138.

düşünceye odaklanmışlardı: ne pahasına olursa olsun, “Çanakkale Geçilmez!...”

Yarbay Mustafa Kemal'e bu savaşlar devam ederken, 30 Nisan 1915 tarihinde Gümüş İmtiyaz Madalyası verildi³⁰. Ayrıca aynı günlerde Yarbay Mustafa Kemal, Çanakkale'deki bu başarısından dolayı; “Padişahın ve Başkumandan-ı Azamın...selâm-ı şahanelerine ve iltifat-ı şahanelerine mahzar olduğu “ konusunda bir telgraf aldı³¹.

Birkaç gün sonra Yarbay Mustafa Kemal'e, Arıburnu Cephesi'ndeki başarılarından dolayı, Kıta Muharebe Altın Liyakat Madalyası ile ödüllendirildi. 1 Haziran 1915 tarihinden itibaren de rütbesi Yarbaylıktan, Albaylığa yükseltildi³². Albay Mustafa Kemal aynı günlerde Arıburnu Cephesi'nin yeniden yapılandırılması çerçevesinde, 4 Mayıs 1915 tarihinde, arkadaşlarına bir veda mesajı yayınlarak görevinden ayrıldı ve yerine vekâleten, 27. Alay Komutanı Yarbay Şefik (Aker) Bey atandı. Albay Mustafa Kemal'in görevinden ayrılmadan önce de Kolordu Komutanı Esat Paşa'yı, Conk Bayırı'ndaki durumun “ciddiyeti konusunda uyarmayı da ihmal etmediği anlaşılmaktadır³³. Böylelikle Yarbay Mustafa Kemal Bey, 20 Ocak 1915 tarihinde 19. Tümen Komutanlığı olarak başlayan Çanakkale'deki görevinin ilk bölümünü, 26 Temmuz 1915 tarihinde Albay rütbesini alarak, başarıyla tamamlamış oldu.

Albay Mustafa Kemal Bey'i bu defa daha önemli ve zorlu bir başka görev beklemekte idi. Bu yeni atandığı görev Anafartalar Grup Komutanlığı olacaktı. Mustafa Kemal, Liman von Sanders'in emri ile bu görevi devir almak için Çamlık Tekkesi'ne hareket etmiştir³⁴.

Albay Mustafa Kemal'in Anafartalar Grubu Komutanlığı görevi resmen 8 Ağustos 1915 tarihinde başlamış, Çanakkale'deki düşman güçlerinin çekilmeye başladığı bir dönemde, 10 Aralık 1915 tarihinde, sağlık nedeniyle, bu görevinden de ayrılarak, İstanbul'a dönmesiyle sona ermiştir. Albay Mustafa Kemal'in yerine bu göreve vekâleten, Tümgeneral Fevzi (Çakmak)

³⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, 2. Baskı, Ankara 1989, s. 4

³¹ Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri*, s. 115

³² M.Kemal, *a.g.e.*, s. 131. (30) nolu dipnotta adı geçen kaynakta, bu madalyanın verilmiş tarihi yanlışlıkla 17 Ocak 1916 olarak belirtilmiştir. S.4 (M.A.)

³³ M.Kemal, *a.g.e.*, s.186

³⁴ M.Kemal, *a.g.e.*, s. 187

Paşa atanmıştır³⁵. Bu tarihte kısa bir süre sonra da Çanakkale Cephesi kapanacaktı.

Albay Mustafa Kemal Bey'in, Anafartalar Grup Komutanlığı görevine başlamasından sonra, siperler arasındaki mesafeler 30-40 metreye kadar düşmüştü. İtilaf Başkomutanı General Hamilton anılarında, Conkbayırı'ndaki çarpışmalar hakkında şunları yazmaktadır: *"Türkler bu ana kadar işgal ettiğimiz mevzileri geri alamamışlardı. Conk Bayırında Türkler çok iyi bir kumandaya sahipler, bunu ilave etmeliyim. Başlarındaki Generaller bizi baskınla bastırmadıkça yenemeyeceklerini biliyorlar. Haliyle durmadan baskın taarruzu deniyorlar. Zararı yok, ölmeyeceğiz ve asla teslim olmayacağız."*³⁶.

17 Ağustosta durum Hamilton'un birlikleri için daha da vahim bir vaziyet almıştı. Zira General Hamilton, Türklerin kendilerinden daha fazla kayıp vermelerine karşın, başarılı olduklarını endişe dolu şu cümlelerle dile getiriyordu: *"Türkler en tesirli savaşlarını veriyorlar. Mafih kayıpları bizden fazla. Türklerin maneviyatlarının yükseldiği de aşikardır. Çok mükemmel komuta edilen ve cesaretle dövüşen Türk ordusuna karşı savaşıyoruz. Bir kumarbaz ağzıyla söylemek gerekirse, elimize çok iyi bir şans geçmişti ama, Osmanlı Bankası'nı soyamadık..."*³⁷.

Hamilton 18 Eylül'deki günlüğündeki şu satırlar ise, İngiliz komutanın bütün ümitlerinin söndüğünün açık bir işareti idi: *"Bizim ne subaylarımızda, ne de askerlerimizde görevini başarma inancı kalmamış. Fakat Türklerde her ikisi de yeterince mevcut. Şüpheli yok."*³⁸.

Bu cümleler işgalci güçlerin tükendiğinin bir kanıtı idi. Başka bir deyişle Türkler, adım adım zafere doğru yaklaşırlarken, onlar giderek yenilgiyi kabul etmiş görünüyorlardı. Bu başarısızlığın ardında da General Hamilton, 16 Ekim 1915'de görevinden alınarak, yerine General Charles Munroe atandı. Bu görev değişikliği işgalciler açısından beklenen sonun yaklaştığını göstermekteydi.

Bu arada Çanakkale Cephesi'ni denetlemek üzere gelen Enver Paşa'nın, Anafartalar Grup Komutanı Mustafa Kemal'i ziyaret etmemesi üzerine, buna çok üzülen Mustafa Kemal'in bir aralık istifa ettiğini açıklaması da üzerinde durmaya değer bir noktadır. Canı pahasına kazandığı bunca başarılarına

³⁵ Mustafa Kemal (Atatürk), *Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar*, İstanbul 1955, s. 116

³⁶ Hamilton, *a.g.e.* s., 237

³⁷ Hamilton, *a.g.e.* s. 243-244

³⁸ Hamilton, *a.g.e.*, s. 264

karşın, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın kendisini ziyarete gelmemesine üzülen Albay Mustafa Kemal, haklı olarak böyle duygusal bir karar almış, ancak kendisini Mareşal Liman von Sanders'in ricası üzerine bu kararından vaz geçmiştir. Daha da ötesi Mareşal L.von Sanders, Enver Paşa'ya bir mektup yazarak, Mustafa Kemal'in çok başarılı bir komutan olduğunu, mutlaka Onun gönlünü almasını rica etmiş, bunun üzerine Enver Paşa da, Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek, 5.Ordu Komutanı Mareşal Sanders'in bu isteğini yerine getirmiştir. Enver Paşa, bu telgrafında Mustafa Kemal'e "geçmiş olsun dileklerini" ilettikten sonra, "zamanının olmaması nedeniyle kendisini ziyarete gelemediğinden dolayı" üzüntüsünü belirtmiştir. Bu gönül alma olayı sonrasında morali düzelen Mustafa Kemal de, Enver Paşa'ya bir teşekkür telgrafi göndermiştir³⁹.

Albay Mustafa Kemal Bey'in başarıları, o günlerde İstanbul'da ve yurttta büyük yankılar uyandırmıştı. Hatta "*Harp Mecmuası*" Albay Mustafa Kemal Bey'in resmini, renkli bir kapak halinde basarak yayına hazırlamış ancak Enver Paşa'nın; "*Zafer kimsenin değil, Ordundur...!*" şeklindeki ısrarı üzerine, bu kapak resmi değiştirilerek yeni kapağa, Irak'ta Kut Savaşını kazanan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa (Kut)'nın (*) resmi konulmuştu⁴⁰. Bu durum da iki arkadaş arasındaki ezeli rekabetin hâlâ devam ettiğini göstermekte idi. Bu rekabetin Mustafa Kemal'in Albaylığa terfi ettirilmesi sırasında ve Generallik rütbesinin bir yıl geciktirilmesinde de yaşandığı anlaşılmaktadır. O tarihlerde 5.Ordu Karargahı 1.Şube Müdür Vekili olarak görev yapan Yüzbaşı (sonradan General) Ali Remzi (Yiğitgüden)'nin anılarına göre; 5.Ordu Kurmay Başkanı Kazım(İnanç)'ı telefonla arayan Mustafa Kemal, ona bu engelleme hakkında şu tarihi uyarıda bulunmuştu: "*Biliyorum, yoluma engeller tertipleniyor. Fakat ben Albay değil, düşünemeyeceğiniz derecede daha büyüğünüz olacağım. Buna göre, gerekenleri ikaz etmeniz yararlı olur...*"⁴¹.

Şevket Süreyya Aydemir'in yazdığına göre; Mustafa Kemal'in generallik rütbesinin geciktirilmesi konusu Talat Paşa'nın bir gün Enver Paşa'yı uyarmasına neden olacak kadar gider ve Talat Paşa'nın bu uyarısına, Enver Paşa şöyle yanıt verir; "*Mustafa Kemal'in Mirlivalığa (Tümgeneral) terfi iradesi cebimdedir. Ama siz onu bilmezsiniz. O hiçbir şeyle memnun olmaz. General olur, korgenerallik ister. Korgeneral olur, Orgenerallik ister. Orgeneral olur, Müşirlik ister. Müşir yaparsınız, bununla da yetinmez,*

³⁹ Aydemir, *Enver Paşa III*, s. 245-247

(*) Halil Paşa, Irak Cephesi'nde Kutu'l-Amara Zaferini kazanan komutan idi. (M.A.).

⁴⁰ Aydemir, a.g.e., s. 247.

⁴¹ Mütercimler, a.g.e., s.604.

*padişahlık ister! Mustafa Kemal'e Enver Paşa'nın bu sözlerini naklettikleri zaman cevabı şu olmuştur: "Ben Enver'in bu kadar zeki ve ileri görüşlü olduğunu bilmezdim..."*⁴².

Albay Mustafa Kemal Bey'in bu sözleri, onun çok yüksek idealler peşinde olduğunun bir dışa vurumu olarak düşünülebilir ki, tarihin akışı bu sözlerin boşa söylenmediğini ortaya koyacaktı.

Albay Mustafa Kemal'in Anafartalar Grup Komutanlığı sırasında da uzun süren kanlı çarpışmalar yaşanmıştır. Bu çarpışmalar sonrasında artık savaşı kesin olarak kaybettiğini anlayan düşman güçlerinin çekilme hazırlıklarına başladığı günlerde Albay Mustafa Kemal, bu işgalcilerin ellerini kollarını sallayarak yurdumuzdan gitmelerine izin verilmemesini, çekilmekte olan işgalcilere karşı saldırılar yapılarak ağır kayıplar verdirilmesini önermesine rağmen, Mareşal Sanders'in bu çekilmeyi yeterli görmesi nedeniyle, bu konudaki önerisinin kabul edilmediği anlaşılmaktadır⁴³.

SONUÇ

Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Savaşı'nda görev yaptığı her iki komutanlık döneminde de, bu görevlerini başarıyla yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu gelişme ve başarıları kısaca şöyle özetlenmek mümkündür

1- Albay Mustafa Kemal Bey büyük bir vatansever olarak ülkesinin kendisine en çok ihtiyaç duyduğu bir dönemde, hiçbir tereddüt göstermeden gönüllü olarak Çanakkale Cephesi'nde görev isteğinde bulunmuş ve hiç bir sorumluluktan kaçınmaksızın, aldığı her görevi fazlasıyla yerine getirmiştir.

2- Albay Mustafa Kemal Bey, yerine göre kendisinden çok üst rütbedeki komutanlarla –ki buna Mareşal Liman von Sanders de dahildir- gerçek görüşlerini söylemekten çekinmemiş, yüksek bir medeni cesaret örneği vermiştir.

3- Albay Mustafa Kemal Bey, Balkan ve Sarıkamış bozgunundan sonra büyük bir moral çöküntüsü içinde bulunan Mehmetçiğin iyi yönetildiği zaman harikalar yaratabileceğini kanıtlamıştır.

4- Kendisi de Çanakkale'de askeri kariyerinin en iyi şekilde geliştirme ve yeteneklerini kullanma fırsatı bulmuştur. Bu zorlu sınav, adeta Albay Mustafa Kemal Bey'i Milli Mücadele'ye hazırlamıştır. Özellikle Sakarya

⁴² Aydemir, *Tek Adam I*, s. 286-287

⁴³ Bayur, *Atatürk*, s. 101

Savaşı sırasında kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan ordumuzu kurtaracak önemli deneyimleri burada kazandığı söylenebilir. Çanakkale Savaşı'nda komutan olarak görev yapan bir çok subay ve askerin daha sonra Milli Mücadele'ye katıldıkları ve Çanakkale'de kazandıkları güven ve deneyimlerinden yararlandıkları da bir başka gerçektir.

5- Albay Mustafa Kemal Bey, her zaman ordunun moralini yüksek tutmasını bilmiş, örneğin: kendisine de bir şarapnel parçası isabet ederek, göğsündeki saatini parçalaması karşın, durumu fark edenlerden ses çıkarmamalarını istemiş ve hiçbir şey olmamış gibi ,birliğini yönetmeye devam etmiştir. Başka bir defasında da düşmanın kimyasal gaz kullanması karşısında “*Düşman zehirli gaz kullansa da bize tesir etmez çünkü, onlar ovada biz ise daha yükseklerdeyiz...*”⁴⁴ diyerek, askerlerinin moralini yüksek tutmaya çalışmış ve şans eseri olarak ters yönden esen rüzgarın gazı dağıtması sonrasında, askerler bu kimyasal silahın etkisinde kalmamışlar ve Komutanlarına olan güvenleri artmıştır. Bu durum askerlerin moralini yükseltmiş ve savaşa gücünü arttırmıştır.

6- Albay Mustafa Kemal Bey'in büyük katkılarının olduğu Çanakkale Zaferi İngiltere hükümetini karıştırmış, sonunda kendileri açısından bu facianın mimarı olan Deniz Bakanı Winston Churchill, daha savaş bitmeden istifa etmek zorunda kalmıştır⁴⁵. Türklerin bu zaferini daha sonra Churchill, Londra Büyükelçimiz Fethi Okyar aracılığıyla, Enver Paşa'nın oğlu Emekli Hava Yüzbaşı Ali Enver ile Londra'da yaptığı bir görüşmede; “- *Senin baban Enver Paşa, benim siyasi hayatımı, tam yirmi yıl geriye attı!*”⁴⁶ diyerek, ona sitem etmişti.

7- Albay Mustafa Kemal Bey, Çanakkale Cephesinde kendi rütbesine göre en fazla askere komuta eden Türk komutan olmuş, Anafartalar bölgesi komutanı olduktan sonra buraya gönderilen on bir tümen ve bir atlı tugaya komuta etmiş ve bu birliklerdeki asker sayısı toplam olarak 100.000'i bulmuştur⁴⁷. Bu durum Albay Mustafa Kemal'in kendisine olan güvenin artırmış ve Milli Mücadele döneminde başarılı olmasında moral kaynağı olmuştur.

8- Albay Mustafa Kemal Bey'in sorumluluk anlayışı kendi komuta ettiği alanlarda elde ettiği başarı da etkili olmuştur. Ordu Komutanı Mareşal Liman von Sanders, Albay Mustafa Kemal'in bu sorumluluk anlayışını

⁴⁴ A. Afetinan, *Tarihten Bugün'e*, Ankara 1970, s. 152

⁴⁵ Hamilton, *a.g.e.*, s. 149

⁴⁶ Aydemir, *Enver Paşa III*, s. 220-221

⁴⁷ Bayur, *Atatürk*, s. 96

anılarında şöyle aktarmaktadır; “İlk şeref ikballerini Sirenaik’te (Bingazi sancağı) toplamış olan Mustafa Kemal Bey sorumluluk yüklenmekten korkmayan doğuştan bir şef idi. 25 Nisan sabahı 19’ncu Tümeniyle kendiliğinden düşmana saldırmaya karar verdi, onu kıyıya sürdü ve sonra üç ay boyunca kendisine yapılan çetin saldırılara inatçı ve sarsılmaz bir karşı koymada bulundu. Onun azmine tam olarak güvenebilirdim.”⁴⁸.

Albay Mustafa Kemal’e göre ise, bu tür sorumlulukları almak her vatansever için kutsal bir görevdir. Onun deyimiyle; “Böyle bir sorumluluğu yüklenmek kolay iş değildi; ama zaten vatanım mahvolduktan sonra ben de yaşamamaya karar vermiş olduğum için, bu sorumluluğu büyük bir onurla üzerine almıştı.”⁴⁹.

8- Başta Albay Mustafa Kemal olmak üzere, bütün Türkler, bu savaşta bazı ön yargılı yazarların anlattıklarının tersine olarak, Batılı işgalcilere bir çok davranış ve eylemleriyle insanlık dersi vermişlerdir. Örneğin: Amiral Keyes anılarında şunları yazmaktadır; “Türkler çok civanmertlik gösterdiler. Kıydan yaralıların taşındıklarını gördükleri vakit bunlar kayıklara bindirilinceye kadar ateş kesiyorlardı...” Triumf zırhlısı batarken de “Civanmert (Chevaleresques) Türkler cankurtaran kayıkları ateşleri altına almaktan sakındılar.”⁵⁰.

Çanakkale’de savaşırken sağ kolunu kaybeden Fransız Komutan General Gouraut da anılarında aynı konuda şu görüşlere yer vermektedir: “Kendileriyle yaralandığım sırada Türkleri önce yüksek askerlik vasıflarıyla tanıdım. Onlar yürekli ve civanmerttirler. Onlar orada topraklarının menzili içine girip yaralıları taşıyan hastane gemileri üzerine ateş etmiyorlardı...”⁵¹.

Bu ve benzeri örnekler Türklerin amaçlarının düşmanlarına daha çok kayıp verdimen niyetiyle hareket etmediklerini, vatanlarını korumaktan başka bir düşünce taşımadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Türkler böyle hareket etmekle, işgalcilere aynı zamanda bir de insanlık dersi vermiş oldular.

9- İşgal donanmasının Çanakkale’yi geçememesi sonucunda, Osmanlı Başkenti İstanbul kurtulmuş ve savaşa devam edebilmiştir. Bir İngiliz resmi tarihçisinin deyimiyle; “Tek bir tümen komutanının (Albay Mustafa Kemal) üç ayrı seferde kazandığı başarıların, sadece bir savaşın gidişi üzerinde

⁴⁸ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi III*, s. 296

⁴⁹ Kinross, *Atatürk*, s. 147

⁵⁰ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi III*, Kinross, a.g.e., s. 298

⁵¹ Bayur, a.g.e., s. 298

değil, bütün bu seferin akıbeti hatta bir milletin kaderi üzerinde bu derece derin etki bırakması, tarihte eşi çok az görülmüş bir olaydır.”⁵²

10- Mustafa Kemal Çanakkale Cephesi'nde askerlerine ölmeyi emrederken, acımasız bir komutan gibi mi davranmıştır? sorusu akla gelebilir. Onun, 1915 yılı Ağustosunda savaş meydanında Türk şehitlerini ve düşman ölümlerini gördüğü zaman, “hayatının en acı dakikalarını yaşamış olduğunu gözleri yaşararak” anlattığını, manevi kızı tarihçi Prof. Dr. Afetinan anılarında aktarmaktadır.

11- Ayrıca Albay Mustafa Kemal Bey, Çanakkale'de gösterilecek en küçük bir zayıflığın, bir milletin kaderini değiştireceğinin farkında olarak savaşmış ve askerlerine bu konuda şunları söylemişti; “Benimle beraber burada muhabere eden askerler kat'iyen bilmelidir ki, uhdemize tevdi edilmiş namus vazifesini tamamen ifa etmek için, bir adım geri gitmek yoktur. Hâb-ü istirahat aramanın, bu istirahatten yalnız bizim değil, bütün milletimizin ebediyen mahrûm kalmasına sebebiyet verebileceğini cümleden hatırlatırım. Bütün arkadaşlarımın hem fikir olduklarına ve düşmanı tamâmen denize dökmeden yorgunluk asârı göstermeyeceklerine şüphe yoktur.”⁵³

Bu sözler de Albay Mustafa Kemal Bey'in savaştaki görevi bir namus borcu olarak kabul ettiğini ve bu savaş sırasında en küçük bir dinlenme uykusunun bile, bütün bir milletin sonsuza kadar bu dinlenmeden yoksun kalacağına bilincinde olduğunu ortaya koymaktadır.

12- Mustafa Kemal'in de Komutan olarak görev yaptığı Çanakkale Zaferi'nin kazanılmasının, Birinci Dünya Savaşı'nın iki yıl uzamasına neden olduğu, İngiltere ve Fransa'nın müttefikleri olan Rusya ile boğazlar yoluyla bağlantı kuramadıkları ve bu gelişmelerin Rusya'daki muhaliflerin Çara karşı işini kolaylaştırdığı, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasında etkili olduğu da bilinen gerçeklerdir⁵⁴. İngiliz yazar Alan Moorehead, Gelibolu adlı kitabında, Albay Mustafa Kemal Bey'in, Çanakkale'deki rolü konusunda şu önemli saptamada bulunmaktadır; “O genç ve dâhi Türk Şefinin (Mustafa Kemal'in) o esnada orada bulunması, müttefikler bakımından talihin en acı darbelerinden biridir”⁵⁵.

13- Çanakkale Zaferi'nin ünlü komutanı Albay Mustafa Kemal Bey, Milli Mücadele'de Yunan ordularını denize döktükten sonra, bu defa da

⁵² Kinross, a.g.e., s. 158

⁵³ Afetinan, a.g.e., s. 155

⁵⁴ Mete Tuncoku, Çanakkale 1915, Buzdağının Altı, Ankara 2002, s. 99-100

⁵⁵ Aktaran: Aydemir, Tek Adam I, s. 271

İtilaf Devletleri adına Çanakkale'nin de içinde yer aldığı tarafsız bölgeyi işgal eden İngiliz General Harrington ile karşı karşıya kalmıştır. Türk ordusunun bu bölgeye girmesi durumunda General Harrington'a, hükümetinin; “*Türk kuvvetleri tarafsız bölgeye girerlerse ateş ediniz!*” şeklinde emir vermesine karşın, Harrington, bu emri yerine getirmeyerek⁵⁶, İtilaf güçleri belki de ikinci defa Türkler karşısında yenilmekten son anda kurtulmuştur. Zira artık İngiliz generalleri Çanakkale savaşından beri Türkleri çok iyi tanıyorlardı ve şanslarını bir defa daha zorlamak istememişler, barış yapılması konusunda hükümetlerini zorlamışlardır.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Osmanlı Devleti tarihin sahnesinden silinirken, dünyanın en güçlü orduları karşısında çok büyük bir zafer kazanmıştır ki, bu zaferin bütün onuru Çanakkale Cephesi'nde görev alan bütün komutanlarla birlikte işgalcilere karşı bedenlerini siper eden Mehmetçiklere aittir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Mustafa Kemal (Atatürk), *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, 3.Baskı, Hazırlayan:Uluğ İğdemir, Ankara1990

Mustafa Kemal (Atatürk), *Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar*, İstanbul 1955

Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:II, (1906-1938)*, Hazırlayan: (Nimet Unan), 2. Baskı, Ankara 1959

A. Afetinan, *Tarihten Bugün'e*, Ankara 1970

Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt:III, 1914- 1922*, İstanbul 1978

Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Adam Mustafa Kemal,Cilt: I, (1881-1919)*, 6. Baskı, İstanbul 1976 .

Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt:III, (1914-1918), Genel Savaşı, Kısım:2, Çanakkale vuruşmaları ve onların tepki ve sonuçları*, Ankara 1955

Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri I, Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*, Ankara 1970

Abdurrahman Çaycı, “Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Askerlik Kariyerindeki Yeri”, *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslar arası Sempozyumu*, Çanakkale, 14-17 Mart 1990, Ankara 1993

⁵⁶ Abdurrahman Çaycı, “Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Askerlik Kariyerindeki Yeri”, *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslar arası Sempozyumu*, Çanakkale, 14-17 Mart 1990, Ankara 1993, s. 55-66

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, 2. Baskı, Ankara1989

Ian Hamilton, *Akdeniz Seferi Kuvvetler Başkomutanı, Gelibolu Günlüğü*, (Türkçesi: Osman Öndeş), İstanbul,1972

Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (Türkçesi: Ayhan Tezel), 6. Baskı, İstanbul 1978

Yuluğ Tekin Kurat, "Çanakkale Savaşına Varan Gelişmeler", *ODTÜ 30. Kuruluş Yıldönümü, Çanakkale Savaşları'nın Askeri ve Siyasi Yönü" Sempozyum Bildirileri*, Mart 1986, (Derleyen: Mete Tuncoku), Ankara1987

14. Erol Mütercimler, *Korkak Abdul'den Coni Türk'e Gelibolu*, 10.Baskı, İstanbul 2007

Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı, (1914-1918)*, (Türkçesi: Adnan Cemgil), İstanbul1982

Mete Tuncoku, *Çanakkale 1915, Buzdağının Altı*, Ankara 2002

EMİR ABDURRAHMAN HAN'IN AFGANİSTAN'DA MERKEZÎ OTORİTEYİ TESİS ETME ÇABALARI

*Amir Abdurrahman Khan's Struggles for Establishing the Central
Authority in Afghanistan*

Orhan YAZICI*

ÖZET

XVIII. yüzyılın ortalarında Kandahar'da bağımsız bir devlet kuran Ahmed Şah Abdalî (Dürranî), yirmibeş yıl süren iktidarı neticesinde haleflerine güneyde İndus, kuzeyde Ceyhun, batıda Horasan ve doğuda Pamir yaylasına kadar uzanan muazzam büyüklükte bir ülke ve muktedir bir devlet bırakmıştı. Ancak XIX. yüzyılın hemen başlarında, devrin iki emperyalist gücü olan Rusya ve İngiltere'nin Türkistan ve Hindistan üzerindeki hakimiyet kavgaları, Afganistan'ı "tampon devlet" konumuna getirdi. 1838 ve 1878 yıllarında İngilizler tarafından iki kez işgal edilen Afganistan'da merkezî otorite tümüyle ortadan kalkarken, her vilâyette yerel aşiret reisleri ile "serdar" adı verilen hanedan üyeleri kendi hakimiyetlerini tesis etme yarışına girdiler. Birinci İngiliz işgalinden sonra ülkede merkezî otoriteyi yeniden kuran ve Afganistan'ı tekrar birleştirmeyi başaran Emir Dost Muhammed Han oldu. İkinci İngiliz işgalinden sonra ise bu işi onun torunu Emir Abdurrahman Han üstlendi. Bu çalışmamızda Emir Abdurrahman Han'ın merkezi otoriteye direnen aşiretler ve kendisine muhalif din adamlarına karşı oldukça sert tedbirler alarak ülkesinde merkezî otoriteyi tesis etme yolundaki çabalarını ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler:

Afganistan, Emir Abdurrahman Han, Merkezî Otorite, Aşiret Ayaklanmaları, Dini Müesseseler.

ABSTRACT

Ahmed Şah Abdalî (Dürranî), who had established an independent state in Kandahar in midst of eighteenth century, handed down to his successors such a tremendous country that extended to Indus in South, to Ceyhun in North, to Horasan in West and to Pamir plateau in East and left them a powerful state. However, in the beginnings of 19th century Russia's and England's, which were the first imperialist powers of the period, sovereignty struggles over Turkestan and India put Afghanistan in a "buffer state" position. While the central authority in Afghanistan, which had been occupied two times by English in 1838 and in 1878, disappeared wholly, local heads of tribes and dynasty members who were called "serdar" competed with each other in establishing their own sovereignty in every province. After the first English occupation, the person who established the central authority

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/MALATYA

in the country and who managed to unite Afghanistan again was Amir Dost Muhammed Khan. After the second English occupation, his grandson Amir Abdurrahman Khan took over the business. This study aims to present Amir Abdurrahman Khan's endeavors towards establishing the central authority in his country by means of taking precautions against the tribes who resisted central authority and against the religious functionaries who were opponent to him.

Keywords: Afghanistan, Amir Abdurrahman Khan, The Central Authority, Tribe Rebellions, Religious Institutions.

Giriş

Afgan devletinin ilk payitahtı olan Kandahar, Ahmed Şah zamanında (1747-1772) pek çok aşiret reisinin gelip yerleştiği veya temsilci bulundurduğu bir merkez haline gelmişti.¹ Buraya yerleşen rüesa ve hanlar, kendi bölgelerindeki aşiret güçlerini muhafaza ediyor ve kendilerini “hakimiyet ortağı (şerik-i devlet)” görüyorlardı. Başlarındaki hükümdarı ise “eşitler arasında birinci” sayıyor ve tesis edilmek istenen adem-i merkeziyetçiliğe bütün güçleriyle muhalefet ediyorlardı.

Ahmed Şah'ın 1772 yılında ölümünü müteakip, Herat valiliği görevini yürüten Şehzade Timur, kardeşi Süleyman'ı bertaraf ederek Kandahar'da tahta çıktı.² Kandahar'da tâc giyen Timur, daha iktidarının ilk yılında devlet işlerinin yürütülmesinde pek çok müdahale ile karşılaştı. Bu müdahalelerden kurtulabilmek ümidiyle, 1774 yılında aşiretlerin nüfûzunun oldukça az hissedildiği ve stratejik ehemmiyeti haiz bulunan Kâbil'i devletin yeni payitahtı ilan etti.³ Timur Şah'ın başkenti Kandahar'dan Kâbil'e taşınması ile başlayan süreç, iktidar üzerinde hak iddiasında bulunan bütün rakiplerini birer birer merkezden uzaklaştırmasıyla devam ettirildi. Böylece iktidar ortağı olarak merkezde yer alan bütün aşiret reisleri ile taht üzerinde hak iddia edenleri saf dışı bırakan Timur Şah, toplumun diğer kesimlerine devlet idaresinde eşit şekilde söz hakkı tanıyarak yeni payitahtta bir devlet bürokrasisinin oluşmasını sağladı.⁴ Ayrıca sarayın emniyetini sağlamak

¹ Ferrier'e göre, Ahmed Şah'ın yönetimi mutlak monarşiden ziyade federatif bir cumhuriyete benziyordu. Aşiret reisleri ve hanlar, hem başkentte temsilci bulundurmakta, hem de kendi bölgelerinde yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürmekteydiler. Bkz. J.P. Ferrier, *History of the Afghans*, London 1858, s. 95.

² Mir Muhammed Sadık Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I*, Meşhed 1371, 160 vd.

³ Afgan devletinin yazlık merkezlerinden biri olan Kâbil, Hindistan geçitlerine olan yakınlığı sebebiyle oldukça önemli bir şehirdi. Bkz. Feyz Muhammed Han, *Siracü't-tevarih I*, (nşr. M.İ. Şeriatî), Tahran 1373, s.50.

⁴ Timur Şah, hükümet işlerinde Aşiret reislerinden ziyade toplumun diğer kesimlerinden işbilir kişileri görevlendirmişti. Mesela vezirliğe Şeyh Abdullatif Camî Herevî'yi, hazine

üzere Afgan aşiret kuvvetleri yerine, Tükmenlerin Bayat boyundan Muhammed Han Bayat'ın komutası altındaki Kızılbaş Türkleri tayin etti.⁵

Aşiret reisleri ve hanları bir şekilde devlet yönetiminden uzaklaştırmayı başaran Timur Şah, güçlü ve merkezî bir devlet kurmayı başarmıştı. Ancak henüz hayatta iken geleneğe uyararak, oğullarını ülkenin değişik vilayetlerine vali olarak tayin etmesi, merkezî otorite üzerinde yeni bir tehdidin oluşmasına zemin hazırladı.⁶ Vilayetlerde valilik yapan şehzadeler, askerî kuvvet bulundurma ve vergi toplama yetkisine sahiptiler.⁷ Dolayısıyla kendilerini sadece babalarına tâbi bağımsız hükümdarlar olarak görüyorlardı. Aşiret reisleri ve hanların iktidar ortaklığından uzaklaştırılmaları merkezî idarenin güçlendirilmesi için olumlu bir hareket olmuş ise de “serdar” adı verilen şehzade ve hanedan üyelerinin vilayetlere vali olarak tayin edilmeleri, merkezî idareyi zayıflatmıştı.

Timur Şah'ın 1793'te ölümü üzerine oğulları arasında başlayan iktidar kavgası, Afganistan'ı bir kez daha iç çekişmelerin odağı haline getirdi. 1793-1834 yılları arasında Zaman Şah'tan Mahmud'a, Mahmud'tan Şah Şüca'ya, Şah Şüca'dan tekrar Mahmud'a iktidar tam dört kez Timur Şah'ın oğulları arasında el değiştirdi.⁸ Bu süre zarfında iktidar her el değiştirdiğinde merkezde tarafgir konumunda bulunan aşiret liderleri ile merkeze uzak vilayetlerdeki yerel idareciler güçlerini artırarak, yeniden iktidar ortaklığına yükseldiler.

Timur Şah'ın oğulları arasındaki bitmeyen mücadeleden hanlar ve serdarlar yanında Afgan ahalisi nezdinde oldukça itibar sahibi olan ulema ve tarikat şeyhleri de nüfûz sahibi olarak ön plana çıktı. Bir taraftan şehzadeler arasındaki savaşlar, diğer taraftan Sadozay ve Barakzay serdarları arasındaki güç devşirme çabaları, dinî liderleri, çatışma ortamında desteğine en çok

işlerine İltifat Han Hindî'yi, divan-ı istifaya Molla Abdulgaffar'ı, müşavirliğe Kadı Feyzullah Han Devletşahi'yi tayin etmiş, böylece kendisine bağlı bürokratik bir zümre oluşturmuştu. Bkz. Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Tahran 1374, s.374.

⁵ Nadir Şah Afşar'ın 1738'de Kandahar'ı ele geçirmesiyle birlikte İran'dan Afganistan'a getirilen Kızılbaş Türkler, zamanla saray ve çevresinin güvenliğini sağlamakla vazifelendirilmiş ve hükümdarların en çok itimat ettiği kuvvetler haline yükselmişlerdi. Timur Şah zamanında oniki bin askerden oluşan Gulaman-ı Şahi'nin tamamını Kızılbaş Türkler teşkil etmekteydi. Bkz. G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.374.

⁶ Timur Şah'ın 33 oğlu vardı. Bkz. G. M. Gubar, *a.g.e.*, s.372.

⁷ M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Boston 2006, s.11 vd.

⁸ S. Nawid, “The State, the Clergy and British Imperial Policy in Afghanistan During the 19th and Early 20th Centuries”, *International Journal of Middle East Studies* XXIX/4, (November 1997), s.582.

ihtiyaç duyulan sınıflardan biri haline yükseltti. Öyle ki Şehzade Zaman, rüesa ve hanların desteğini alarak iktidarı ele geçirdiğinde ülkenin en itibarlı din adamının elinden “tâc giyme töreni”nin tatbik edilmesini istemiş ve oldukça nüfûzlu bir alim olan Şah Safiyu'l-lâh Müceddidî'nin ikâmetgâhına bizzat giderek töreni burada icra ettirmişti.⁹ Böylece Zaman Şah, kardeşlerini bertaraf etmek için devlet ricalinin desteğini almakla yetinmemiş, Afgan ahalsinin nezdinde büyük itibar gören din adamlarının da desteğine ihtiyaç duyulduğunu göstermişti.

1834 yılında Sadozay hanedanına son vererek iktidarı ele geçiren Kâbil valisi Dost Muhammed Han Barakzay, Kâbil'in meşhur vaizi Mir Ahmed'in oğlu Mir Hacı'nın tam desteğini aldığından dolayı Kâbil ahalsi Sadozay hanedanının tasfiye edilmesine çok fazla muhalefet etmedi.¹⁰ Ancak bu iktidar değişikliğinden Afganistan'ın Rusya'ya yakınlaştığı sonucunu çıkaran Hindistan'daki İngiliz hükümeti, 1838'de Afganistan'ı işgal etti.¹¹ Bu işgal neticesinde Dost Muhammed Han ülkesini terkederken, Hindistan'da sürgün bulunan Şah Şüca bir kez daha Afganistan tahtına çıkarıldı. Afganistan'ın İngilizler tarafından işgaline ilk tepki din adamlarından geldi. Ulema, hutbenin ancak tam bağımsız bir hükümdar adına okunabileceğini ileri sürerek, Şah Şüca'nın adına hutbe okunmasını reddetmişti.¹²

İngiliz işgaline karşı camilerde yükselen cihad çağrıları, bütün ülkede yankı buldu ve sürgündeki Dost Muhammed Han'ın oğlu Serdar Ekber Han'ın liderliğini üstlendiği direniş, 1842 yılında Afganistan'daki İngiliz ordusunun tamamen imha edilmesiyle neticelendi.¹³ Bu olaydan sonra Dost Muhammed Han ülkesine dönerek ikinci kez Afganistan tahtına oturdu. Kâbil Vaizi Mir Masum tarafından kendisine “Şah” unvanı yerine, “Emirü'l-müminin” unvanı verildi.¹⁴

Dost Muhammed Han ikinci saltanatı döneminde hem Rusya, hem de İngiltere ile yürüttüğü ilişkileri sayesinde oldukça sakin bir yönetim sağladı. 1863 yılına kadar ülkesini büyük bir maharetle idare eden Emir, öldüğünde

⁹ S. Nawid, *a.g.m.*, s.583.

¹⁰ Dost Muhammed Han, İdgâh camiinde Mir Hacı'nın elinden tâc giymişti. Bkz. Mohan Lal, *The Life of the Amir Dost Muhammed Khan of Kabul I*, Karachi 1978, s.168 vd.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. J.A. Norris, *The First Afghan War 1838-1842*, Cambridge 1967.

¹² S. Nawid, *a.g.m.*, s.588.

¹³ I. İngiliz-Afgan Savaşı ve sonuçları ile ilgili geniş bilgi için bkz. O. Yazıcı, “Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2002, s. 51-82.

¹⁴ Dost Muhammed Han ve halefleri bu tarihten itibaren “Şah” unvanı yerine, “Emir” unvanını kullanmışlardır. Bkz. S. Nawid, *a.g.m.*, s.588.

geride merkezîleşmiş bir devlet bıraktı. Ancak onun da Timur Şah gibi çok sayıda oğlunun bulunması¹⁵ ve bu şehzadelerin vilayetlerde vali olarak görev yapması, Afgan tahtı üzerinde yeni bir iç savaşı başlattı. Afganistan'da bir kez daha merkezî otorite ortadan kalktı ve parçalanmış bir ülke görüntüsü ortaya çıktı.

Dört yıl süren bir iç mücadeleden sonra Afgan tahtını ele geçiren Emir Şir Ali Han, öncelikle Afgan devletinin ihtiyaç duyduğu alanlarda modern eğitim kurumlarının açılmasını sağladı. Hemen arkasından Hindistan'a gerçekleştirdiği ziyaret esnasında görüp etkilendiği İngiliz ordu sistemini örnek alarak bir merkez ordusu teşkil etti ve subay yetiştirmek için harp okulları açtı.¹⁶ Böylece aşiret kuvvetlerine ve serdarlara olan bağımlılığa bir son vermek isteyen Emir Şir Ali Han, devletin merkezîleşmesi yolunda önemli bir adım attı. Ayrıca devlet bürokrasisinde yaptığı yenilikler ile yeni bir dönemi başlattı. Seçimle işbaşına gelen on iki kişilik istişarî bir meclis oluşturdu. Hindistan'daki İngiliz eyalet sisteminde yer alan bakanlıkları teşkil ettirerek güçlü bir kabine kurdu. Hanedan üyelerinin kabinde yer almasını ise yasakladı. Emir Şir Ali Han, on bir yıllık iktidarı döneminde bütün enerjisini devletin merkezîleştirilmesine harcamıştı.

1878 yılında Rusya'nın Kâbil hükümeti ile yakınlaşma çabaları üzerine İngilizler 21 Kasım 1878'de bir kez daha Afganistan'a savaş ilan etti.¹⁷ İngilizlere karşı Rusya'dan yardım bulmak ümidiyle Afgan Türkistanı'na giden Emir Şir Ali Han, Ruslardan gerekli desteği bulamadı. Bu ümitsizlik içinde hastalanan Emir Şir Ali Han, 21 Şubat 1879'da Mezâr-ı Şerif'te vefat etti.¹⁸ Emir'in ölümü üzerine oğlu Muhammed Yakub Han Kâbil'de tahta

¹⁵ Dost Muhammed Han'ın 16 eşinden 27 oğlu ve 25 kızı vardı. Bkz. *Siracü't-tevarih II*, s.79 vd.

¹⁶ Şir Ali Han 1869 yılında Hindistan'ı ziyaret ederek, burada İngilizlerden düzenli bir ordu kurmak için yardım istemişti. Hindistan genelvalisi Lord Mayo, Emir Şir Ali Han'a Hindistan ordusundan emekli olmuş bazı subaylar ile Hindistanlı Müslüman zanaatkârlardan bir kısmını Afgan ordusunun kurulmasına yardımcı olarak gönderdi. Ayrıca çok sayıda modern silah da Afgan ordusuna hibe edildi. Alınan bu yardımlar ile 42 süvari, 73 piyade alayı ile 48 bataryayı içeren (toplam 56.173 asker) güçlü bir ordu tesis edildi. Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.16 vd.

¹⁷ Rusya'nın Türkistan Genelvalisi Costantine P. Von Kauffmann'ın, General Stolietoff başkanlığındaki bir elçilik heyetini Kâbil'e göndermesi üzerine Hindistan genelvalisi Lord Lytton, Neville Chamberlain başkanlığında bir elçilik heyetini Kâbil'e gönderdi. Fakat bu heyetin Hayber'den geçmesine izin verilmemesi üzerine İngiltere, 21 Kasım 1878'de Afganistan'a bir kez daha savaş ilan etti. Bkz. W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan; A Study of Political Developments in Central Asia*, London 1950, s.145.

¹⁸ *Siracü't-tevarih II*, s. 211 vd.

çıktı. İngilizler, yeni Emir ile 26 Mayıs 1879'da şartları oldukça ağır olan Gandamak anlaşmasını imzaladılar.¹⁹

Afganistan'ı bir nevi İngiltere'nin müstemlekesi haline getiren bu anlaşma karşısında Afgan kamuoyunda Emir Muhammed Yakub Han'a karşı büyük bir muhalefet başladı.²⁰ Bu muhalefetin başını Kâbil, Gazne ve Kandahar'daki din adamları çekiyordu. Gazne ulemasından Molla Muşk-i Alem²¹ ahaliyi cihada çağırmış,²² “kâfir” ve “zalim” olarak gördükleri işgalcilerin bir an evvel Afganistan'dan çekilmelerini istemişti. Gazne'deki cihad çağrıları Kâbil'de yankı buldu ve 3 Eylül 1879'da İngilizlere karşı büyük bir isyan başladı. Ayaklanan ahali İngiliz elçilik ikâmetgâhını basarak, Sir Louis Cavagnari başta olmak üzere elçilik mensuplarını öldürdüler.²³ Bu olay üzerine Celalabâd'daki kuvvetlerini General Frederick Roberts komutasında Kâbil'e sevk eden İngilizler, Emir Muhammed Yakub Han'ı Hindistan'a sürgüne gönderirken, pek çok devlet adamını da hapsedtiler.²⁴

Afganistan'ın meşru hükümdarı bir esir gibi Hindistan'a sürgüne gönderilirken, ülkedeki idare İngiliz subaylarının eline geçti.²⁵ Ancak durum İngilizlerin arzu ettikleri gibi olmadı. Bağımsızlıklarına son derece düşkün olan Afgan ahali, bir kez daha işgalcilere karşı başarılı bir mücadeleye girişecek alternatif bir gücü ortaya çıkardı. Afgan devleti içerisinde imtiyazlı

¹⁹ Muhammed Yakub Han ve Lord Lytton'ın imzalarını taşıyan on maddelik Gandamak anlaşması ile ilgili geniş bilgi için bkz. G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.610 vd; G. Macmunn, *Afganistan from Darius to Amanullah*, Edinburgh 1929, s.175 vd.

²⁰ G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.612.

²¹ Afganistan'da Kadîrî tarikatının önemli simalarından biri olan Molla Muşk-i Alem (Molla Din Muhammed (1790-1886)), Lugar, Wardak, Kalat-ı Gılcay, Hotak ve Celalabâd'dan pek çok öğrenci çeken Gazne'deki Ander ve Şilgarh medreselerinde büyük itibar görüyordu. Oldukça ilerlemiş yaşına rağmen, sadece cihad ilan etmekle kalmamış, aynı zamanda İngiliz işgalcilerine karşı verilen mücadelenin ön saflarında yer almıştı. Bkz. S. Nawid, *a.g.m.*, s.590.

²² Molla Muşk-i Alem, “Ey halk, vatanımız kâfirler tarafından işgal edilmiştir. Allah'a ve Peygambere olan inancımız düşmana karşı savaşmayı gerektirir. Eğer onları öldürürsek kahraman olacağız, yok eğer ölürsük şehit olacağız. Her iki halde de cennet ile mükâfaatlandırılacağız.” diyerek halkı İngilizlere karşı cihada çağırmişti. Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s. 34.

²³ G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.612; G. Macmunn, *a.g.e.*, s.179.

²⁴ General Frederick Roberts komutasındaki İngilizlerin Kâbil'de giriştikleri katliamlarla ilgili geniş bilgi için bkz. *Siracü't-tevarih II*, s. 225 vd; G. Macmunn, *a.g.e.*, s.180-184; M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.30 vd.

²⁵ G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.613 vd; S. Wahab-B. Youngermann, *A Brief History of Afghanistan*, New York 2006, s.90 vd.

bulunan aşiret reisleri ile din adamları,²⁶ Afgan milli mücadelesinde öne çıktılar.²⁷ Bu iki grup, bir yandan işgalcilere karşı yürütülen mücadeleyi sevk ve idare ederken, öte yandan Afgan tahtının yeni adayını belirlemeye çalışıyordu.²⁸

Emir Abdurrahman Han'ın İktidara Gelişi

Emir Muhammed Yakub Han'ın tahttan uzaklaştırılması ile tahtın en güçlü adayı Emir Şir Ali Han'ın Herat valisi olan oğlu Serdar Muhammed Eyyüb Han olmuştu. İngilizlere karşı gelişen muhalefetin liderliğine soyunması, ona hem aşiret reislerinin, hem de ulemanın teveccühünü kazandırdı. Ancak bu sırada bir başka aday daha ortaya çıktı. Bu aday Dost Muhammed Han'ın diğer bir torunu olan ve Türkistan'da sürgün bulunan Serdar Abdurrahman Han'dı.²⁹ Afganistan'ın içine düşmüş olduğu durumu lehine çevirmek için Badeşan'dan Afganistan'a giren Abdurrahman Han, burada etrafına topladığı kuvvetlerle Kâbil'e yürüdü.³⁰ Yolda katılan kuvvetlerle oldukça güçlü bir konuma gelen Abdurrahman Han ile ilk temas

²⁶ İngiliz işgalinin yaşandığı 1879 yılında Afganistan'da vilayet gelirlerinin 1/3'ü o vilayette bulunan dinî müesseselerin giderlerine ayrılmıştı. Aynı zamanda aşiret liderlerinin vergiden muafiyeti de 1/3 nisbetindeydi. Bkz. A. Ghani, "Islam and State-Building in an Tribal Society Afghanistan: 1880-1901", *Modern Asian Studies*, (1978), s.271.

²⁷ Kasım 1879'dan Ağustos 1880'e kadar geçen yaklaşık on aylık sürede Afgan halkı, başta Hayber, Kandahar ve Kâbil olmak üzere pek çok yerde İngiliz ordusuna karşı büyük bir direniş göstermişti. Bu dönemde İngilizlere karşı verilen mücadele ile ilgili geniş bilgi için bkz. G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.615-636.

²⁸ Merkezi otoritenin yok olduğu bir dönemde Afganistan'ın içine düşmüş olduğu bu durumdan kurtarmak için Molla Muşk-i Alem, 2 Aralık 1879'da Gazne'de bir kez daha cihad çağrısı yaptı. Bu çağrı üzerine Afganistan'ın her yerinden, hatta Türkistan'dan ve Badeşan'dan akın akın gelen gaziler, milli güçlere katıldılar. [Bkz. H. Hensman, *The Afghan War of 1879-1880*, London 1882, s.264] İngiliz işgaline karşı direniş yürüten ve "gaziler" olarak nam bulan 50.000 civarındaki milis gücünün liderliğini Wardaklı Muhammed Can, Logarlı Gulam Haydar Çarkhî, Tagablı Muhammed Osman ve Kûhistanlı Mir Paşa Han üstlenmişti. Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.34.

²⁹ Dost Muhammed Han'ın büyük oğlu olan Serdar Muhammed Afzal Han, oğlu Serdar Abdurrahman Han'ın da yardımıyla kardeşleriyle giriştiği saltanat mücadelesini kazanarak Kâbil'de tahta çıkmış, ancak onun bu saltanatı uzun sürmemişti. Şir Ali Han, 1868 yılında topladığı kuvvetlerle Kâbil üzerine yürüyerek tahtı ele geçirmiş ve kısa bir süre sonra da Muhammed Afzal Han ölmüştü. Babasının iktidarında önemli roller üstlenen Serdar Abdurrahman Han ise amcasının takibinden kurtulmak için Buhara'ya kaçmıştı. Bkz. *Siracü't-tevarih II*, s.202 vd.

³⁰ Serdar Abdurrahman Han, Katagan'da iken buraya merkezden gönderilmiş bir Afgan müfrezesi ile karşılaşmış, çoğunluğunu Peştun olmayan unsurların oluşturduğu bu birlik ona katılmıştı. İleride kurulacak düzenli ordunun da ilk nüvesini teşkil edecek olan bu müfrezenin ardından Serdar Muhammed İshak Han komutasındaki bütün Mezâr-ı Şerif ordusu da ona katılmış, böylece Abdurrahman Han, Afganistan tahtında oldukça iddialı bir hale gelmişti. Bkz. *Siracü't-tevarih II*, s. 234 vd; M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.39.

kuranlar İngilizler oldu. İngilizlerin Serdar Abdurrahman Han ile görüşmeye başlamaları, Serdar Muhammed Eyyüb Han'ın ümitlerini yok etti.³¹ Abdurrahman Han, İngilizlerin yanında Wardaklı Muhammed Can Han vasıtasıyla cihad yürüten millî güçlerin de desteğini almayı başardı ve 20 Temmuz 1880'de Çarikar'da "Emir" ilan edildi.³² Bu olayı takibeden cuma günü Han-ı Molla, Kâbil'deki Cami-i Kebir'de hutbeyi Abdurrahman Han Barakzay adına okudu.³³

Hindistan valisi Lord Lytton'un Afganistan'da uygulamaya koyduğu "böl ve yönet politikası" ile ülke, Kuzey ve Güney Afganistan olarak ikiye ayrılmıştı.³⁴ Kâbil'de İngilizlerin ve onlara karşı direniş yürüten millî güçlerin desteğini alarak Afgan tahtına çıkmayı başaran Abdurrahman Han, Kuzey Afganistan'ın hükümdarı olmuştu.³⁵ Güney Afganistan da ise İngilizler, Kandahar valisi Serdar Şir Ali Han³⁶ ile işbirliğine devam ederek yönetimi kendi ellerinde tutmak istiyorlardı. Ancak Herat valisi Serdar Muhammed Eyyüb Han, 15 Haziran 1880'de topladığı kuvvetlerle Kandahar üzerine yürüdü ve Mayvand'da İngilizleri bozguna uğrattı.³⁷ İngilizlere karşı elde ettiği bu zafer ile Afgan ahalisi nezdinde oldukça önemli bir yer edinen Eyyüb Han, Kâbil'i de alarak Afgan tahtını ele geçirmek istiyordu. Ancak Abdurrahman Han, derhal harekete geçerek,³⁸ 22 Eylül 1881 günü başlayan savaşta Muhammed Eyyüb Han'ın kuvvetlerini mağlup etti.³⁹

³¹ G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.637.

³² Mir Münşi Sultan Muhammed Han, *The Life of Abdur Rahman Amir of Afghanistan I*, London 1900, s.195; G. Macmunn, *a.g.e.*, s.195.

³³ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.41.

³⁴ "Forward Policy" olarak da bilinen Lord Lytton'un Afganistan siyaseti ile ilgili geniş bilgi için bkz. B. Balfour, *The History of Lord Lytton's Administration 1876-1880*, London 1899; W.K. Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.137 vd. A. Fletcher, *Afghanistan: Highway of Conquest*, New York 1966, s.156 vd.

³⁵ W.K. Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.153 vd.

³⁶ Serdar Şir Ali Han, Emir Şir Ali Han'ın yeğeni Mihrdil Han'ın oğluydu. Emir Yakub Han, onu Kandahar valisi tayin etmiş, İngilizler Kandahar'ı işgal ettikten sonra da görevinde kalmıştı. Bkz. M.H.Kakar, *a.g.e.*, s.46.

³⁷ Mayvand savaşı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bkz. *Siracü't-tevarih II*, s.251 vd; G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.636 vd; G. Macmunn, *a.g.e.*, s.198-202.

³⁸ Emir Abdurrahman Han, Serdar Eyyüb Han'ı "asilikle" suçlarken, Eyyüb Han da onu "Farangi Emir" olarak suçluyordu. Hatta Kandahar uleması daha da ileri giderek İngilizleri mağlup etmiş olan Serdar Eyyüb Han'a karşı savaştan Emir'i "kâfir" ilan etmişti. Bkz. Bkz. *Siracü't-tevarih III*, s.7 vd.

³⁹ Serdar Muhammed Eyyüb Han, Abdurrahman Han karşısında tutunamayınca, önce Meşhed'e gitmiş, ancak Abdurrahman Han'ın Nasire'd-din Şah Kaçar nezdinde girişimleri neticesinde buradan ayrılarak, sekiz yüz kişilik maiyetiyle birlikte Irak üzerinden Karaçi'ye geçmişti. Daha sonra Lahor'a giderek İngilizler tarafından tahsis edilen ikâmetgâhına yerleşti. Bkz. *Siracü't-tevarih III*, s. 24 vd.

Serdar Eyyüb Han ile giriştiği iktidar mücadelesinden zaferle ayrılan Abdurrahman Han, artık bütün dikkatini iktidarını perçinlemeye hasredecekti. İlk iş olarak Kuzey ve Güney Afganistan olarak parçalanmış bir görüntü veren ülkesini tekrar birleştirmek ve güçlü bir hükümet kurmak için harekete geçti. İngilizlerle yaptığı anlaşma gereğince Afganistan'da bulunan İngiliz askerlerinin güvenli bir şekilde ülkeden tahliye edilmesini sağladı. İşgalci güçlerin Afganistan'ı terk etmesi ile rahat bir nefes alan Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da birliği sağlamaya yönelik faaliyetlerinin önünde artık bir engel kalmamış görünüyordu. Ancak durum hiç de sanıldığı kadar kolay olmadı. Çünkü Abdurrahman Han'ın iktidarına karşı ülke içinde muazzam bir muhalefet başlamıştı. Bu muhalefetin önde gelen temsilcileri Kandahar ve Gazne uleması ile bu ulemanın kolaylıkla harekete geçirebildiği aşiret güçleriydi. Onlar "İslâm'ın müdafî" olarak addettikleri Serdar Muhammed Eyyüb Han'a karşı savaştan Emir Abdurrahman Han'ı alenen "kâfirlikle ve İngilizlerin kuklası olmakla" suçluyorlardı.⁴⁰

Abdurrahman Han, kendisine karşı gelişen siyasî ve dinî muhalefeti bastırmak için öncelikle Serdar Muhammed Eyyüb Han'ın destekçilerinden olan ve kendisi hakkında "...kâfirlere yardım eden kâfirdir" fetvasını veren Mevlevî Abdurrahim'i huzura getirtti. "Yabancıların işgalinden ülkeyi kurtardım. Bunun karşılığı bu fetva mıdır?" diyerek, elindeki Kafkas kılıcıyla onu bir vuruşta yere serdi.⁴¹ Böylece kendisine karşı muhalefet edenlere karşı takınacağı tavrı en açık şekilde göstermiş oluyordu. Arkasından ayrılıkçı hareketleri ezmek için taht üzerinde hak iddia edebileceğinden şüphelendiği hanedan ailesinden Barakzay serdarlarını ya ortadan kaldırdı ya da sürgüne gönderdi.

Emir Abdurrahman Han, halkının ve kolay idare edilemeyen liderlerinin anladığı dili iyi biliyordu. Aynı şekilde yabancı hükümetlerin küçük etnik grupların liderlerini nasıl elde ettiklerini, sınır vilayetlerindeki hanedan üyelerinin varlığının, Ruslar ve İngilizler tarafından Afganistan için nasıl bir tehdit haline getirildiğini de görmüştü. Dolayısıyla hakimiyetini tam manasıyla kurmak ve ülkesinin güvenliğini sağlamak için güçlü bir merkezî otorite kurması gerektiğini çok iyi kavramıştı. Bu amacını gerçekleştirebilmek için iki temele dayanan bir program geliştirdi. Bu iki temel, aşiretlerin ve dinî müesseselerin otorite altına alınması esasına dayanıyordu.

⁴⁰ Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.58 vd.

⁴¹ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.61.

Aşiretler Üzerinde Merkezî Otoritenin Tesisi

Abdurrahman Han, merkezî otoriteyi tesis etmek amacıyla bağımsız hareket eden aşiretleri hükümetin kontrolü altına almak için iki önemli adım attı. Bunlar, hükümetin emrinde güçlü bir ordu kurmak⁴² ve o güne kadar vergiden muaf sayılmış ya da düzenli vergi ödemeyen aşiretlerden düzenli vergi toplamaktı. Merkeze bağlı güçlü ve düzenli bir ordu sayesinde, aşiret güçlerine duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmayı hedefleyen Emir, aynı zamanda devlete vergi vermeme alışkanlığına sahip olan aşiretleri ve büyük toprak sahiplerini düzenli vergi tahsili ile kontrol altına almak istiyordu.⁴³ Böylece hükümet kontrolünden pek hoşlanmayan, başına buyruk yaşamayı alışkanlık haline getirmiş aşiretlerin ve kabilelerin yaşadığı bir ülkede hakimiyet tesis etmeyi hedeflemişti. Ancak Emir Abdurrahman Han'ın bu programını uygulamaya koyması ülkenin her tarafından isyanları da beraberinde getirdi. İsyanların başrol oyuncularını ise yine aşiretler ve din adamları olmuştur.

Emir Abdurrahman Han'ın iktidarını sağlamlaştırmak için aldığı tedbirler karşısında ilk isyan haberi Doğu Afganistan'ın önemli aşiretlerinden biri olan Mohmandlardan geldi. Kâbil suyunun iki tarafını tutmuş olan bu aşiretin hanları, bölgeden geçen tüccar kabilelerinden ücret toplamak suretiyle hatırı sayılır bir gelirin sahibi olmuşlardı.⁴⁴ Ayrıca hükümetten aldıkları tahsisatlarla Hayber'in muhafızları olarak Celalabâd-Peşaver yolunun güvenliğini de bu aşiret üstlenmişti. İngilizlerin Afganistan'ı terk etmesiyle birlikte Mohmandların lideri Muhammed Ekber Han isyan etti. Onun isyanı Kâbil-Pencâb yolunun güvenliğini tehlikeye düşürdüğü gibi, Kâbil hükümetini önemli bir gelirden de mahrum bırakmıştı. 1883 yılında bölgeye Sipahsalar Gulam Haydar Han Çarkhî komutasında bir ordu sevk eden Emir Abdurrahman Han, isyanı bastırarak yıllık yüz bin rupiyi bulan geçiş ücretlerine el koydu.⁴⁵

⁴² Abdurrahman Han'ın kısa sürede teşkil etmiş olduğu düzenli orduda 56.000 piyade, 16.000 sipahi, 10.000 topçu ve 6.400 Gulamhâne-i Şahî askeri olmak üzere toplam 88.400 asker bulunuyordu. [Bkz. M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.422] Bu ordunun devlet bütçesine yıllık maliyeti ise yaklaşık 16 milyon rupiydi. Bkz. G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.645.

⁴³ Muhtelif vilayetlerde başına buyruk yaşayan ve devlete karşı herhangi bir mesuliyet üstlenmemiş olan aşiret reisleri ve beyleri, biriktirdikleri servet ile kendi milis güçlerini oluşturmuşlardı. Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.643 vd.

⁴⁴ Elphinstone, bölgeye yaptığı ziyaret neticesinde tutmuş olduğu notlarında "Hayber'den geçecek her kervan Momand'a ödeme yapmak zorundadır." demektedir. Elphinstone'den naklen M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁵ *Siracü't-tevarih III*, s.213-221.

Mohmandların merkezî idareye bağlanmasından sonra Abdurrahman Han, Kâbil'i Türkistan ve Batı Çin'e bağlayan stratejik ehemmiyeti haiz Kunar'da bağımsız hareket eden Seyyidiler meselesine eğildi. Kunar hakimi Seyyid Mahmud Paşa, bölgedeki bağımsızlığını İngilizlerin desteğine borçluydu. 1880'de Sir Lepel Griffin ile Celalabâd'da yaptığı görüşmede Afganistan'ın bağımsız hanlıklara bölünmesini ve bunların birbirlerinden bağımsız, sadece İngilizlere bağlı olmasını teklif edecek kadar ileri gitmişti. İngilizlerin Afganistan'dan çekilmesinden sonra harekete geçen Emir, Seyyid Mahmud Paşa'nın Kunar Nehri'nin her iki yakasındaki topraklarda hüküm sürmesine izin vermekle beraber, doğrudan kendisine bağladı ve vergiye tabi tuttu. Ancak Mahmud Paşa, hükümetin bu taleplerine karşı çıkarak isyan etti. Bunun üzerine 1886 yılında bölgeye ordu sevk edildi ve Seyyid Mahmud Paşa, mülkünü bırakarak Hindistan'a kaçtı. Böylece Kâbil hükümeti Kunar'ı doğrudan merkeze bağlamış oldu.⁴⁶

Abdurrahman Han'ın Doğu Afganistan'da uğraştığı diğer bir mesele Şinvarîlerin isyanıydı. Hayber geçidinin giriş yolunu tutan ve Kâbil-Celalabâd yolu üzerinde geçiş ücreti toplama iznine sahip bulunan Şinvarîler, merkezden gönderilen tahsisatlar ile yolun güvenliğini de sağlıyorlardı. Emir Abdurrahman Han'ın 1/10 nispetindeki oşür vergisini kaldırıp, Şinvar dahil bütün doğu vilayetlerinden 1/3 nispetinde vergi tahsil edilmesini emretmesi üzerine yöre halkı isyan etti. Bunun üzerine Gulam Haydar Han Orakzay komutasındaki merkez ordusu 1883 yılında bölgeye sevk edildi. Yapılan savaşta Şinvarîler mağlup edilirken, aşiretin ileri gelenlerinden pek çoğu öldürüldü. Bunun üzerine Şinvarîlerin hükümete karşı olan tutumları daha da sertleşti. Aşiret liderliğini üstlenen gençler, hükümete verecekleri verginin 1/10 nisbetinde olması halinde silah bırakmayı, hatta rehin vermeyi teklif ettiler. Ancak hükümet bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Spin Ghar dağının erişilmesi güç bölgelerine çekilerek burada eşkıyalığa başladılar. 1885 yılında Sipahsalar Gulam Haydar Han Çarkhî komutasındaki ordu bölgeye girerek merkez köylerde kontrolü sağladı. Ancak dağlık bölgelerdeki isyan 1888 yılına kadar sürdü. Aynı yıl son bir sefer daha yapılarak Şinvarîler tabiyet altına alındı ve vergi vermeye mecbur edildi.⁴⁷

Emir Abdurrahman Han, Doğu Afganistan'daki önemli aşiretleri itaat altına aldıktan sonra Hindistan'ın kapısı konumunda bulunan ve Celalabâd'a bağlı olan Asmar, Dir, Bajaur ve Swat'ı hakimiyet altına almak üzere harekete geçti. Sipahsalar Gulam Haydar Han Çarkhî komutasındaki ordu,

⁴⁶ M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.384 vd; M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.70 vd.

⁴⁷ *Siracü't-tevarih III*, s.396-399, 449 vd., 469-473; M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.386 vd.

1890 yılında bölgeye sevk edildi ve Afganistan'ın en doğusunda bulunan bu vilayetler de hakimiyet altına alındı.⁴⁸ Hemen arkasından 1891 yılında Kurma'da meskûn bulunan Şîî Ali Khel Peştunlarının üzerine bir sefer yapılarak bölge ahalisi vergiye bağlandı.⁴⁹

İngiliz Hindistanı sınırında yaşayan Afridîler ve Vezirîlere memurlar gönderen Emir, onları Kâbil hükümetine bağlı kalmaları, vergi vermeleri ve düzenli orduya asker yazılmaları hususunda ikaz etti. Afridîler Emir'in teklifini kabul ederken, Vezirîlerden bir grup buna şiddetle karşı çıktı. Bunun üzerine bölgeye 1891 yılında asker sevk edilerek bölge ahalisi itaat altına alındı.⁵⁰ Ancak 1893 yılında Afganistan ve İngiliz hükümetleri arasında imzalanan Durand Anlaşması ile belirlenen sınır Afridî ve Vezirî kabilelerinin yaşadığı bölgenin tam ortasından geçmiş ve bu kabilelerin bir kısmı Afganistan sınırları içerisinde kalırken, diğer kısmı İngiliz Hindistanı'nda kalmıştı.⁵¹

Doğu Afganistan'ın hakimiyet altına alınması Kâbil hükümeti için oldukça zor olmuştu. Ancak memleketin diğer yerlerinde merkezî hükümeti oldukça meşgul eden başka isyanlar da yaşandı. Bunların en önemlisi 1886 yılında cereyan eden Gılcayların isyanıydı.⁵² Gılcaylar, Emir Abdurrahman Han'a karşı iktidar mücadelesi veren Serdar Muhammed Eyyüb Han'ın safında yer almış, onun ülkeyi terk etmesinden sonra da Emir Abdurrahman Han'a düşman olmuşlardı.

Emir, öncelikle Gılcayların önde gelen liderlerinden Mir Afzal Han Hotak'ı, arkasından da İngiliz işgali döneminde bir kahraman olarak ortaya çıkan Gazi Wardaklı Muhammed Can Han'ı, pek çok muhalif ile birlikte hapsedirdi. Daha sonra Muhammed Can Han ile Asmatullah Cabbar Han'ı kendisine suikast tertip ettikleri ve sürgündeki Eyyüb Han ile mektuplaştıkları gerekçesiyle idam ettirdi.⁵³ Afgan ahalisinin gönlünde taht kurmuş olan Gazi Muhammed Can Han'ın idamı Gılcaylar arasında büyük

⁴⁸ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.77 vd.

⁴⁹ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.79 vd.

⁵⁰ *Siracü't-tevarih III*, s.491 vd.

⁵¹ G. Macmunn, *a.g.e.*, s.228 vd.

⁵² Gılcaylar, Kandahar-Gazne arasında mukim oldukça köklü bir aşireti ve kendilerini hanedanın sahibi olan Abdalîler (/Dürranî) kadar devletin sahibi görüyorlardı. Gılcaylar ile ilgili geniş bilgi için bkz. O. Yazıcı, "Gılcayların Menşei", *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi IV/1*, (Elazığ, Ocak 2006), s. 31-50.

⁵³ Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.251 vd; G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.658; M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.388.

infiale sebep oldu. Başta direnişin simge isimlerinden Molla Muşk-i Alem olmak üzere Emir'e karşı büyük bir muhalefet başladı.⁵⁴

Hükümet ve Gılcaylar arasında başlayan husumet, yeni vergilerin yürürlüğe koyulması ile başka bir boyuta taşındı.⁵⁵ Emir Abdurrahman Han'ın uygulamalarından hoşnut olamayan Gılcay liderleri, Ekim 1886'da sürgündeki Serdar Muhammed Eyyüb Han'ı desteklemek maksadıyla ayaklandılar.⁵⁶ Ayaklanmanın liderliğini Mir Afzal Hotak'ın oğlu Muhammed Şah Hotak üstlenirken, Molla Muşk-i Alem'in oğlu Molla Abdulkerim de onun en büyük destekçisi olmuştu.⁵⁷

Gılcaylar, Mугur'da Kâbil hükümet kuvvetlerine ait bir karargâhı yağmaladıktan sonra Gazne şehri üzerine yürüdüler. Ancak 1886 yılının sonlarında Talkha Guzar'da Gulam Haydar Han Orakzay komutasındaki hükümet ordusu tarafından bozguna uğratıldı ve iki bin civarında isyancının başı Kâbil'e gönderildi. Bu vahim olay neticesinde pek çok Gılcay lideri İngiliz bölgesine kaçtı.⁵⁸ Hükümetin bu sert tavrı karşısında Afganistan'daki pek çok etnik zümre Gılcaylara destek verdi. Bu sırada Molla Abdulkerim'in, Gılcayların Emir'e karşı isyanında haklı olduğuna dair fetva vermesi isyanı daha da büyüttü. Olayın sonuçlarını düşünen Emir, onlara eğer isyandan vazgeçerlerse vergi oranlarını indireceğine dair söz verdi. Ancak bu teklif reddedildi ve Molla Abdulkerim, Emir'i "bütün sınırları aşan bir tiran" olarak ilan etti. Daha da ileri giderek onun "... bir kâfir, İslam'ın yok edicisi, kendisine tapan, yabancı bir hükümetin işbirlikçisi ve dostu"

⁵⁴ Molla Muşk-i Alem, "İngiliz işgali esnasında savunmaya geçen ve bütün sıkıntılara tahammül ederek İslâm ülkesini ve onurunu koruyan üç bin kişi bugün Kâbil'de hapisanededir." diyerek durumun vehametini ve isyanlarının haklılığını savunuyordu. Abdurrahman Han ise bu muhalefet karşısında "hiçbir masumu tutuklamadıklarını, devlet otoritesine karşı çıktıkları için böyle bir yola başvurdularını" söylüyordu. Bkz. G.M. Gubar, *a.g.e.*, s. 659; M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.90.

⁵⁵ Emir Abdurrahman Han, vergi oranlarını yükselttiği gibi, önceden sadece hanlardan ve aşiret reislerinden alınan vergiyi, fert başına alınması şeklinde değiştirdi. Emir'in uygulamaya koyduğu bu yeni vergi sistemi ile toprak gelirlerinin önemli miktarda artırılması hedeflenmişti. Abdurrahman Han, Gılcay aşiretine üç tip vergi koymuştu. Yeni vergi oranları arazilerini nehirlerden sulayanlara 1/3, kaynak sularıyla sulayanlara 1/5 ve yer altı sularıyla sulayanlara 1/10 nisbetindeydi. Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.90 vd.

⁵⁶ Gılcay ayaklanması, Serdar Muhammed Eyyüb Han'a bir kez daha şansını denemesi için bir fırsat yaratmış, ancak bu sırada Hindistan'da olduğundan ayaklanmanın sona erdiği Eylül ayının sonuna kadar Afgan sınırına ulaşamamıştı. Böylece bu fırsatı kaybetmişti. Bkz. *Siracü't-tevarih III*, s.389.

⁵⁷ M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.389.

⁵⁸ *Siracü't-tevarih III*, s.402 vd.

olduğunu söyledi.⁵⁹ Bu fetva üzerine sınır bölgelerinde yaşayan Kakarlar dahil Peştunların tamamı Gılcaylara destek vermeye başladı.

Ayaklanma ulaşılması güç bölgelerde bahar aylarına kadar devam etti. İsyancıların sayısı Mart 1887'de yirmi bin iken, Nisan ayında bu rakam yüzünü geçti.⁶⁰ Sipahsalar Gulam Haydar Han idaresindeki hükümet kuvvetleri, Ataghar ve Kala-i Katal'da Gılcayları yenilgiye uğrattı.⁶¹ Buna rağmen isyan pek çok bölgede devam etti. Ancak kışın başlamasıyla birlikte sürekli takviye edilmiş hükümet ordusuna karşı daha uzun mücadele edemediler ve ayaklanma son buldu. Bütün savaş boyunca Gılcaylardan takriben yirmidört bin kişi hayatını kaybetti.⁶² Böylece yaklaşık bir yıl süren büyük bir isyan pek çok kişinin ölümüyle neticelenmiş, ancak Kâbil hükümeti Gılcayları itaat altına almayı başarmıştı.

Gılcaı ayaklanmasının ardından Kâbil hükümetini uğraştıran bir diğer mesele, Emir'in yeğeni ve Afgan Türkistanı⁶³ valisi olan Serdar Muhammed İshak Han'ın isyanı oldu.⁶⁴ Emir Abdurrahman Han, İshak Han'ın bölgede nüfuzunun artmasını merkezî otoriteye karşı bir tehdit olarak görmüştü.⁶⁵ Devlet işlerini görüşmek üzere onu bir kaç kez Kâbil'e çağırdı. Ancak İshak Han bu davetlere her defasında bir mazeret göstererek icabet etmedi. Bunun üzerine Emir Abdurrahman Han harekete geçerek, merkezden halk nezdinde oldukça itibar sahibi olan memurları bölgeye tayin etti. Emir'in bu tasarrufu üzerine Serdar İshak Han isyan etti. Bölgenin önde gelen bütün liderleri İshak Han'ın etrafında toplandı.⁶⁶ Büyük bir destek ile harekete geçen Serdar

⁵⁹ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.91 vd.

⁶⁰ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.93.

⁶¹ G.Macmunn, *a.g.e.*, s.215 vd.

⁶² M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.94.

⁶³ Afgan Türkistanı, Ceyhun, Hindi- Kuş, Pamir bozkırları ve Herat arasında uzanan bütün toprakları kapsıyordu. Andkhoy ve Badahşan arasındaki Ceyhun'un güney ovaları da buraya dahildi. Bölgenin başkenti 1830'lu yıllara kadar Belh şehriydi. Ancak bundan sonra Mezâr-ı Şerif öne çıktı ve bölgenin merkezi oldu. Afgan Türkistanı'nda Özbekler, Araplar, Hazaralar, Tacikler, Peştunlar ve diğer topluluklar meskûndü. Afgan Türkistanı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Bkz. J.T. Wheeler, *Memorandum on Afghan-Turkistan*, Calcutta 1869; J.L. Lee, "The History of Maimana in Northwestern Afghanistan 1731-1893", *Iran, Vol.25*, (1987), s.107-124.

⁶⁴ M.S. Feheng, *a.g.e.*, s.390; Afgan Türkistanı, sınır vilayeti olduğu için Rusya'nın tehdidi altındaydı ve Emir Abdurrahman Han, büyük bir ordu tesis etmesi için Serdar İshak Han'a izin vermiş, ayrıca masrafları karşılamak için de Kâbil'den sık sık para göndermişti. Böylece, Serdar İshak Han, halktan zorla para toplamak mecburiyetinde kalmamış ve halk nezdinde oldukça itibar sahibi olmuştu. Ayrıca maaşları düzenli ödediğinden dolayı da askerleri tarafından oldukça seviliyordu. Bkz. Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.265.

⁶⁵ Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.99 vd.

⁶⁶ Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.267; G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.664 vd.

Muhammed İshak Han, 10 Ağustos 1888'de "Emir" ilan edildi ve Afgan Türkistanı'ndaki bütün camilerde adına hutbe okundu.⁶⁷

Serdar İshak Han topladığı kuvvetlerle Kâbil üzerine harekete geçti ve Hanabâd ile Badahşan'ı da ele geçirerek Kuzey Afganistan'ın hakimi oldu.⁶⁸ İshak Han'ın Kâbil'e doğru ilerlemesi üzerine Emir, rakibine karşı kamuoyunu harekete geçirmek için önce ulemadan bir fetva aldı.⁶⁹ Arkasından Naib-i Sipahsalar Gulam Haydar Han komutasındaki güçlü bir orduyu bölgeye sevketti.⁷⁰ Gaznigak'ta karşı karşıya gelen iki taraf, 27 Eylül 1888'de savaşa tutuştu.⁷¹ İki taraftan pek çok kişinin öldüğü bu savaşı Emir Abdurrahman Han kazandı. Ordusunu geride bırakan Serdar İshak Han ise Ceyhun nehrini geçerek Semerkand'a sığındı.⁷² Serdar İshak Han'ın isyanının bastırılması ile birlikte Emir Abdurrahman Han bütün ülkeyi kontrol altına almayı başardı. Özellikle bu isyandan sonra bir daha hanedanlık üyeleri, taht üzerinde hak iddia edemediler.⁷³

Emir, isyandan bir yıl kadar sonra Mezâr-ı Şerif'e gelerek İshak Han'a destek verenlere karşı çok müsamahasız davrandı. Afgan Türkistanı'ndaki Türkmen ve Özbeklerin isyanda önemli bir rol üstlenmiş olması sebebiyle bölgenin nüfus yapısını değiştirmek için Hindikuş'un güney bölgelerinde yoğun olarak yaşayan Peştun ve diğer etnik grupları, Hindikuş'un kuzey bölgelerine yerleşmeleri için teşvik etti. Ayrıca hükümet tarafından yeni gelen gruplara toprak verilmesi ve gerekli kolaylıkların sağlanmasını emretti. Bu uygulama ile Kuzey Afganistan'ın demografik yapısı büyük ölçüde değişti.⁷⁴ Daha sonra Kuzey Afganistan'da müstakil beylikler olarak hüküm süren Meymene, Belh, Şighnan ve Roşan hakimiyet altına alındı.⁷⁵ Emir, bölgede hakimiyetini güçlendirmek için Pamir yakınlarında Yahşikol'un

⁶⁷ *Siracü't-tevarih III*, s. 403 vd.

⁶⁸ *Siracü't-tevarih III*, s. 407 vd.

⁶⁹ M. H. Kakar, *a.g.e.*, s.102.

⁷⁰ *Siracü't-tevarih III*, s. 417 vd.

⁷¹ *Siracü't-tevarih III*, s.433 vd; Bu savaşın tarihini, Sultan Muhammed Han 29 Eylül 1888 olarak vermiştir. Bkz. Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.268.

⁷² *Siracü't-tevarih III*, s.459 vd; Semerkand'a sığınan Serdar Muhammed İshak Han'a Rus hükümeti yıllık oniki bin manat maaş bağlamıştı. Bkz. G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.666.

⁷³ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.104.

⁷⁴ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.105.

⁷⁵ Bu vilayetler, Kaşgar, Yarkend, Muhara, Çitral ve Peşaver yollarının güvenliği için oldukça önemliydi ve buranın mirleri geçiş vergisi topluyordu. Pamuk, porselen, çay, ayakkabı ve diğer taşınabilir mallar tüccarlar tarafından buraya getirilmekte, esir, kürk ve yünlü dokumalarla değiş tokuş edilmekteydi. Kâbil'deki hükümdara ise köle ve diğer değerli hediyeleri gönderiliyordu. Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.110 vd.

doğudaki en uç noktası olan Sürmetaş gibi uzak bir bölge dahil, nehrin öte tarafına karakollar inşa ettirdi.⁷⁶

Emir Abdurrahman Han, Afgan Türkistanı'nı tam olarak hakimiyet altına aldıktan sonra dikkatini çoğunluğu Şîî olan Hazaraların yaşadığı Hazaracat'a çevirdi. Burası Afganistan'ın merkezinde yer alan dağlık bir bölgeydi ve ahalisi ırsî beylerin idaresinde yaşıyordu. Şeyh Ali Hazaralarının yaşadığı bölgede bulunan pek çok geçit, tahsisat ayrılmış milisler tarafından korunuyordu. Ancak Hazaralar zaman zaman yol kesmek suretiyle geçitleri kapatıyorlardı.⁷⁷ Emir Abdurrahman Han, 1888 yılında Şeyh Ali Hazaralarının buradan çıkarılmalarını ve Afganistan'ın diğer bölgelerine iskân edilmelerini emretti.⁷⁸ Öte yandan merkezî otoriteyi kurmak amacıyla bölgeye hükümet kuvvetlerinin iskân edilmelerini istedi. Kısa bir süre sonra hükümet memurları ve askerleri bölgeye yerleşmeye başladı.⁷⁹

1890'da Emir Abdurrahman Han, Şibirgan valisi Serdar Abdü'l-kuddüs Han'ı Hazaracat'ta bağımsız yaşayan Hazaraları hakimiyet altına almak için Bamiyan valiliğine tayin etti.⁸⁰ Bu arada Emir Abdurrahman Han, Uruzgan, Acaristan, Malistan ve diğer bölgelerdeki kırk beş taifeyi hükümete itaat etmeleri için davet etti.⁸¹ Gönderdiği fermanla hakimiyeti kabul etmek için şart ileri süremeyeceklerini de bildirdi. Ancak Hazaralar, kendilerine muhtariyet verilmesini ve ödenmemiş birkaç yıllık vergiden de muafiyetlerini istediler.⁸² Bunun üzerine Emir, 1891 ilkbaharında Serdar Abdü'l-Kuddüs Han'ın komutası altındaki on bin kişilik hükümet ordusunu Hazaracat'a sevk etti.⁸³

⁷⁶ Bölgeye inşa edilen karakollara ilk itiraz Rusya'dan gelmiş, ancak Abdurrahman Han, bu hanlıkların Afganistan'ın bir parçası olduğunu, "hatta resmen Afganistan'a ait bir vilayet" olan Badehşan'a daima tâbi olduklarını öne sürmüştü. İddiasına destek olarak da Aksu-Murgab nehrinin Sarıgöl'den aktığını ve nehrin uluslararası sınır olarak kabul edildiğini, Rusya'nın İngiliz hükümeti ile Ceyhun'un durumu hakkında "Kokça nehrinin birleşme yerinden Hoca Salih'in uç noktasına kadar batıya doğru bir hattı kabul eden bir anlaşma yaptığını" söylemişti. Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.114 vd; Afganistan'ın Rusya ile kuzey sınırlarını belirleyen 1873 İngiliz-Rus anlaşmanın tam metni için ayrıca bkz. *Russia's March Towards India, Vol I*, (By an Indian Officer), London 1894, s. 221-234.

⁷⁷ Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.276.

⁷⁸ *Siracü't-tevarih III*, s.432 vd; Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.278; M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.392 vd.

⁷⁹ *Siracü't-tevarih III*, s.556 vd.

⁸⁰ Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.278.

⁸¹ G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.667; Bu taifelerin listesi için bkz. *Siracü't-tevarih III*, s.644 vd.

⁸² M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.393.

⁸³ *Siracü't-tevarih III*, s.649; M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.393.

Hazaracat'a giren hükümet güçlerinin ilk işi Hazaraların silahlarına el koymak oldu. Ayrıca vergi oranları artırılarak, bölgeye Abdalî ve Gılcaş aşiretinden pek çok aile iskân edildi. Buna bir de bölgeye atanan memurların ahaliye kötü muamelesi eklenince Hazaralar 1891 kışında mirler ve seyyidlerin liderliğinde ayaklandılar.⁸⁴ Onları Uruzgan Hazaralarının en güçlü boyu olan Sultan Muhammed boyunun ayaklanması izledi. Hazaracat içlerinde dağılmış olan hükümet güçlerine saldıran Hazaralar, Kâbil hükümetine karşı savaş ilan ettiler. Bu sırada dört bin askeriyile Gizao'da bulunan Serdar Abdü'l-Kuddüs Han Kalat'a kaçarken, geride bıraktığı altı bin civarında hükümet askeri ve diğer görevliler öldürüldü.⁸⁵

Hazara ayaklanması, Sünnî ve Şîî ahali arasında eskiden beri bulunan düşmanlığı iyice su yüzüne çıkardı. Her iki tarafın dinî liderleri bağımsızlık derecesinde halkı kışkırttı. Ulema, Emir Abdurrahman Han'a Hazaraların isyancı "kâfirler" olup, ölüme müstehak olduklarına dair fetva verdiler. Ayrıca Abdurrahman Han'ı, "İslam'ın emiri" ilan ettiler. Buna karşılık Hazaralar da cihad ilan ederek başlarına halife olarak İmam Musa Rıza'nın soyundan gelen Timur Şah'ı seçtiler.⁸⁶

Emir Abdurrahman Han, aşiretlerden topladığı yüzbine yakın askeri Hazaracat'a yığıdı.⁸⁷ Sipahsalar Gulam Haydar Han Orakzay, Serdar Abdü'l-Kuddüs Han, Şir Ahmed gibi önemli komutanlar tarafından idare edilen hükümet kuvvetleri, Folad ve Uruzgan'da Hazara isyancılarını yenilgiye uğrattı.⁸⁸ Kışın bastırmasıyla birlikte Hazaracat'tan çekilen kuvvetler, ertesi bahar tekrar bölgeye girdi ve 1893 yılı Nisan ayının başlarında isyan kesin bir şekilde bastırıldı.⁸⁹ Üç yıllık bir mücadeleden sonra Hazara isyanını bastıran Emir Abdurrahman Han, merkezî dağlık bölgede meskûn ve Şîî mezhebine bağlı bir etnik grup olan Hazaraları, ülke için potansiyel bir tehlikenin kaynağı olarak nitelendirdi.⁹⁰ O sebeple Hazara beyleri ile dinî liderlerinin başka yerlere iskân edilmelerini emretti.⁹¹

⁸⁴ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s. 130.

⁸⁵ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s. 132.

⁸⁶ M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.132 vd.

⁸⁷ Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.283.

⁸⁸ *Siracü't-tevarih III*, s.651.

⁸⁹ M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.394 vd; M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.135 vd.

⁹⁰ Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.276.

⁹¹ *Siracü't-tevarih III*, s. 655 vd; Tutuklanan Hazara liderleri önce Kâbil'e sevk edilmiş, ardından da Bagram ve Celalabâd'daki Nahr-i Şahî'de yerleştirilmişlerdi. Sürgün edilen Hazara liderleri, ancak Emir'in ölümünden sonra topraklarına dönebilmişlerdi. Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.135.

Emir Abdurrahman Han büyük bir güç ile ezdiği Hazaraları Sünnî İslam'a uymaya zorladı. Bu amaçla müftülere Uruzgan, Askarabad, Malistan, Acaristan, Jaghuri, Behsud, Gizao, Yakavlang, Bamiyan, Kahmard ve Saighan'a gitmelerini ve bu bölgelerde Hazaraların yasal işlemlerinde Hanefî fikhını uygulamalarını istedi.⁹² Böylece Şiîleri, Sünnî hukuk sistemine geçmeleri konusunda zorlayarak vatandaşlarının dinî açıdan da birlik içerisinde olmalarını istemişti.

Abdurrahman Han'ın Afganistan'ın birliğini sağlamaya yönelik son seferi Kâfiristan üzerine oldu. Afganistan'ın kuzeydoğusunda otlakları ve ekilebilir alanları kıt, dar vadileri ve dağlık alanları ile ulaşılması güç bir mevkide yer alan Kâfiristan, konumu sebebiyle merkezî otoriteden uzak kalmıştı.⁹³ Halkın Müslüman olmaması, İngiliz müsteşriklerini bu bölgeye çekmişti. İngiliz seyyahların sık sık bölgeye gittiklerini haber alan Emir, Kâfirlerin liderlerini Kâbil'e davet etmiş ve burada ağırlamıştı. Ancak 1895'te Rusya'nın Pamir'i, İngilizlerin ise Çitral'i işgal edip, Kâfiristan sınırına dayanmaları üzerine buranın zapt edilmesini emretti.⁹⁴

Sipahsalar Gulam Haydar Han Çarkhî komutasındaki hükümet ordusu, Asmar'da toplandı ve Başgul vadisindeki Barikot'a hareket etti. Burada, onlara İslam dinini ve Abdurrahman Han'ın hakimiyetini kabul etmeleri için haber gönderildi. Ancak Kâfir liderleri, itaat edeceklerini fakat İslam dinini kabul etmeyeceklerini bildirdiler. Ayrıca vadinin içinden Badehşan'a bir yol inşa edilmesine de karşı çıktılar. 1895 yılı kışında hükümet kuvvetleri Kâfiristan'ı istilâ etti.⁹⁵ Sipahsalar, Başgul (/Başangul) vadisini tamamen ele geçirdi ve burada bir garnizon asker bıraktıktan sonra Asmar'a döndü. 1896 yılı Ocak ayında Sipahsalar, Munjan'dan uzun Peç vadisi ve ona dik inen bütün diğer vadiler boyunca ilerledi. Kâfiristan'ın iç bölgelerinde yaşayan ve dinlerine sıkı sıkıya bağlı olan Ramgul ve Kulum Kâfirlerinin büyük direnişine rağmen Kulum'un düşmesiyle sefer tamamlandı.⁹⁶

Kâfiristan'ın fethinden sonra İslâm dininin yayılması için çalışmalar başlatıldı. Hanefî mezhebinden mollalar, silahlı milislerin koruması altında Kâfirlere yeni dini öğretmek üzere görevlendirildi. Ayrıca köylerin ve mezraaların tamamında camiler inşa edildi. Bir çoğu ağaçtan yapılmış

⁹² M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.394.

⁹³ G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.671.

⁹⁴ *Siracü't-tevarih III*, s.672; Abdurrahman Han, bir yandan da Hindistan'daki İngiliz hükümeti nezdinde girişimde bulunarak, Kâfiristan'ın Afganistan'ın bir parçası olduğunu kabul ettirmişti. Bkz. M.H. Kakar, *a.g.e.*, s.139, 151.

⁹⁵ Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.290.

⁹⁶ Sultan Muhammed Han, *a.g.e.*, s.291; G.M. Gubar, *a.g.e.*, s.673.

heykeller toplanarak Kâbil'e gönderildi ve burada imha edildi. On bin civarında Kâfir, asker olarak orduya alındı. Kâfiristan adı, önce "Nuru'l-İslâm", sonra da "Nuristan" olarak yeniden adlandırıldı.⁹⁷ Böylece 1881'de başlayan Afganistan'ın merkezileştirilmesi süreci Kâfiristan'ın fethi ile son bulmuş oldu.

Dinî Müesseseler Üzerinde Merkezî Otoritenin Tesisi

Aşiretler üzerinde merkezî otoritenin kurulması yanında Emir Abdurrahman Han'ın eğildiği bir diğer mesele de dinî müesseseler üzerinde hakimiyet kurmaktı. Afganistan'da dinî müesseseler devletten aldıkları tahsisatlar, toprak bağışları ve vergiden muafiyet gibi imtiyazlarla hatırı sayılır büyüklükte bir ekonomik güce sahip olmuştu. Din adamları, bu güç sayesinde halk arasında büyük itibar görmekteydi. Dinî mevki sahipleri elde ettikleri makam ve itibar ile dinî hayatın dışında gündelik politik hayatı da kontrol etmek gibi bir görev üstlenmişlerdi. Zaten 1838 ve 1878 yıllarında gerçekleşen İngiliz işgalleri onlara bu misyonu üstlenmeleri bakımından meşru zemini hazırlamıştı. İşgaller döneminde halkı "kâfirlere karşı cihad"a çağırma ve direnişi örgütleme rolü, sulh zamanlarında iktidarı şekillendirmeye ve gündelik politik hayatı kontrol etmeye yöneliyordu.

Ancak Abdurrahman Han'ın merkezileştirme siyaseti özellikle başına buyruk yaşamayı alışkanlık edinmiş aşiretler yanında, toplum nezdinde büyük itibar sahibi olan din adamları arasında da büyük bir hoşnutsuzluğu beraberinde getirdi. Özellikle ulema, İngiltere ve Rusya arasında gayet nazik bir konumda bulunan Emir Abdurrahman Han'ın izlediği ılımlı politika ve dostane münasebetlerden dolayı ona açıktan muhalefet etmeye başlamıştı.

Abdurrahman Han'a karşı gelişen muhalefetin önde gelen siması, İngiliz işgali döneminin simge isimlerinden Molla Muşk-i Alem'di. İngilizlere karşı üstlenmiş olduğu liderlik ile halk arasında muazzam bir itibarın sahibi olan Molla Muşk-i Alem, Zurmat ve Kuzavat'taki Vezirî kabilesini, Emir Abdurrahman Han'ın hakimiyetine karşı çıkmaları için isyana teşvik ederken, oğlu Molla Abdülkerim de Gılcaylar arasında hükümet aleyhtarı faaliyetlerde bulunmuştu. Yine Molla Muşk-i Alem'in akrabası olan Ahundzade Necmeddin, Kâbil ve çevresinde Abdurrahman Han'ın hükümetine karşı baş kaldırmıştı.⁹⁸ Ayrıca Molla Emir Muhammed, Molla Abdurrahim ve Molla Abdulahad gibi Kûhistanlı ve Kandaharlı dinî liderler de Emir Abdurrahman Han'a karşıydı. Gılcaı ve Abdalî aşiretlerinin dinî lideri konumunda bulunan Sahibzâde Ata Muhammed de Emir'in amansız

⁹⁷ M.S. Feheng, *a.g.e.I*, s.410.

⁹⁸ *Siracü't-tevarih III*, s.345 vd.

bir düşmanıydı. Şinvarî'de Molla Hadda, İngilizlerle dostluğu ve Avrupalıları Afganistan'a getirmekle suçladığı Emir'e karşı Şinvarîleri ayaklandırmıştı. Molla Abdülkerim ise Emir'i "kendisine tapan ve ecnebî bir hükümetin dostu" ilan etmişti.⁹⁹ Bunlara ilaveten Serdar Eyyüb Han ve Serdar İshak Han'ı destekleyen Sufi liderlerden Muhammed Ömer Müceddidî ve oğlu Abdülbakî, Gazneli Molla Ebu Bekr, Ahund Abdülkerim Kakar gibi pek çok nüfuzlu dinî lider de Emir'in düşmanları arasında yerini almıştı.

İktidarının ilk aylarından itibaren kendisini dinî müesseselerle çatışma içerisinde bulan Emir Abdurrahman Han, dinî grupların muhalefetine karşılık üç safhalı bir siyaset geliştirdi. Bunlar, kuvvet kullanmak, dikkat çekici bir şekilde dindarlık, dinî vakıfları kontrol altında tutarak, hükümete bağlı bir din sınıfı meydana getirmektir.

"İngilizlerin adayı" olduğu yolunda fetvaların yayınlanması ve halkın hükümete karşı isyana teşvik edilmesi üzerine harekete geçen Emir Abdurrahman Han, önce bu fetvada imzası bulunan ve Serdar Muhammed Eyyüb Han'ı destekleyen Muhammed Ömer Müceddidî ve oğlu Abdülbakî'yi idam ettirdi.¹⁰⁰ Hemen arkasından Emir'i "kâfir" ilan etmiş olan Ahund Abdülkerim Kakar'ı diğer birkaç molla ile birlikte Kandahar'daki Hırka-ı Şerif türbesinde astırdı. Gazneli Molla Ebu Bekr ve ailesini Kâbil'de hapsedti. İktidarının henüz ilk yılında Molla Muşk-i Alem ve oğullarının tahsisatını kestirdi. Buna ilaveten, Molla Muşk-i Alem'in toprakları üzerinden ödenmemiş borçlara mahsuben oğlu Abdülkerim'den onbeş bin rupi vergi tahsil ettirdi.¹⁰¹ Serdar Eyyüb Han ve İshak Han'ın isyanlarını desteklemiş olan Nakşibendî tarikatının liderlerine de savaş açtı.¹⁰²

Emir Abdurrahman Han, bir yandan şahsına karşı gelişen dinî muhalefete büyük darbe indirirken, diğer taraftan kendisinin oldukça dindar bir hükümdar olduğunu göstermeye başladı. "Emirü'l-müminin" unvanı yanında, "Zillü'l-lâh" unvanını da alarak kendisini "Tanrı'nın yer yüzündeki

⁹⁹ S. Nawid, *a.g.m.*, s.591 vd.

¹⁰⁰ *Siracü't-tevarih III*, s.381 vd.

¹⁰¹ S. Nawid, *a.g.m.*, s.592.

¹⁰² Emir Abdurrahman Han, Nakşibendî tarikatının kurucusu Şeyh Bahae'd-dîn Nakşibend'i çalışkan bir çömlekçi ve ulu bir din adamı olarak överken, takipçilerini onun prensiplerinden ayrılmakla suçlamış ve "mürtitlerinden para sızdırmak için kendileri tembel bir hayat sürdürüyorlar. Onlar, peygamberimizin güzel uygulamalarına, ilkelerine karşı durup, onun ne kadar çalışkan biri olduğunu büsbütün unuttular." demişti. Bkz. Sultan Muhammed, *a.g.e.*, s.265; S. Nawid, *a.g.m.*, s.592.

gölgesi” ilan etti. Bu unvanlara ilaveten “Ziyaü'l-millet ve'd-din” lakabını alarak Afganistan'daki bütün müslümanların emiri olarak dinî kanunları uygulamakta tek otorite olduğunu göstermek istedi.¹⁰³

Abdurrahman Han, dinî müesseseleri yeniden yapılandırma ve kontrol etmek için de tedbirler aldı. Bu hususta ekonomik imtiyazlar edinmiş olan dinî müesseselerin tahsisatları kesildi. Dinî mevki sahiplerinin özel mülkleri üzerindeki vergi muafiyetleri iptal edildi ve bu toprakların değerleri yeniden belirlenerek emlak vergisi konuldu. Toprak tahsis edilmiş olan ulemanın durumunda yeni bir düzenleme yapılarak, mirasçılarının bu toprakları satmaları yasaklandı ve devletin istediği zaman bu toprakları geri alabileceği duyuruldu. Ayrıca bütün evkaf devletleştirilerek, gelirleri camilerin bakım masraflarına tahsis edildi.¹⁰⁴

Emir Abdurrahman Han, 1885 yılında Peygamber neslinden geldiklerini iddia eden seyyidler ile toplum nazarında itibar sahibi olan din alimlerinin çoğunun hakikatte böyle olmadıklarını ilan etti. Hatta gerçek kimliklerini ve dinî bilgiye sahip olup olmadıklarını tespit etmek maksadıyla bir sınava tabi tutulacaklarını, ancak böylelikle tahsisatı hak edip etmediklerinin anlaşılabilceğini duyurdu. Kâbil'de özel bir heyet teşkil ederek, din adamlarının durumunun tesbiti işini onlara havale etti. Bu heyet, devletten tahsisat ya da maaş almak isteyenlerden şecerelerini ispat etmelerini veya dinî eğitim alıp almadıklarını gösterir belgeleri tamamlamaları için süre verdi. Ülkenin her yerinden en nüfuzlu ve itibarlı din adamları dahi Kâbil'e gelerek heyet önünde kendilerini ispatlamaya çalıştı. Gerçek bir din alimi olduğunu ispatlayanlara hükümet tarafından maaş bağlandı. Böylece Afganistan tarihinde ilk kez ulema, geçimini temin etmek için merkezî hükümete bağlı hale getirilmiş oluyordu.

Emir Abdurrahman Han, almış olduğu tedbirlerle dinî liderlerin merkezî hükümete karşı toplum üzerinde oluşturmuş oldukları baskıyı hafiflettikten sonra, yeni bir düzenlemeye gitti. Önce bizzat tayin ettiği özel bir heyetten Afgan toplumuna İslâm dinini en açık ve doğru bir şekilde anlatacak risaleler hazırlamalarını istedi. Hazırlanan her risaleyi bizzat inceleyen Emir, Kuran-ı Kerim'den konulara uygun ayetler seçerek bu kitaplara ilave ettirdi. Halife ya da Emir dışında hiç kimsenin cihad ilan edemeyeceğini duyuran fermanlar çıkardı. Kendi kontrolünden geçmeyen risale ve kitapların

¹⁰³ Abdurrahman Han, “Şahlar, Tanrı'nın yer yüzündeki vekil olarak, hakimiyetleri altındaki yerlerde hayat ya da ölümün talihi veya talihsizliğidir” diyordu. Bkz. A. Ghani, *a.g.m.*, s.273.

¹⁰⁴ A. Ghani, *a.g.m.*, s.274 vd.

basılmasını ve yayımlanmasını yasakladı.¹⁰⁵ Böylece dini, devlet kontrolüne alan Abdurrahman Han, merkezî otorite aleyhinde propaganda yapılmasının da önüne geçmeyi başarmış oluyordu.

Sonuç

Afganistan'ın 1878'de İngilizler tarafından işgal edilmesi, Afganistan'da otorite boşluğu meydana getirmiş ve ülkeyi kaos ortamına sürüklemişti. Kâbil'in meşru hükümdarı olan Emir Muhammed Yakub Han'ın, Hindistan'a sürgüne gönderilmesi işgal altında olan Afganistan'da taht kavgalarını da beraberinde getirdi. Emir Şir Ali Han'ın oğlu Herat valisi Serdar Muhammed Eyyüb Han ile Kâbil'de bir dönem hüküm süren Emir Muhammed Afzal Han'ın Türkistan'da sürgün bulunan oğlu Serdar Abdurrahman Han iktidar için büyük bir mücadeleye giriştiler. Bu mücadeleyi kazanan Abdurrahman Han, İngilizlerin Afganistan'dan çekilmelerinden sonra bütün mesaisini ülkesinde bozulan düzeni yeniden inşa etmeye ve bölünmüşlük görüntüsünü ortadan kaldırmaya harcadı. Afganistan'daki problemlerin temelinde feodal aşiret yapılanması ve vilayetlerde valilik yapan serdarların güç devşirme çabalarının olduğunu gören Abdurrahman Han, güçlü bir hükümet ve ordu tesis etmek için düzenli vergi toplayarak hazineyi güçlendirmek zorunda olduğunu biliyordu. O sebeple bir program dahilinde merkezî otoriteyi tesis etme yönündeki çalışmalarına başlayan Emir'e, hükümet baskısından, vergi vermekten ve düzenli asker yazılmaktan hoşnut olmayan aşiretlerden ve dinî gruplardan büyük muhalefet geldi.

Emir Abdurrahman Han, kendisine yönelen muhalefeti bastırmak ve merkezî otoriteyi tesis etmek maksadıyla başına buyruk yaşayan ve devlet otoritesini tanımayan aşiretler üzerinde büyük bir baskı kurdu. Hükümete karşı gelişen kırktan fazla isyanı, "demir yumruk" ile ezen Emir, Afganistan tarihinde eşine az rastlanır bir merkezî otorite kurmayı başardı. Emir Abdurrahman Han, iktidarı sırasında sadece aşiretlerin isyanları ile uğraşmayıp, aynı zamanda kendisine muhalif olan ve aşiretleri hükümete karşı kışkırtarak isyanları körükleyen dinî müesseselere ve onların temsilcilerine karşı, farklı bir siyaset takip ederek, tamamını hükümete bağlı birer memur haline getirmeyi başardı.

Emir Abdurrahman Han, yaklaşık yirmibir yıllık iktidarında Güney ve Kuzey Afganistan olarak ikiye ayrılmış olan ülkesini, yerinde müdahaleler

¹⁰⁵ Emir Abdurrahman Han zamanında basılan risalelerden en önemlisi Takvim-i Din'dir. Bu risalenin sınırlı sayıdaki ilk baskısından sonra ikinci baskısı 3.000 adet yapılmış ve ülkenin her yerine ulaştırılmıştır. Bkz. A. Ghani, a.g.m., s.276.

ile birleştirmek suretiyle güçlü bir devlet haline getirdi. 1901 yılında öldüğünde hükümete bağlı, vergilerini düzenli ödeyen, orduya asker yazılan aşiretler yanında, devletin birer maaşlı memuru haline getirilmiş bir dinî sınıf bırakmıştı. Ayrıca dünya kamuoyuna, Rusya ve İngiltere gibi iki emperyalist güç arasında tam bağımsız bir Afganistan'ın varlığını kabul ettirmişti.

Kaynakça

- Balfour, B., *The History of Lord Lytton's Administration 1876-1880*, London 1899.
- Ferheng, M. Sadık, *Afganistan der penç karn-ı ahir I-II*, Meşhed 1371.
- Ferrier, J.P., *History of the Afghans*, London 1858.
- Feyz Muhammed Han, *Siracü't-tevarih I-III*, (nşr. M.İ. Şeriatî), Tahran 1373.
- Fletcher, A., *Afghanistan: Highway of Conquest*, New York 1966.
- Fraser-Tytler, W.K., *Afghanistan; A Study of Political Developments in Central Asia*, London 1950.
- Ghani, A., "Islam and State-Building in an Tribal Society Afghanistan: 1880-1901", *Modern Asian Studies*, (1978), s.269-284.
- Gubar, G. Muhammed, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Tahran 1967.
- Hensman, H., *The Afghan War of 1879-1880*, London 1882.
- Kakar, M. Hassan, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Boston 2006.
- Lal, M., *The Life of the Amir Dost Muhammed Khan of Kabul I*, Karachi 1978.
- Lee, J.L., "The History of Maimana in Northwestern Afghanistan 1731-1893", *Iran*, Vol.25, (1987), s.107-124.
- Macmunn, G., *Afghanistan from Darius to Amanullah*, Edinburgh 1929.
- Mir Münşi Sultan Muhammed Han, *The Life of Abdur Rahman Amir of Afghanistan I*, London 1900.
- Nawid, S., "The State, the Clergy and British Imperial Policy in Afghanistan During the 19th and Early 20th Centuries", *International Journal of Middle East Studies XXIX/4*, (November 1997), s.581-605.
- Norris, J.A., *The First Afghan War 1838-1842*, Cambridge 1967.
- Russia's March Towards India*, Vol I, (By an Indian Officer), London 1894.
- Wahab, S. - Youngermann, B., *A Brief History of Afghanistan*, New York 2006.
- Wheeler, J.T., *Memorandum on Afghan-Turkistan*, Calcutta 1869.

Yazıcı, O., “Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2002, s. 51-82.

Yazıcı, O., “Gılcayların Menşei”, *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi IV/1*, (Elazığ, Ocak 2006), s. 31-50.

GEÇ ANTİK DÖNEM VE ORTAÇAĞ'DA TARSUS TARİHİ

The History of Tarsus in Later Ancient and Middle Ages Times

Gürhan BAHADIR*

ÖZET

Antikçağ'dan günümüze kadar aynı adı taşıyan Tarsus şehri, Hıristiyanlığın doğuşunda, Roma ve İslâm dönemlerinde Doğu Akdeniz bölgesinde dini, kültürel, askeri ve ticaret merkezlerinin en önemlilerindendi. Roma İmparatoru Pompei, M.Ö. 64 yılında Selevkos Krallığı'nın başkenti Antakya'yı almasıyla Selevkos Krallığı yıkıldı. Böylece M.Ö. 64 yılında Tarsus'ta Selevkoslar dönemi kapanırken Roma dönemi başlamış oldu. Roma İmparatoru Pompei, Roma hakimiyetine giren Tarsus'u imparatorluğun yeni eyaleti Kilikya'nın başkenti yaptı. Bu tarihten 90 yıl sonra dünya tarihini etkileyen Hıristiyanlığın şekillenmesi ve yayılmasında Tarsus doğumlu Pavlos, önemli rol oynadı. Havari Pavlos, Barnabas ve Petrus Hz. İsa'nın öğretisini yaymak için yaptıkları birinci, ikinci ve üçüncü haber gezilerinde Antakya'yı merkez olarak kullanarak Tarsus ve Anadolu'daki diğer kentleri gezip Hıristiyanlığı anlattılar. Bu şekilde M.S. 40 yıllarında Tarsus ve Antakya'da şekillenen Hıristiyanlık bu şehirlerden Roma dünyasına yayıldı.

Antikçağ Akdeniz Dünyası'nda önemli bir ticari ve kültür merkezi olan Tarsus, bu konumunu İslâm döneminde de korudu. M.S. 634 yılında Yermuk Savaşı'nda Ebu Ubeyde b. Cerrah komutasındaki İslâm ordusu, Bizans ordusunu mağlup ettikten sonra Şam'ın kuzeyine hızla hareket ederek iki yıl içinde Baalbek, Hıms, Dımaşk, Halep ve Antakya'yı fethederek Toros dağlarında durdu. Böylece İslâm ordusu Tarsus'a geldi. H. 17/ M. 637 yılında Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın komutanlarından Ubâde b. es-Sâmit'in Tarsus'a girmesinden sonra Tarsus, İslâm sınır şehri oldu. Abbasi Devleti'ndeki Türk komutanlar, 9. ve 10. yüzyılda Tarsus'u aldılar ve burada bağımsızlıklarını ilan ederek şehri yönettiler. Böylece Tarsus, bugünkü Türk-İslâm kenti özelliğini kazanmış oldu.

ABSTRACT

The ancient settlement of Tarsus is best known for that of its history which bears its name up to now and it is one of the most eminent cultural, military, commercial and religious centre of Eastern Mediterranean at the emerged of Christianity, Roman Empire and Islam reign. Antioch the capital city of Seleucus Kingdom was invaded by Roman Emperor Pompey 64 B.C. Thus Seleucus Kingdom collapsed and Roman reign commenced. Roman Emperor Pompey made Tarsus the capital of the new Roman province of Cilicia. Ninety years later after that period Saint Pavlos, who was born in Tarsus in 10 A.D., acted an important role in

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antakya/Hatay

spreading Christianity influencing world history. In Tarsus and Antioch history one of the most eminent events happened during the reign of Emperor Caligula desciple of the Jesus Christ Saint Barnabas and Pavlos in the city to emit Christianity. As a result of the missionary services done by these saints they could congregated a mass which is called for the first time as Christianity spread throughout Roman World 40 A.D.

Tarsus, the most important commercial and cultural centre in Mediterranean World, kept its effect in Turk-Islam reign. Islam army commanded by Ebu Ubeyde b. Cerrah at Yermuk War in 634 A.D. defeated Byzantium army and then moving quickly to the North of Damascus.

It conquered Baalbek, Hims, Aleppo and Antioch and stopped on Toros mountains. Hence Islam army invaded Tarsus. H. 17/ After Ubade b. es-Samit who was one of Ebu Ubeyde's commanders had Tarsus. Thus Tarsus became Islam frontier city. In ninth and tenth centuries, Turk commanders came to Tarsus and governed the city. Hence it continued to flourish as a centre of Turk-Islam, merged today's characteristic of Tarsus.

1. Giriş

Kentler insanlık tarihini başlatan, medeniyetlerin temeli olan yerleşim merkezleri olarak her zaman başat rolü oynamış, insanlığın en değerli miras ve kıymetlerindedir. İlk Sümer kentlerinden itibaren süreç bu şekilde işlemiştir. Tarihte çığır açmış, medeniyete temel olmuş kentlerden biri de Tarsus'dur. Anadolu coğrafyasında yer alan eşsiz bir konum ve coğrafyaya sahip olan kent kuruluşundan itibaren kendi özgün kültür ve medeniyetini yaratarak tarihteki yerini almıştır. Burada oynadığı temel rol Anadolu, Helenistik ve Mezopotamya Uygarlık öğelerini mezcederek kendi sentezini oluşturmuş olmasıdır. Diğer bir tabirle çok önemli role sahip olmasına rağmen Tarsus ne Sami ne Helenistik kentidir. Daha çok Anadolu ancak özelinde kendine özgü bir kent ve "Uygarlıktır". Bu özelliği ile kendini daima ileriye taşımış, eskimemiş ve geleceği yaratan oluşumların da ana mekânlarından biri olmuştur. Musevilik kadar belki de daha fazla Hıristiyanlık ve Müslümanlık için önem arz etmesinin ana nedeni bu özgünlüğüdür. Bugün Dünyanın yarısına hakim olan bu İnançlar Tarsus'ta yeniden anlam kazanarak ve biçim değiştirerek insanlığa sunulmuştur. Tarsus, Hitit, Babil, Pers, Makedon, Selevkos ve Roma gibi tarihin tanık olduğu büyük dönem ve devirlerde mevcudiyetini korumuş ve etkisini hissettirmiştir. Hiçbir emperyal güç Tarsus'tan vazgeçememiştir. İslam fetihlerinden sonra da (M.S. 7. asrın ortaları) biraz da talihsiz olarak bir Sugur/sınır kenti konumuna düşmüştür. Bizans(Hıristiyan) ile devamlı savaşlar yaşanması ve özelde de bir askeri kent hüviyetine bürünmesine

rağmen bu dönemde de özgün yapısını korudu ve kısa sürede Anadolu'nun ve İslam Dünyasının en canlı ve zengin kentleri arasına girdi. Bu yeni gelişmede şüphesiz Türklerin rolü büyüktür. Hatta başattır. Müslümanlığı yeni kabul etmiş bu taze güçler (M.S. 8. asrın sonları), erken devirlerden itibaren Tarsus'u mekan seçerek iskan olmuşlar ve Anadolu'da ilk özgün Müslüman Türk kültürü numunelerinden birini oluşturmuştur. Makalemiz bu konuya genel bir bakış getirmek amacıyla.

2. Geç Antik Dönemde Tarsus

Tarsus, ismini Antikçağ'dan günümüze kadar değişmeden taşıyan dünyanın nadir kentlerinden biridir. Antikçağ'dan günümüze aynı adla gelen Tarsus'un kuruluşu hakkında efsanelerin dışında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Kuruluş tarihi kesin bilinmeyen Tarsus'un etkili konumu Antikçağ Akdeniz Dünyası'nda yüzyıllarca devam etmiştir. Tarsus'ta en eski tarihi olaylardan biri M.Ö. 585 yılında Tarsuslu Syennesis adlı bir komutanın Babil Kralı Mediallı Kyaxare ve Lidyalı Alyattes ile işbirliği yaparak Medlerle savaşmasıdır. Bu savaştan sonra Babiller, Tarsus'a hakim olmuşlar ve hakimiyetleri Pers istilasına kadar sürmüştür.¹ M.Ö. VI. yüzyıl ortalarında Medlerle akraba olan Ahemeniş II. Kiros, Med Kralı Astiyag'ı M.Ö. 550'de yenilgiye uğrattıktan sonra Pers İmparatorluğu'nu ilan etti. Pers Kralı II. Kiros, birkaç yıl gibi kısa bir süre içinde Anadolu'da ilerleyerek batıda Lidya'yı Güneydoğu'da da Babil Krallığı'nı çökerterek büyük bir imparatorluk kurdu. Böylece Tarsus'ta Pers hakimiyeti başlamış oldu. Bu hakimiyet Makedon istilasına kadar devam etti.²

Tarsus'ta Pers hakimiyeti, Büyük İskender'in Tarsus'u Makedonya Krallığı'nın topraklarına katmasıyla son buldu. Makedonya Kralı Filip'in M.Ö. 336 yılında Aigai'da öldürülmesi üzerine İskender, askerler arasındaki ünü sayesinde ordu tarafından Makedonya kralı ilan edildi. Böylece Makedonya Kralı Büyük İskender, babasının Pers İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak büyük bir güç olma tasarısını yeniden ele aldı. Büyük İskender, M.Ö. 334 yılında öncü kuvvetleriyle birlikte Anadolu'ya ayak bastı ve ordusuyla Anadolu içlerinde ilerleyerek Tarsus'a geldi.³ Büyük İskender Tarsus'ta bir süre kaldıktan sonra Dörtyol yakınlarında İssos şehrine hareket etti. M.Ö. 333 yılında Büyük İskender komutasında Makedon ordusu ile Darius komutasında Pers ordusu İssos'ta karşılaştı ve yapılan savaşta

¹ W. M. Ramsay, *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)* (Çev. Levent Zoroğlu). T.T.K. basımevi, Ankara, 2000, s. 40.

² C. Leonard Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Penguin Boks, London, 1953, s. 185.

³ John D. Grainger, *Seleucus Nikator; Constructing a Hellenistic Kingdom*, Routledge Ltd. New York 1990, s. 131.

Makedon ordusu galip geldi. Dünya tarihinde derin yankılar bırakan bu savaştan sonra Büyük İskender, Anadolu'da ilerleyerek Pers Krallığı'nın merkezine girdi. Büyük İskender, birçok devleti yıkarak dünyanın tek gücü kaldıktan on yıl sonra M.Ö. 323 yılında öldü.

Büyük İskender'in ölümüyle Makedonya Krallığı'nın geniş topraklarını aralarında paylaşamayan Makedon generallerden Antigonos ile Selevkos I. Nikator savaştılar. Selevkos I. Nikator, Antigonos'u M.Ö. 301 yılının Ağustos ayında İpsos savaşında yendi. Böylece Antigonos'un egemen olduğu toprakları alarak Ege bölgesinden Fırat havzasına kadar uzanan bölgede Selevkos Krallığı'nı kurdu.⁴ Küçük Asya, Fırat havzası ve Güney Suriye bölgelerine sahip olan Selevkos Krallığı'nı yönetmek zordu. Selevkos I. Nikator, merkezi konuma sahip bir başkent kurmaya karar verdi ve M.Ö. 300 yılında Selevkos Krallığı'nın başkenti olarak Antakya'yı kurmaya başladı.⁵ M.Ö. 285 yılında Selevkos I. Nikator'un oğlu Antiochus I. Soter döneminde Antakya'nın kurulması tamamlandı ve Antakya, Selevkos Krallığı'nın başkenti oldu.⁶

M.Ö. III. yüzyılda Selevkos Krallığı kurulduğunda Tarsus, krallığın merkezine yakın bir konumdaydı. Tarsus, Selevkos Krallığı'nın merkezine yakın bir konumda olduğundan şehirde büyük bir garnizon bulunmaktaydı. Selevkos kralları önemli konumlara sahip kentlere yeni koloniler yerleştirdiler. Bu koloniler hem kentte düzeni sağlıyor, hem de borçlu oldukları Selevkos gücünü sürdürmeye çalışıyorlardı. Aynı zamanda Tarsus'un, üçüncü yüzyıl boyunca kendi sikkelerini basamamasından Selevkos Krallığı'nda bağımsız bir kent hüviyetinde olmadığını anlamaktayız. Selevkos sikkesi ülke genelinde tek paraydı.⁷ Roma İmparatoru Pompei, Selevkos Krallığı'nı Roma İmparatorluğu topraklarına katmak için M.Ö. 64 yılında Roma'dan büyük bir orduyla ayrıldı. Roma İmparatoru Pompei, XIII. Antiochus'u yenerek Selevkos Krallığı'nın başkenti Antakya'yı aldı. Böylece M.Ö. 64 yılında Tarsus'ta Selevkoslar dönemi kapanırken Roma dönemi başlamış oldu.⁸ Roma hakimiyetine girmesinden sonra Tarsus, Roma İmparatorluğuyla ticaret bağlantısı olan kültürel ve ticari merkez konumuna geldi. M.S. 10 yılında Tarsus'ta doğan

⁴ E. Bickerman, *The Cambridge History of Iran; The Seleucid Period*, Ed. Ehsan Yarshaster, 3. vol. Cambridge Univ. Pres. 1983, s. 4.

⁵ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, I. Cilt, T.T.K. yay. Ankara, 1998, s. 299.

⁶ George Haddad, *Aspect of Social life in Antioch in Hellenistic-Roman period*, Chicago, 1949, s. 2.

⁷ Ramsay, s.73-75.

⁸ Glanville Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest*, Princeton University Pres, New Jersey, 1961, s. 142.

Pavlos bu şehirde senatörün oğlu olarak Helenistik eğitimle yetişti. Tarsus'ta Helenistik kültürle yetişen Pavlos devrin felsefi akımlarına vakıf bir Roma vatandaşıydı.⁹

Pavlos Tarsus'ta bulunduğu sırada Hz. İsa, dini tebliğini Kudüs'te sadece ırkdaşları ve dindaşları olan Yahudilere yapıyordu.¹⁰ Kudüs'te Hz. İsa tarafından yeni bir dinin tebliğ edildiğini duyan Pavlos, Tarsus'tan Kudüs'e doğru yola çıktı. Pavlos, Şam'a ulaştığında, burada tanıştığı Yahudi ve Hıristiyanlarla ilişki kurduktan sonra Hz. İsa'nın Kudüs'te şehit edildiğini öğrendi ve bu haber üzerine on iki havariyle görüşmek için Kudüs'e geldi. Helenistik eğitimle yetiştiği bilinen Pavlos, havariler arasında kuşkuyla karşılanmasına rağmen, Barnabas aracılığıyla Başkan Yakub ve havarilerle tanıştırıldı. Kısa bir müddet Kudüs'te kalan ve hahamlarla münakaşaya giren Pavlos durumun ciddiyeti üzerine havariler tarafından can güvenliği düşüncesiyle Tarsus'a gönderildi.¹¹ Kudüs'te havarilere karşı artan baskıdan dolayı Barnabas da Kudüs'ten ayrıldı ve bu baskılardan dolayı Tarsus'a giden Pavlos'u buradan alarak Antakya'ya geldi. Pavlos ve Barnabas, Hz. İsa'nın öğretisini yaymak için yaptıkları birinci, ikinci ve üçüncü haber gezilerinde Antakya'yı merkez olarak kullanarak Selefke, Tarsus ve Anadolu'daki diğer kentleri gezip Hıristiyanlığı yaydılar. Barnabas ve Pavlos'un gayretleri neticesinde bir yıl gibi kısa bir sürede Antakya'da putperestliği bırakarak Hz. İsa'nın öğretisini kabul eden büyük bir topluluk oluştu. Antakya'daki Yahudilerden dini görüşleriyle ayrılan bu topluluğa ilk kez Antakya'da "Hıristiyan" adı verildi. Antakya'daki bu Hıristiyan topluluğun dini yaşantısı ve görüşleri pagan Roma dünyasını etkiledi ve Hıristiyanlık Antakya'dan Roma Dünyası'na yayıldı.¹² Pavlos'un Yahudi kökenli Hıristiyanlığı, evrensel bir din haline getiren görüşleri Anadolu'da da filizlendi. Kudüs'te bulunan Yahudi Kilisesi sadece Yahudi asıllı Hıristiyanları bünyesinde barındırırken Antakya Kilisesi her ırktan insanı bağrında toplayan bir kilise niteliğindedir.¹³ Kudüs'ten Antakya'ya gelen havarilerin Anadolu'da pagan Roma vatandaşları arasında yaptıkları haber gezileri neticesinde Anadolu'nun birçok şehrinde Hıristiyan topluluk oluştu.

Barnabas ve Pavlos'un misyon çalışmalarına yardım etmek için Kudüs'ten Antakya'ya gelen aziz Petrus Antakya'da bir süre kaldıktan sonra

⁹ Downey, s.273-275

¹⁰ Matta, XV/24

¹¹ Resullerin işleri, IX/28-30

¹² K. Bihlmeyer- H. Tuchle, *I. ve IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık* (Çev. A. Güral), İstanbul, 1972, s.19

¹³ Francis Crowford Burkitt, *Early Eastern Christianity: st. Margaret's Lectures on the Syriac-Speaking Church*, London, 1904, s.10

M.S. 55-56 yıllarında Roma'ya gitti. Petrus'un 25 yıllık misyon çalışmaları sonucunda Roma'da büyük bir Hıristiyan topluluk teşekkül etti. Pagan Roma İmparatorları havarilerin Anadolu ve Roma'da yaptıkları misyon çalışmalarından sonra pagan inancı bırakarak Hıristiyanlığı kabul eden Roma vatandaşlarına 300 yıl boyunca baskı ve zulüm yaptılar.¹⁴ Bu zulüm dönemi doğu Roma İmparatoru Konstantin'e kadar devam etti. Hıristiyanlara yapılan zulüm Doğu Roma İmparatoru Konstantin'in imparatorluk mücadelesinde önemli rol oynadı. Büyük Konstantin, Milvian köprüsü dolaylarında 27 Ekim 312 tarihinde Maxentius'un ordusunu yenerek Maxentius'u öldürdü. Bu olaydan sonra Büyük Konstantin ve Licinius imparatorluğun batısına hakim oldukları sırada imparatorluğun doğusunda büyük bir orduya sahip olan Maximinus bulunmaktaydı. Roma İmparatorluğu'nun batı tarafına hakim olan Büyük Konstantin, Maximinus'a Hıristiyanlara, zulüm yapmaması şartıyla barış teklif etti.¹⁵ Maximinus, bu barış teklifini reddettikten sonra Roma İmparatorluğu'nun batısını işgal etmek amacıyla 70.000 kişilik ordusuyla Antakya'dan yola çıktı. Licinius'un ordusu ile Maximinus'un yorgun ordusu karşı karşıya geldiğinde, yapılan savaştan Licinius galip olarak ayrıldı. Licinius, Maximinus'u takip ederek İzmit'e geldiğinde burada bütün halka ibadet etme özgürlüğü verdi. Licinius, Maximinus'un Tarsus'a kaçtığı haberi üzerine M.S. 313 yılında Tarsus'a gelerek burada Maximinus'u, karısı Valeriyayı ve oğullarını yakaladı. Onları Antakya'ya götürdü ve öldürdü. Böylece Licinius ve Büyük Konstantin Roma İmparatorluğu'nun yegane yöneticileri olarak kaldıklarında doğunun kontrolü Licinius'a aitti. Licinius ve Büyük Konstantin imparatorluğu bu şekilde 6 yıl birlikte idare ettiler. Licinius, Hıristiyanlara fazla tolerans gösterildiğini düşünüp onlara karşı politikasını değiştirerek saraydan ve resmi dairelerden kovdu. Büyük Konstantin, Licinius'un bu politikasını onaylamadı ve bir bahane bularak ona savaş açtı. İki taraf arasında M.S. 324 yılında yapılan Chrypolis savaşında Büyük Konstantin, Licinius'u yendi ve öldürdü.¹⁶ Böylece M.S. 324 yılında Konstantin tek başına Roma İmparatoru oldu. Onun 13 yıllık bu imparatorluk dönemi Dünya ve Roma tarihinin dönüm noktalarından biridir.

Büyük Konstantin'in Roma İmparatorluğu'nda bıraktığı en belirgin özellikler Hıristiyan kilisesinin seviyesinin yükselmesi ve 11 Mayıs 330 tarihinde İstanbul'un Roma İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olmasıydı.

¹⁴ Downey, s.281-283

¹⁵ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (Çev. A. Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara, 1943, s.52

¹⁶ Downey, s.336

Doğu Roma İmparatorluğu'nun Kilikya eyaletinin başşehri olan Tarsus, Akdeniz Roma Dünyası'nda ticari ve kültürel şehir özelliğini, İslâm hakimiyetine kadar devam ettirdi.

3. Türk-İslâm Hakimiyetinde Tarsus

Antikçağ Akdeniz Dünyası'nda önemli bir ticari ve kültür merkezi olan Tarsus, bu konumunu Bizans ve İslâm dönemlerinde de korudu. M.S. 634 yılında Yermuk Savaşı'nda Ebu Ubeyde b. Cerrah komutasındaki İslâm ordusu, Bizans ordusunu mağlup ettikten sonra Şam'ın kuzeyine hızla hareket ederek iki yıl içinde Baalbek, Hıms, Dımaşk, Halep ve Antakya'yı fethederek Toros dağlarında durdu. Böylece İslâm ordusu Tarsus'a geldi.¹⁷ H. 17/ M. 637 yılında Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın komutanlarından Ubâde b. es-Sâmit'in Tarsus'a girmesinden sonra Tarsus İslâm sınır şehri oldu.¹⁸ Bu olay ile Bizans İmparatorluğunun doğusunda önemli bir askeri üs, bir kültür ve ticaret merkezi olan Tarsus tarihinde bir dönem kapandı. Fakat bunun yanında asırlar boyu Roma, Bizans ve Hıristiyanlık ile yoğrulmuş olan mahalli özelliklerin, Türk-İslâm Medeniyeti ile karışmasından meydana gelen bugünkü Türk-İslâm kenti karakterinin oluşmasına neden olacak yeni ve uzun bir dönem açıldı.

Tarsus'un İslâm hakimiyetine girmesiyle İslâm Şam sınırı, Toros dağlarına kadar uzandı. Halife Hz. Ömer, 640 yılında Yezid b. Süfyan'ı Şam valisi olarak atadığında, Yezid b. Süfyan Şam bölgesinde veba hastalığından vefat etti.¹⁹ Yezid b. Süfyan'ın vefatından sonra Hz. Ömer, Yezid b. Süfyan'ın kardeşi Muaviye b. Süfyan'ı Şam valisi olarak atadı. Muaviye b. Süfyan, 640 yılında Şam valisi olarak görevlendirildikten sonra yirmi yıl süresince Şam valiliği yaptı.²⁰ Şam Valisi Muaviye b. Süfyan, 635 yılında İslâm ordusunun Bizans Anadolu'sunda başlattığı akımları tekrar ele alarak, 645 yılında Bizans'ın önemli şehirlerinde Amorion'u almak için sefer düzenledi. Muaviye b. Süfyan, bu sefer sırasında Antakya-Tarsus arasındaki kalelerin boş kalmış olduğunu görerek kendisi geri dönene kadar Şam ve el-Cezire halklarından bir topluluğu bu kalelere yerleştirdi.²¹

¹⁷ Philip K. Hitti, *History of Syria; Including Lebaon and Palestine*, Macmillan co. Ltd., London, 1951, s.415-416. Ayrıca bkz. Yakut, Mu'cem el-Buldan, s.318

¹⁸ E. Honigmann, *İ.A. "Tarsus" mad.* 12.cilt, s.24-26

¹⁹ Belazuri, *Futuh el-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s.246

²⁰ Yakûbî, *Kitabu'l-Buldan* (Ülkeler Kitabı), (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı yay. İstanbul, 2002, s.218

²¹ *Süryani Mihael Vekaynamesi*, (Türkçe terc.Hrant.D. Andreasyan), Ankara, 1944 (T.T.K. kütüphanesi No:44'de yayınlanmamış tercüme), s.32; Ayrıca bkz. Belazuri, s.235

Antakya-Tarsus arasındaki bu kalelere yerleşen Müslüman askerler Bizans Anadolu'suna girdiklerinde Bizans'a tabi araziye küçültmeye çalışmadı. Sadece mutad olarak her yaz ve kış mevsimlerinde Amanos ve Toros silsileleri yoluyla Anadolu içlerine akınlar yaptılar.²² Muaviye b. Süfyan, 660 yılında Emevi Devleti'ni kurup, ilk Emevi halifesi olmasından sonra 680 yılına kadar Anadolu'da Bizansla mücadeleyi sürdürdü. Emevi halifesi 680 yılında vefat edince, Emevi Devleti içinde iç karışıklıklar başladı. Bizans İmparatoru II. Justinianos, Emevi Devleti'nin bu durumundan yararlanarak Anadolu'da İslâm hakimiyetine girmiş Bizans şehirlerini tekrar almak için 685 yılında Bizans'ın doğusuna bir sefer düzenledi. Bu seferde Bizans İmparatoru, bazı Slav kabileleri askeri küçük çiftçileri (stratiotai) son zamanlarda kaybedilen insan gücünü telafi edecekleri ve Bizans'ın savaş gücünü kuvvetlendirecekleri ümidiyle Tarsus'un ilerisindeki tampon bölgeye iskan etti. İskan edilen Slavlar, 30 bin asker çıkaracak kadar kalabalıktılar.²³ Slav askerlerle güçlenmiş Bizans ordusu, Sebastopolis (Sulusaray)'e geldi. Bunun üzerine Emevi Halifesi Abdümelik b. Mervan, Bizans ordusunun ilerlemesini durdurmak için, Emevi ordusunu, Mesleme b. Abdümelik komutasında, Anadolu'ya gönderdi. Mesleme b. Abdümelik komutasındaki Emevi ordusu Anadolu'da hızla ilerleyerek Sebastea (Sivas) yakınlarında Bizans ordusu ile karşılaştı ve yapılan savaşta Bizans ordusunu çok ağır bir mağlubiyete uğrattı. Emevi ordusuna iltihak eden ve takriben 7.000 kişi olan Slavlar, tıpkı Bizans tarafından yapıldığı gibi, Tarsus bölgesine iskan edildiler ve daha sonraki savaşlarda Müslümanlarla birlikte Bizans'a karşı savaştilar.²⁴

Emevi Devleti yıkılıp Abbasi Devleti 750 yılında kurulduğunda Anadolu'da Bizans-Abbasi sınırı, VII. yüzyıldaki sınırla aynıydı. Abbasi Devleti'nin ilk halifesi Abbas as-Saffafın devlet düzenini kurmakla uğraşmasından dolayı Bizans ordusu Sugur-Avasım bölgesinde başarılı seferler düzenledi. Fakat bu başarılar, Bizans imparatorluğuna sürekli arazi kazancı sağlayamadı. Çünkü zaptedilmiş olan kaleler pek kısa bir müddet sonra Müslümanların eline geçti.²⁵ 762 yılında Abbasi devletinin yönetim

²² Ernest Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniv., İstanbul, 1970, s.36

²³ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Yay., Ankara, 2006, s.117.

²⁴ *Süryani Mihael Vekayinamesi*, s.55; Ayrıca bkz. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813 translated by Cyril Mango and Roger Scott*, Oxford University Press, 1997, s.511

²⁵ C. Edmund Bosworth, "The City of Tarsus and The Arab-Byzantine Frontiers, in Early and Middle Abbasid Times ", *ORIENS, Journal of the International Society for Oriental Research*, 33. Volume, NewYork, 1992, 269-286, s.54

merkezi Bağdad'a taşındığında Anadolu'da Bizans-Abbasi sınırı eş-Şam ve el-Cezire Sugurundan oluşuyordu. Bu Sugurların arkasında Avasım (koruyanlar) denilen şehirler ve kaleler bulunurdu.²⁶ Abbasi Devleti'nin varlığını devam ettirmesi için Anadolu'da Bizans-Abbasi sınırı çok önemliydi. Böylece Bizans karşısında müstahkem bir hudut hattı meydana getiriliyor ve Sugur-Avasım şehirleri bu hudut hattı üzerinde askeri bir üs oluyordu.

Antakya Avasım şehrinin önünde Tarsus Sugur şehri vardı. Bizans ordusu Tarsus'a doğru geldiğinde Tarsus şehrini korumak için Antakya Avasım şehrinden Abbasi askerleri Tarsus'a hareket ederdi.²⁷ Halife el-Mehdi, Anadolu'da Bizans-Abbasi sınır hattındaki kalelere yeniden tahkimat yaparak bu kaleleri kuvvetlendirdi. Bununla beraber Hasan b. Kahtebe et-Tâi'yi H.162/ M.778-779 yılında Horasan, Musul, Şam, Yemen'den gelen askerlerle Irak ve Hicaz gönüllülerinden meydana gelen ordunun başında Bizans ülkesine savaşa gönderdi. Hasan b. Kahtebe et-Tâi, Bizans ülkesinden çıkıp Tarsus ovasına inince yıkılmış şehre baktı; dört bir tarafı dolaştı, orada oturanların sayısının yüz bin olduğunu tahmin etti.

Bizans seferinden Bağdad'a Halife el-Mehdi'nin yanına gelince ona şehrin durumunu, orada bulunan binaları, oraya yerleştirilecek askerlerin düşmanı durduracağını ve Tarsus'ta bu şekilde oluşturulacak sınır karakolunun Abbasi Devleti'nin savunması açısından önemli olduğunu söyledi.²⁸ Halife el-Mehdi'nin oğlu Harun er-Reşid H. 170/M. 786 yılında Abbasi halifesi olduğunda, Bizans'ın Tarsus Kalesi'ni almaya niyet ettiğini ve oraya Bizans askerlerini yerleştirmeyi kararlaştırdığı haberini aldı. Bunun üzerine Halife Harun er-Reşid Tarsus Kalesi'ne tahkimat yaparak Tarsus'a yerleşmesi için Herseme b. Ayen komutasındaki Abbasi ordusunu Tarsus'a gönderdi. Herseme b. Ayen bir süre Tarsus'ta kaldı ve şehirden ayrılmadan önce Ferec b. Süleym el-Hâdim'i Tarsus valisi olarak görevlendirdi. Ferec b. Süleym el-Hâdim, Tarsus kalesinin surlarını kuvvetlendirip imar işlerini yaptırırken Tarsus askerlerinin Bizans akınları için yetersiz olduğunu gördü ve Halife Harun er-Reşid'den asker istemek için Ebu Salim adında bir askeri Bağdad'a gönderdi. Halife Harun er-Reşid, Ebu Salime Bağdad'da üç bin asker verdi ve Tarsus'a giderken Antakya'dan iki bin, el-Massisa'dan bin

²⁶ Taberi, *Tarih el-Rusul ve'l Muluk, The History of al-Tabari*, (Çev. Hugh Kennedy), State University of New York Press, Albany,1992, 29. cilt, s.3

²⁷ Stephen Mitchell, *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No:5 BAR International Series 156, 1983, s.21

²⁸ Belazuri, s.272; ayrıca bkz. Bosworth, s.72

asker almasını söyledi. Bununla beraber halife bu askerlerin eski maaşlarının asker başına 10 dinar arttırılmasını kararlaştırdı. Böylece Ebu Salim üç bin Horasanlı askerle Bağdad'dan ayrıldıktan sonra Antakya'ya gelerek buradan iki bin asker aldı ve el-Massisa'dan gelen bin askerle Tarsus'a gitmeyerek altı bin askerle H.172/M.778 yılının Muharrem/Haziran ayı başında Medain şehrinin cihat kapısında ordugah kurdu. Tarsus'ta imar işleri ve camisinin tamamlanmasına kadar altı bin askerden oluşan bu ordu Medain'de kaldı. Tarsus Valisi Ferec b. Süleym el-Hâdim, iki nehir arasını ölçtürdü ve buranın dört bin parsel; her parselinde 20 zira' kare olduğunu öğrendi. Tarsus halkına bu parsellerden ıktâ olarak verdi. Tarsus Valisi Ferec, imar işlerini ve camiye tamamladıktan sonra Medain'de bulunan Ebu Salim'e Tarsus'a gelmesi için haber gönderdi.

Ebu Salim komutasındaki altı bin askerden oluşan Abbasi ordusu H. 172/M. 778 yılının Rebiülahir /Ekim ayının Medain'den ayrıldı ve Tarsus'a gelerek şehre yerleşti.²⁹ Bizans ordusu VI. Konstantinos daha önce kararlaştırdığı, Tarsus'u alıp Abbasi ordusuna ağır bir darbe vurma fikrini, uygulamaya soktu ve bu doğrultuda 790 Eylül ayında büyük bir Bizans ordusuyla Tarsus'a geldi. Abbasi ordusuyla Bizans ordusu, 790 yılında Tarsus yakınlarında karşılaştı ve bu savaşı Abbasi ordusu kazandı. Böylece Abbasi ordusuna mağlup olan Bizans İmparatoru Ekim ayında Tarsus'tan İstanbul'a geri döndü.³⁰

Abbasi Halifesi Harun er-Reşid, Bizans- Abbasi Şam Sugurundaki kalelere tahkimat yaptırarak bu kalelere Abbasi askerlerini yerleştirdi. Şam Sugurunda en önemli Sugur şehri Kilikya mevkinde Gülek Boğazı'na fazla uzak olmayan Tarsus'tu. İki sıra surla çevrili, piyade ve süvarilerden oluşan güçlü bir garnizon tarafından sürekli olarak korunan Tarsus, Müslümanların gözünde Bizanslıların saldırılarına karşı en güvenilir kale idi.³¹ Bizans İmparatoru V. Leon, Harun er-Reşid'in oğullarından Emin ve Memun'un arasındaki hilafet mücadelesini fırsat bilerek, 813 yılının Ağustos ayında Tarsus Sugur şehrine saldırdı. Bizans İmparatoru komutasındaki Bizans ordusu ve Tarsus Emiri Sabit komutasındaki Abbasi ordusu, Tarsus yakınlarında karşılaştı ve yapılan savaşta Bizans ordusu galip geldi.³² Bizans ordusu, Tarsus Sugur şehrini geçip Avasım şehirlerine ilerlerken, Halife

²⁹ Belazuri, s.242,243

³⁰ Theophanes, s.642; ayrıca bkz. E. W. Brooks, "The Struggle with the Saracens (717-867)", *Cambridge Medieval History*, 4.cilt, s.125

³¹ Pavlos, E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I. (802-811)*, *Historical publications st. D Basilopoulos*, Athens, 1987, s.196

³² Brooks, s.127

Memun H.199/M.814 yılında Yezid b. Muhalled komutasında on bin askerden oluşan Abbasi ordusunu Tarsus'a gönderdi. Abbasi ordusu ile Bizans ordusu Tarsus yakınlarında karşılaştı ve yapılan savaşta Abbasi ordusu galip geldi. Böylece Bizans ordusunun ilerlemesi durduruldu.³³

Bizans'ın bir daha Sugur-Avasım bölgesine saldırmaması için Bizans ordusuna büyük bir darbe vurmak gayesiyle Halife Memun komutasında büyük bir Abbasi ordusu, 23 Mart 830 tarihinde Antakya-Tarsus yoluyla Bizans topraklarına girdi.³⁴ Bunun üzerine Bizans İmparatoru Theophilos, Abbasi ordusunun Anadolu'da ilerlemesini durdurmak için Halife Memun'a elçiler göndererek barış teklifinde bulundu. Halife Memun, barış teklifine "sulhu şu şart dahilinde yaparım, beni hükümdarınız olarak ilan edeceksiniz ve vergi miktarına gelince çokluğundan ya da azlığından şikayet etmeyeceğim" şeklinde cevap verdi. Bizans İmparatoru Theophilos, bu teklife karşı hiçbir cevap göndermedi.³⁵ Bu olay üzerine Bizans imparatoru, 831 yılının bahar ayında büyük bir orduyla Toroslari aşarak Tarsus'a geldi ve burada Abbasi ordusu yenip geri döndü.³⁶ Halife Memun, Bizans askerlerinin Tarsus ve el-Massisa halkından 1.600 kişiyi öldürdüğünü öğrenince, Cemaziyelevvel (Haziran)'de tekrar Anadolu'ya girdi ve burada 15 Şaban (28 Eylül) 832 tarihine kadar kaldı. Abbasi halifesi, bu Anadolu seferinde oğlu Abbas ile kardeşi el-Mutasım'ı ayrı ayrı kuvvetler başında görevlendirdi. Üç koldan Anadolu'ya giren Abbasi orduları Heraklie (Ereğli)'yi aldıktan sonra Anadolu içlerinden hızla ilerledi. Bizans İmparatoru Theophilos, Abbasi ordularının Anadolu da durdurulamamaları üzerine Yohannes'i elçi olarak Halife Memun'a gönderdi.³⁷ Bizans elçisi, Halife Memun'dan, zaptettiği kaleleri geri vermesini ve beş yıllık bir sulh yapılmasını teklif etti. Halife Memun, Bizans İmparatorunun bu barış teklifini kabul etmedi. Fakat kışın yaklaşmasıyla Anadolu seferi gelecek yıla ertelendi.³⁸

Halife Memun H.218/M.833 yılının bahar ayında Bizans seferine çıktığında Amurriyye (Amorion) mevkinde ulaştı ve burada Bizanslıları mağlup ederek Bizans İmparatoru Theophilos'u daha ağır şartlarda anlaşma, istemek zorunda bıraktı. Bunun üzerine Bizans İmparatoru, Abbasi

³³ Zehebî, *Tarihu'l- İslâm alwarak.com*, s.1429

³⁴ Aikaterina Christophilopoulou, *Byzantine History II (610-867)* (Translated by Timothy Cullen), Adolf M. Hakkert Yay., Amsterdam, 1993, s. 246

³⁵ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l-Farac Tarihi* (Çev.Ömer Rıza Doğrul) T.T.K Basımevi, Ankara,1999, s.222.

³⁶ Taberi, *The History of al-Taberi* (Çev. C. E. Bosworth), 32. Cilt, s.185-186.

³⁷ Süryani Mihael Vekayinamesi, s163

³⁸ Yakubî, s.303

halifesine daha ağır şartlarda bir barış teklif etti. Halife Memun, barış anlaşmasından sonra Şam sugurunun önemli şehri Tarsus'a doğru hareket etti. Tarsus'a gelen Halife Memun 9 Temmuz 833 tarihinde burada ateşli bir hastalıktan öldü. Böylece Halife Memun'un ölümü, Anadolu'da Sugur ve Avasım şehirlerine çok sayıda asker yerleştirmesine rağmen, Müslümanları bu şehirlere iskân gayesinin tahakkukuna mani oldu. Bu dönemde Tarsus, Şam Sugurunda önemli bir Sugur şehriydi.³⁹

Tarsus Sugur Valisi Ali b. Yahya el-Ermeni, 856 yılında Bizans'a karşı yaz akını yaptığında Malatya Valisi Ömer b. Abdullah, Ali b. Yahya Ermeni'ye mektup göndererek Bizans'a karşı sefere birlikte çıkmayı teklif etti.⁴⁰ Böylece Ali b. Yahya el-Ermeni ile Ömer b. Abdullah, Bizans seferlerinden çok fazla ganimet ve esir elde ettiler. Bu sebepten dolayı Halife Mütevekkil, 22 Ağustos 860 tarihinde Nasr b. el-Azhar'ı esirlerin değişimi için elçi olarak III. Mikhail'e gönderdi. İmparator III. Mikhail amcası Bardas'la görüşerek Halife Mütevekkil'in esirlerin değişimi teklifini kabul etti. Bizans imparatoru iki bin Müslüman esire karşı iki bin Hıristiyan esir istedi ve esirler mübadele edildiler.⁴¹ Bizans İmparatoru III. Mikhail, Tarsus Valisi Ali b. Yahya el-Ermeni ile Malatya Valisi Ömer b. Abdullah'ın Anadolu'da Bizans seferlerine son vermek için Bizans kumandanlarından Petranos komutasında büyük bir Bizans ordusunu Anadolu'ya gönderdi. Petranos'un büyük bir orduyla üzerine geldiğini haber alan Ömer b. Abdullah, Tarsus Valisi Ali b. Yahya el-Ermeni ile ordusunu Lu'lu'e (Ulukışla)'de birleştirdi.

Petranos komutasında Bizans ordusu, 3 Eylül 863 tarihinde Lu'lu'e'de bulunan Abbasi ordusuna saldırdı ve burada şiddetli bir savaş oldu. Bizans ordusu, Abbasi ordusunu büyük bir hezimete uğrattı ve bu savaşta Abbasi komutanlarından Ali b. Yahya el-Ermeni⁴² öldürüldü. Diğer Abbasi komutanı Ömer b. Abdullah Malatya'ya döndü.⁴³

³⁹ Taberi, *The History of al-Tabari* (çev. C. E. Bosworth) , 32.cilt, s.224

⁴⁰ Taberi, *The History of al-Tabari* (çev. Joel L. Kraemer), 34. cilt, s.147

⁴¹ Taberi, *The History of al-Tabari* (çev. Joel L. Kraemer), 34. cilt, s.168

⁴² Taberi bu savaşta Ali b. Yahya el-Ermeni'nin öldürüldüğünü yazmıştır. Scylitzes, s.58'de Ömer b. Abdullah'ın öldürüldüğünü belirtmiştir. 863 yılından sonraki Bizans akınlarında Ömer b. Abdullah'ın ismine rastladığımızdan bu savaşta Ali b. Yahya el-Ermeni'nin öldürüldüğü doğrudur. Bkz. Taberi, *The History of al-Tabari* (Çev. George Saliba), 35.cilt, s.9; ayrıca bkz. İbnu'l-Esir, 7.cilt, s.107'de Ali b. Yahya'nın, Meyyafarıkın (Silvan) yakınlarında Bizans ordusu ile karşılaştığı ve yapılan savaşta öldüğü belirtilmiştir.

⁴³ John Scylitzes, *A Synopsis of Histories (811-1057)* (Translated by John Wortley), Published by The Centre for Hellenic Civilization at University of Manitoba,Kanada, 2000 s.57-58

Dokuzuncu yüzyılda Abbasi-Bizans Sugurunda karşılıklı akınlar sürekli devam etti. Bu dönemde Bizans-Abbasi savaşları Antakya, Tarsus, Adana, Samsat ve Malatya Sugur-Avasım şehirlerinde yapılmaktaydı. Bu şehirlere büyük Abbasi garnizonları yerleştirilmişti ve bu garnizonlardan Bizans şehirlerine sık sık akınlar yapılıyordu. Tolunoğlu Ahmed'de gençliğinde kendi isteği üzerine Şam Sugurları emirliği görevi ile bu Bizans seferleri için Samerra'dan ayrılarak dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Tarsus şehrine geldi ve yaklaşık yedi yıl burada askeri Şam Sugurlarının emirliği görevinde bulundu.⁴⁴ Tolunoğlu Ahmed'e Şam Sugurlarının emirliğinden sonra, Abbasi halifesi tarafından Mısır valiliği görevi verildi. Mısır'da düzeni sağladıktan sonra, 868 yılında bağımsızlığını ilan ederek Mısır'da ilk Türk devleti olan Tolunoğlu Devleti'ni kurdu. Abbasi Halifesi Mutemid, 870 yılında iç isyanları bastırmakla uğraştığında Bizans İmparatoru I. Basileios, Anadolu'ya sefer düzenledi ve birçok şehri alarak Malatya önlerine kadar geldi. Malatya surlarını aşamayan I. Basileios, bu başarısızlıktan sonra İstanbul'a döndü.

Bizans ordularının Anadolu'da hızla ilerleyerek Malatya'ya kadar rahatlıkla geldiğini gören Halife Mutemid, Şam Sugurlarını Tolunoğlu Ahmed'in emrine verdi.⁴⁵ Bunun üzerine Tolunoğlu Ahmed, kardeşi Musa b. Tolun'u Tarsus valisi tayin etti.⁴⁶ Tarsus Valisi Musa b. Tolun Bizans ordusunun başkumandanı Andrew'e "*Bizans ordusu Malatya önünde nasıl bozguna uğradıysa, diğer şehirlerde de aynı bozguna uğrayacaktır*" şeklinde bir mektup gönderdi. Bu mektup üzerine Bizans Başkumandanı Andrew, büyük bir orduyla Tarsus şehrine geldi ve burada Abbasi ordusunu mağlup ederek şehre girdi. Andrew, Tarsus şehrini aldığını imparatora bildirdi. İmparator I. Basileios, bu habere inanmadı. Çünkü Tarsus şehrini almanın bu kadar kolay olmayacağını çevresindekilere söyledi ve derhal Tarsus şehrine gidip durumu gözleriyle görmek istedi. Fakat İmparator I. Basileios İtalya'da başlayan isyanlar sebebiyle Tarsus'a gidemedi.⁴⁷ Bizans, 870 yılından sonra İtalya'daki isyanlarla uğraşırken Abbasi halifesi de iç isyanlarla uğraşıyordu. Abbasi Halifesi Mutemid, Tolunoğlu Ahmed'in bağımsız hareket etmesinden dolayı Şam, Kınnesrin, Antakya ve Tarsus valiliğini 871 yılında kardeşi Muvaffak'a verdi. Muvaffak, bu bölgede hakimiyetini kurmak için çalışmalara başladı. Bu doğrultuda 871-877 yılları

⁴⁴ Kâzım Yaşar Kopruman, "Tolunoğulları (868-905)" *D. G. B. İ. T.*, VI. cilt, Çağ Yay. İstanbul, 1992, s.58-59

⁴⁵ Vasiliev, "The Struggle with Saracens (867-1057)", s.139

⁴⁶ Ebulfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)* (Çev. Selçuk Akın), Ötüken yay., İstanbul, 1997, s.101

⁴⁷ Scylitzes, s.240

arasında Abbasi halifesinin kardeşi Muvaffak Tarsus, Antakya ve Şam bölgesindeki şehirlerin valilerini hilafet tarafından tayin ettirdi.⁴⁸ Bu dönemde Muvaffak, Sima et-Tevil et-Türkî'yi Tarsus valisi olarak atadı.⁴⁹

Bizans İmparatoru I. Basileios, Bizans ordularının özellikle Şam Sugurunu aşarak, Abbasi Devleti'nin Şam topraklarını almayı planladı. Bu doğrultuda Bizans, Şam bölgesinin şehirlerine hem karadan hem de denizden saldırmaya başladı. Bu saldırılarla Bizans orduları hızla ilerlerken, Abbasi Devleti'nin bu dönemde Bizans'a karşı koyacak gücü yoktu.⁵⁰

Abbasi Devleti açısından Bizans-Abbasi Sugurunda durum gittikçe kötüleşiyordu. Abbasi hilafetinin Bizans saldırılarına karşı koyamayacağını bilen Tolunoğlu Ahmed, bu durumdan kendisine vazife çıkararak 28 Nisan 878 tarihinde oğlu Abbas'ı yerine bırakarak Şam Sugurunu Bizans'a karşı savunmak için Mısır'dan Şam'a hareket etti.⁵¹ Tolunoğlu ordusu, Şam'ı, Humus'u, Hama'yı aldıktan sonra Haleb'e doğru hareket ederken, Halife Mutemid'in kardeşi Muvaffak tarafından tayin edilen Tarsus Valisi Sima et-Tevil et-Türkî, Tolunoğlu ordusunun ilerlemesini durdurmak için Haleb'den Antakya'ya çekildi.⁵² Tolunoğlu Ahmed, büyük bir orduyla Şam Sugurunu kontrol altına almak için Haleb'e girdiğinde Tarsus Valisi Sima et-Tevil et-Türkî, yüksek surlarla çevrili, zapt edilemez kalelerden birine sahip olan Antakya'daydı.⁵³ Tolunoğlu Ahmed komutasında Tolunoğlu ordusu, Antakya üzerine yürüyerek 877 yılının sonlarında Antakya surlarının önündeki pazarın karşısındaki Fars kapısında kamp kurdu. Antakya halkı, surlara nöbetçi dikmişti. Bu nöbetçilerden bazılarının ihanet edip gece Fars Kapısı'nı açmaları üzerine Toluniler bu kapıdan surlara çıktılar. Sabahın ilk ışıklarıyla Tolunoğullarının askerleri Antakya surlarından aşağıya akmaya başladılar. Surlardan yuvarlanan taş Sima et-Tevil et-Türkî'nin üstüne düştü.⁵⁴ Sima et-Tevil'i tanıyan birisi, Tolunoğlu Ahmed'e Sima'nın ölüsünü gösterince Tolunoğlu Ahmed bir hayli üzüldü.⁵⁵

Tolunoğlu Ahmed, 878 yılında Antakya'yı aldıktan sonra Tarsus'u ele geçirip Bizans ülkesinde ilerlerken Mısır'da kendi yerine bıraktığı oğlu

⁴⁸ Abu'l-Farac, s.240

⁴⁹ Hitti, s.558

⁵⁰ Scylitzes, S.88

⁵¹ Elçibey, s.104

⁵² Hitti, s.558

⁵³ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, (Çev. Ahmet Ağırakça), 7. cilt, Bahar Yay., İstanbul, 1987, s.263

⁵⁴ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb* (Çev. Ahsen Batur), Selenge yay., İstanbul, 2004, s.247

⁵⁵ Zehebî, s.2049

Abbas'ın isyan ettiğini öğrendi ve Mısır'a geri döndü.⁵⁶ Oğlu Abbas'ın isyanını bastıran Tolunoğlu Ahmed, Şam'da çıkan bir isyanı bastırmak için Şam'a doğru büyük bir orduyla hareket etti. Tolunoğlu Ahmed, Şam'a gelip isyanı bastırdığı sırada Tarsus'ta bir Türk kumandanının isyan ettiği haberini aldı.⁵⁷

Tolunoğlu Ahmed, Tarsus Valisi Halef el-Fergani'ye Tarsus'ta isyan eden Türk komutanı Yazman'ı yakalayarak hapsedmesini emretti. El-Fergani, Yazman'ı yakalayarak hapsedti. Ancak Tarsus halkı, Yazman'ı hapisten kurtararak el-Fergani'yi öldürmek istediler. Bunun üzerine el-Fergani, Tarsus'tan kaçtı. Böylece Tarsus, Tolunoğulları'nın elinden çıktı ve burada bütün işleri Yazman idare etmeye başladı.⁵⁸ Tolunoğlu Ahmed, büyük bir orduyla Şam'dan Tarsus'a Tolunoğlu Devleti'nin hakimiyetine son veren Yazman'ın üzerine yürüdü. Tolunoğlu Ahmed'in, üzerine doğru geldiğini haber alan Yazman, Tarsus'ta ordusunu güçlendirdi ve ona karşı koymak için şehri savunma durumuna getirdi. Tolunoğlu Ahmed, Adana şehrine geldikten sonra Tarsus'a ulaştığında Tarsus surlarının önündeki Bab el-Cihad ve Bab el-Bahr'da mancınıklar kurup hücumu hazırlandı. Yazman, şehri savunamayacağını anlayınca el-Bereden nehrindeki bentleri açıp şehrin çevresindeki kanalları su ile doldurdu. Yazman, kanalları açınca Mısırlı askerler geri çekildi ve mevsimin kış olmasından birçok asker hastalanarak öldü. Hatta Tolunoğlu Ahmed'de 882 yılının kış ayında hastalandığından Antakya'ya geldi ve buradan da Şam'a geri döndü.⁵⁹ Yazman, bu tarihten sonra Tarsus'ta yarı müstakil bir vaziyette hüküm sürdü. Tolunoğlu Ahmed'in hastalığı ağırlaştığından 23 Aralık 883 tarihinde Fustat'a geldi ve burada 10 Mayıs 884 tarihinde vefat etti.⁶⁰

Bizans İmparatoru I. Basileios, Yazman'ın Tarsus'ta yarı müstakil bir vaziyette hüküm sürmesi üzerine, Kesta Stypiates komutasındaki Bizans ordusunu Tarsus'a gönderdi. Kesta Stypiates komutasında Bizans ordusu, Tarsus yakınlarındaki Kalamıyya'da karargah kurdu. Bunu haber alan Yazman gece Tarsus'tan hareket edip ansızın Bizans ordusunu basarak, kumandanları da dahil olmak üzere büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi.⁶¹

⁵⁶ Zehebi, s.2050

⁵⁷ Taberi, *The History of al-Tabari* (çev. Philip M Fields), 37.cilt, s.4

⁵⁸ Elçibey, s.114

⁵⁹ Taberi, *The History of al-Tabari* (Philip M. Fields), 37.cilt, s. 81-82

⁶⁰ Kopruman, s.63

⁶¹ Kalamıyya bugünkü mersin olmalıdır. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yay., İstanbul, 2000, s.141

Tarsus'ta Yazman döneminde Sugur-Avasım bölgesinde Bizans'ı en fazla taciz eden kimse, Yazman idi. Kara ordusunun yanında ufak bir filo kurup, denizden ve karadan Bizans'ı tehdit eden Yazman, Maskanin'e kadar ilerleyip, çok fazla esir ve ganimetle Tarsus'a döndü. Bir sene sonra 889'da ise deniz yoluyla taarruza geçip Bizans donanmasını yenip dört gemi ele geçirdi.⁶² Tolunoğlu Ahmed'in vefatından sonra oğlu Humaraveyh, Tolunoğlu Devleti'ni yönetmeye başladıktan sonra Tolunoğullarının hakimiyetini yeniden Sugur-Avasım şehirlerinde sağlamak için 890 yılında Yazman'a 30 bin dinar, binek atları ve silah gönderdi. Bu hediyeleri alan Yazman, Tolunoğulları'nın hakimiyetini kabullenmesinden dolayı Tarsus yeniden Tolunoğlu Devleti'nin toprağına katılmış oldu.⁶³ Yazman, 891 yılının yaz ayında Bizans'a karşı son seferini yaptı. Türk kumandanlarından Ahmed b. Togan'ın Tarsus'a gelerek maiyetine girmesiyle kuvveti artan Yazman, emrindeki ordu ile 3 Ekim 891'de Tarsus'tan hareketle Salandu'yu kuşattı. Muhasara esnasında mancınıklarla atılan bir taş Yazman'ı ağır bir şekilde yaralayınca, Yazman'ın ordusu geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Sedyeye üzerinde askerlerin omzunda taşınan Yazman, 22 Ekim 891 tarihinde yolda vefat etti ve naşı Tarsus'a getirilerek Bab el-Cihad'da defnedildi.⁶⁴

Humaraveyh, Yazman'ın vefatından sonra Tarsus valiliğine onunla aynı savaşa katılan el-Uceyfi'yi tayin etti. Ancak kısa bir süre sonra Humaraveyh, onu Mısır'a çağırıp Tarsus valiliğini amcası oğlu Muhammed b. Musa b. Tolun'a verdi. Muvaffak, Yazman'ın vefatından sonra Abbasi hilafetini yönettiği son yıllarında Sugur-Avasım şehirlerini Abbasi hakimiyetine tâbi etmek için tedbirler almaya başladı. Halifenin kardeşi Muvaffak, Ragıb isimli bir mevalisini güya hıristiyanlara karşı cihad yapmak için Tarsus'a göndermeye hazırlandığı sırada Muvaffak, vefat etti. Hazırlıklarını tamamlamış olan Ragıb, Bağdad'dan özel bir orduyla Tarsus'a sefere çıktı. Ragıb, Şam'a gelince ordusunun başına Meknun'u geçirerek Tarsus'a gönderdi ve kendisi Şam'da kaldı. Ragıb, Şam'a geldiğinde Humaraveyh'de Şam'daydı.

Ragıb, Humaraveyh'in yanına giderek ona tâbi olduğunda Tarsus Valisi Muhammed b. Musa'ya Meknun oraya gelir gelmez hapsedmesi için haber gönderdi. Muhammed b. Musa'da, Meknun ordusuyla Tarsus'a geldiğinde onu yakalayarak hapsedti. Tarsus halkı, 19 Ağustos 892 tarihinde Musa b. Tolun'a isyan ettiler ve Meknun'u hapisten kurtardılar. Şam'da bulunan

⁶² Yıldız, s.142'de Maskanin'in bugünkü Ereğli-Konya arasında bir yer olduğunu belirtiyor.

⁶³ Taberi, *The History of al-Tabari* (Çev. Philip M. Fields), 37. Cilt, s.162-163.

⁶⁴ Mesûdî, s.248

Humaraveyh, el-Uceyfi'yi Tarsus valisi tayin ederek Ragıb'la birlikte Tarsus halkının isyanını bastırmak için Tarsus'a gönderdi. Ragıb ve el-Uceyfi komutasındaki ordu Tarsus'a gelerek isyanı bastırdı ve Musa b. Tolun'u hapisten çıkardı. Musa b. Tolun, Tarsus'ta kalmayıp Kudüs şehrine gitti. Bu olaydan iki üç yıl sonra Humaraveyh, Şam'da ikamet etmekteyken 26 Kasım 896 tarihinde köşkte kafası kesilmek suretiyle öldürüldü.

Abbasi Halifesi Mutezid, Humaraveyh'in ölümünden sonra Tolunoğulları Devleti içindeki çekişmelerden yararlanarak Tarsus şehrini Abbasi Devleti'nin topraklarına katmak için çalışmalara başladı. Bu doğrultuda Ragıb, Tarsus'ta Tolunoğullarına isyan ederek Abbasi halifesine tâbi oldu. Ragıb'ın isyanı sırasında Tolunoğullarının Tarsus Valisi Ahmed b. Tugan, Bizans'a karşı yapılan Feda savaşından geri dönüyordu. Ahmed b. Tugan, Ragıb'ın Tarsus şehrini ele geçirdiğini öğrenince gemiyle Tarsus'un yanından geçtikten sonra yardımcısı Damyana'yi Yusuf el- Bağmurdi ile birlikte Tarsus'u Ragıb'ın elinden almaları için görevlendirdi. Damyana ile Yusuf el- Bağmurdi birlikte Ragıb'ı Tarsus'tan uzaklaştırmak için hücumla geçti. Ancak Ragıb, bu savaşta galip gelerek her ikisini de esir alıp Bağdad'a gönderdi. Böylece Ragıb, 897 yılının Mart ayında Tolunoğullarından Şam Sugur ve Avasım şehirlerini alarak Abbasi Devleti'ne tâbi oldu.⁶⁵ Nikephoros Phokas, Balkanlarda başkumandanlığı üzerine almak için güney İtalya'da Araplara karşı giriştiği başarılı seferi yarıda kesmek zorunda kaldı. Abbasi Halifesi Müktefi, onuncu yüzyılın başlarında Antakya Avasım şehrindeki askerlerin Sugur şehri Tarsus'a gönderilmesi emrini verdi. Tarsus'ta toplanan Abbasi ordusu Bizans topraklarına saldırdı. Tarsus'ta Abbasi ordusunun Bizans topraklarına saldırdığı haberi üzerine Bizans ordusu Tarsus'a doğru hareket etti.

Bizans Başkumandanı Nikephoras Phokas, Toros geçitlerinde kumandayı üzerine alıp Adana yakınında Abbasi ordusuna karşı bir zafer kazanmasından sonra 900 yılında Bizans, Şam Sugurunda önemli bir zafer kazanmış oldu. Böylece Abbasi Halifesi Müktefi'nin Bizans-Abbasi sınırını güvence altına alma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı.⁶⁶ Bu yıllarda Doğu Akdeniz'de önemli bir deniz gücüne sahip Tarsus, Bizans'a karşı deniz savaşlarında etkisini kaybetmeye başladı.⁶⁷ Seyfuddevle, (916-967) onuncu yüzyılın ortalarında Abbasi Devleti'nin zayıfladığı dönemde Hamdani Haleb kolunun kurucusudur. Bizans İmparatorluğu, 940'lar ve 950'ler de yeniden bir yükseliş döneminde olduğu zaman Seyfuddevle, Anadolu'nun doğusunda

⁶⁵ Taberi, *The History of al- Tabari* (Çev. Franz Rosenthal), 38. cilt, s.1-41.

⁶⁶ Vasiliev, "The Struggle with the Saracens (867-1057)", s. 142.

⁶⁷ Bosworth, s. 276.

bilhassa Tarsus bölgesinde Bizans'a karşı başarılı seferler yaptı.⁶⁸ Bu dönemde Anadolu'da Bizans ilerlemesini durduracak tek güç Haleb Hamdani Emiri Seyfuddevle idi. Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas'ın komuta ettiği Bizans ordusu H.354 Receb ayı / M. 965 yılının Temmuz ayında Anadolu'ya girdi. Anadolu'da ilerleyen Bizans ordusu, Abbasi Sugurunda yüksek surlara sahip Tarsus'u H.354 15 Şaban / 16 Ağustos 965 tarihinde kuşattı. Bizans'ın Tarsus'u kuşattığı sırada Seyfuddevle, hastalığından faydalanarak istiklallerini elde etmek için isyan etmiş bulunan kumandanları ile uğraştığı cihetle, İslâmın bu önemli Sugur şehrinin kaybını önlemek üzere müdahale edemedi⁶⁹. Bizzat İmparator Nikephoros Phokas'ın katıldığı Tarsus kuşatması aylarca sürdü. Kuşatmanın uzun sürmesinden dolayı şehirde kıtlık başladı. Bunun üzerine Tarsus halkı, şehirde hiç kimsenin öldürülmemesi şartıyla şehri teslim edecekleri haberini Bizans imparatoruna gönderdiler. Bizans imparatoru bu şartı kabul ederek Tarsus şehrini teslim aldı⁷⁰.

Tarsus'taki Bizans hakimiyeti Haçlıların Anadolu'ya girerek 1098 yılında Tarsus'u almalarına kadar devam etti. Haçlılar, 1098 yılında Tarsus'a girdikten Memluk Sultanı el-Malik el-Mansur Kalâvun'un 1275 yılında Tarsus'u almasına kadar yaklaşık yüz yetmiş yıl Tarsus'ta hüküm sürdüler.

4. Sekizinci Yüzyıl ile Onuncu Yüzyıl Arasında Tarsus Valileri

Yezîd b. Maklad el-Fazârî, 788 yılında atanan Abbasi Devleti'nin ilk Tarsus valisiydi⁷¹.

Sâbit b. Nasr b. Mâlik el-Kuzâî (H.231/M.845)

Ali b. Yahyâ el-Ermenî (H.238-248/ M.852-862)

Muhammed b. Hârûn el-Taglibî (H.258/M.871-2 yılında Tarsus valisi atandı, fakat Tarsus'a ulaşamadan öldü.)

Muhammed b. Ali el-Ermenî (H.258/M.871, H.260/M.874)

Urkuz b. Ulug b. Tarkan (H.260/M.874, H.262/M.876)

Abdullah b. Raşîd b. Kâûs (H.264/ M.878)

Bu tarihten sonra Tarsus darphanesinde basılmış para bulunamamıştır⁷².

⁶⁸ Ibnu'l- Esir, 8. Cilt, s. 445-446. Ayrıca bkz. Fikret Işıltan, *İ.A.*, "Seyfuddevle" mad. 10. cilt, s.536-539.

⁶⁹ Scylitzes, s. 146.

⁷⁰ Bosworth, s. 278.

⁷¹ S. M. Stern, "The Coins of Thamal and other Governors of Tarsus", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.80. No:3, Oxford, 1960, s. 217-225.

5. Tolunoğulları Valileri

H. 264/M.878 yılının Haziran ayında Ahmed b. Tolun Antakya'yı fethettikten sonra Tarsus'u aldığında Takşi'yi Tarsus valisi atadı. Takşi (H.264/M.878)

Kalaf el-Fargânî (H. 268-269/ M.882-883)

Bir dönem Tarsus'u bağımsız olarak yöneten Yâzmân (H.269/M.884'ten H.278/M.892'e kadar)

Ahmed b. Ucayf el-Ucayfî (H.278/M.892)

Muhammed b. Musa b. Tolun (H.279/M.893)

Ahmed b. Togan (13 Şaban H.279/M.896)

Damyana (H.283/M.896-7)

Yusuf b. el-Bâgimardî (H.284/M.898)

Bu tarihten sonra Tolunoğullarının valilelerini belirten gümüş veya altın bir para bulunamamıştır⁷³.

6. Abbasi, İhşidî ve Hamdâni Valileri

İbn el-Ikşâd (H.285/M.19 Nisan 898, H.287/M.900)

Ebu Zabit (H.287/M.900)

Ali b. el-Arabi (H.287/M.900 yılının Nisan ayı)

Nizâr b. Muhammed (H.288/M.901)

Muzaffer b. el-Hâc (H.290/M.903)

Abu'l-Ashâir Ahmed b. Nasr (H. 290/M.22 Mart 903, H.299/M.912)

Rustem b. Bardav el-Ferganî (15 Şevval 292/M.20 Ağustos 905, H.299/M.912)

Bişr el-Afşinî (H.300/M.913)

Tamal (H.311/M.924,- H.320/M.933)

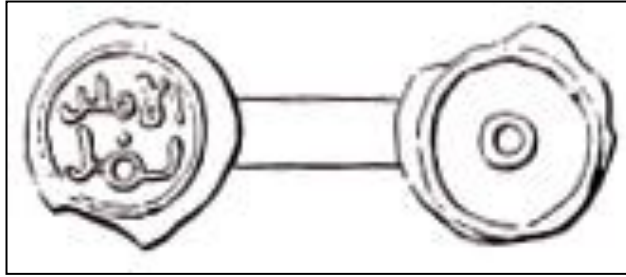
İhşidîlerin valisi, Buşrâ el-Tamalî (M.328/H.938)

İhşidîlerinden sonra Hamdâni valisi, Nasr el-Tamalî (H.334/M.946)⁷⁴

⁷² Stern, s. 219.

⁷³ Stern, s. 219-220.

⁷⁴ Stern, s. 221

المر

دمل

“Emir Tamal”

Bu para M.F. Soret tarafından okundu ve *mim* den önceki harfin üzerinde iki nokta olması düşünüldüğünden paranın üzerindeki isim Tamal şeklinde yazılmıştır. Bu paranın şu an bulunduğu yer *Revue de la Numismatique* belge 1856 s. 25-26 tabak no: 5 British Museum'dur⁷⁵.

7. Kaynakça

Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi* (Çev.Ömer Rıza Doğrul) T.T.K Basımevi, Ankara,1999,

Belazuri, *Futuh el-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002

Bickerman E., *The Cambridge History of Iran; The Seleucid Period*, Ed. Ehsan Yarshaster, 3. vol. Cambridge Univ. Pres. 1983

Billmeyer K. - H. Tuchle, *I. ve IV. Yüzyillarda Hıristiyanlık* (Çev. A. Güral), İstanbul, 1972,

Burkitt, Francis Crowford, *Early Eastern Christianity: st. Margaret's Lectures on the Syriac-Speaking Church*, London, 1904

Bosworth, C. Edmund, “The City of Tarsus and The Arab-Byzantine Frontiers, in Early and Middle Abbasid Times ” *ORIENS, Journal of the International Society for Oriental Research*,33. Volume,New York,1992, 269-286

Brooks, E. W., “The Struggle with the Saracens (717-867)”, *Cambridge Medieval History*, 4.cilt

⁷⁵ Stern, s. 224

Christophilopoulou Aikaterina, *Byzantine History II (610-867)* (Translated by Timothy Cullen), Adolf M. Hakkert Yay., Amsterdam, 1993

Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi*, I. Cilt, T.T.K. yay. Ankara, 1998

Downey, Glanville, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest*, Princeton University Pres, New Jersey, 1961

Elçibey, Ebulfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)* (Çev. Selçuk Akın), Ötüken yay., İstanbul, 1997

Grainger, John D., *Seleucus Nikator; Constructing a Hellenistic Kingdom*, Routledge Ltd. New York 1990

Haddad, George, *Aspect of Social life in Antioch in Hellenistic-Roman period*, Chicago, 1949

Honigmann, Ernest, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniv., İstanbul, 1970

-----, *İ.A. "Tarsus" mad.* 12.cilt

Hitti, Philip K., *History of Syria; Including Lebaon and Palestine*, Macmillan co. ltd., London, 1951

İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*,(Çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yay.,İstanbul, 1987

Işıltan, Fikret, *İ.A. "Seyfuddevle" mad.*

Kopruman, Kâzım Yaşar, "Tolunoğulları (868-905)" *D. G. B. İ. T.*, VI. cilt, Çağ Yay. İstanbul,1992

Matta (Yeni Ahid).

Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb* (Çev. Ahsen Batur), Selenge yay.,İstanbul 2004

Mitchell, Stephen, *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No:5 BAR International Series 156, 1983

Niavis, Pavlos, E., *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I. (802-811)*, *Historical publications st. D Basilopoulos*, Athens, 1987

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Yay., Ankara, 2006

Ramsay W. M., *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)* (Çev. Levent Zoroğlu). T.T.K. basımevi, Ankara, 2000

Resullerin İşleri (Yeni Ahid)

Scylitzes, John, *A Synopsis of Histories (811-1057)* (Translated by John Wortley), Published by The Centre for Hellenic Civilization at University of Manitoba, Kanada, 2000

Stearns S. M., “ The Coins of Thamal and other Governors of Tarsus ”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.80. No:3, Oxford, 1960, s. 217-225.

Süryani Mihael Vekayinamesi, (Türkçe terc.Hrant.D. Andreasyan), Ankara, 1944 (T.T.K. kütüphanesi No:44'de yayınlanmamış tercüme)

Taberi, *Tarih el-Rusul ve'l Muluk, The History of al-Taberi*, State University of New York Press, Albany, 1992

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813* translated by Cyril Mango and Roger Scott, Oxford University Press, 1997

Vasiliev A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (Çev. A. Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara, 1943

Woolley C. Leonard, *A Forgotten Kingdom, Penguin Boks*, London, 1953

Yahyâ b. Saïd el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî (H. 328-458, M. 940-1067)*, (Neşr. Ömer Abdullah Tedmuri), Lübnan, 1990

Yakûbî, *Kitabu'l-Buldan (Ülkeler Kitabı)*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Yay. İstanbul, 2002

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yay., İstanbul, 2000

Zehebî, *Tarihu'l-İslâm* alwarak.com

SOVYET RUSYA'NIN MISIR ÜZERİNDEN ORTADOĞU'YA GİRİŞİ

The Soviet Russian's Entry To The Middle East By The Way Of Egypt

Ömer Osman UMAR*

Turgay MURAT**

ÖZET

Ortadoğu Bölgesi tarih boyunca coğrafi ve stratejik öneminden dolayı büyük güçler arasında bir mücadele alanı olmuştur. Bu çalışmada; büyük güçlerden Sovyet Rusya'nın Mısır üzerinden Ortadoğu bölgesine girişini araştırmaya çalıştık.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu bölgesinde İngiltere ve Fransa idarelerinde manda yönetimleri kuruldu. İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere ve Fransa bölgeden çekilince ortaya çıkan boşluğu Sovyet Rusya ve Amerika doldurmaya çalıştılar. Ortadoğu bölgesi üzerinde ortaya çıkan Arap-İsrail savaşları, Bağdat Paketi ve Süveyş Krizi gibi gelişmeler sırasında Sovyet Rusya Mısır yanında yer alırken, Amerika'nın da İsrail yanında yer alması bölgedeki kamplaşma ve mücadeleyi arttırdı. Sovyet Rusya bu olaylar esnasında Mısır'ı desteklemek suretiyle Mısır üzerinden Ortadoğu bölgesine yayıldı. Sovyet Rusya ve Amerika Ortadoğu bölgesindeki devletleri silahlandırarak kendi ekonomilerini geliştirdiler. Enver Sedat'ın Mısır'da iktidara gelmesinden sonra Camp David Antlaşması'nın imzalanması sonrası Sovyet Rusya Mısır ilişkileri bozuldu ve Mısır, Amerika yanında yer aldı.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Sovyet Rusya, Amerika, Ortadoğu, İsrail.

ABSTRACT

The Middle East had become an area of struggle among the Super Powers because of its strategic and geographic significance. In this study, we have tried to investigate the Soviet Russia's entry ,as one of the Supper Powers, to the Middle East Regions by the way of Egypt..

Mandate governments under England and France have been established in the Middle East Region after the First World War. The Soviet Russia and the America have tried to fill in the gap occured due to the England and France's withdrawal from the Region after the Second World War. The American's taking part in the Israil whereas the Soviet Russian's taking part in the Egypt has increased the struggle and forming cliques in the Region during the events such as Arap-İsrail

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/ELAZIĞ.

** Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi/ELAZIĞ.

Wars on the Middle East Region, the Baghdad Pact and the Suez Crisis. During these events, the Soviet Russia, supporting the Egypt has spreaded out the Middle East by the way of Egypt. The Soviet Russia and the America have improved their economies by selling weopons to the Middle East States. The relationships between the Soviet Russia and the Egypt have deteriorated, and the Egypt has taken part in American's sides after Mr. Enver Sedat's coming to power in Egypt and the signing of the Camp David's agreement.

Key Words: Egypt, Soviet Russia, America, the Middle East, İsrail.

Giriş

İlkçağlardan itibaren Ortadoğu bölgesi birçok mücadelelere sahne olmuştur. Ortadoğu bölgesi en huzurlu ve mutlu dönemini Osmanlı hakimiyeti altında kaldığı dönemde yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı yönetiminden çıkan bölgede İngiltere ve Fransa manda idareleri kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere ve Fransa bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır.

Ancak İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında da Ortadoğu bölgesi coğrafi konumundan doğan stratejik önemi ve sahip olduğu petrol yatakları nedeniyle dünya politikasındaki ağırlığını devam ettirmiştir¹.

Ortadoğu'nun bu durumu İkinci Dünya Savaşından sonra büyük devletlerin bölgede egemenlik kurmak veya etkinliklerini çoğaltmak için değişik ama aynı amaçlı politika gütmelerine ve girişimde bulunmalarına neden oldu. Büyük devletleri bu bölgeye çekecek kendi durumlarına göre siyasi, ekonomik ve askeri olmak üzere çok yönlü çıkar ve hedefleri vardı. İngiltere ve Fransa'nın bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğu büyük güçler dediğimiz Amerika ve Sovyet Rusya doldurmaya çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'daki en önemli yeni olgu hiç kuşkusuz İsrail Devleti'nin kurulmasıdır². İsrail Devletinin kurulması bölge devletlerini harekete geçirmiş ve bu olay İsrail'e karşı uzun yıllar devam edecek mücadelelerin de başlangıcını oluşturmuştur. Nitekim, İsrail Devleti'nin kuruluşuna tam destek veren ABD'nin karşısında İsrail'i tanımaya rağmen, Arap Devletlerinin yanında yer alan Rusya'nın bu stratejisi, Ortadoğu'da varlığını hissettirmeye başlayan ABD'nin karşısında dengeyi korumaktan başka bir şey değildir. Çünkü İsrail Devleti'nin kurulmasının ardından başlayan Arap-İsrail (1948) savaşında İsrail'in destekleyici ABD karşısında, Rusya da Arap Devletlerini, yerel milliyetçi

¹ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul, 2000, s. 693.

² Turgay Murat, *Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2006, s. 18-19.

güçleri destekleyerek, Ortadoğu'ya girmeyi başarmıştır. Rusya'yı bu süreçte destekleyen ve adeta Rusya'yı Ortadoğu'ya davet eden devlet Mısır olmuştur³. Sovyetlerin Ortadoğu'da giderek nüfuzunu arttırmasında 1952 Mısır devrimi, Bağdat Paktı ve Süveyş olayları etkili olmuştur.

1. 1952 Mısır Devrimi ve Bağdat Paktı'nın Sovyet Rusya-Mısır İşbirliğine Etkisi

1952 Mısır Devrimi, Ortadoğu ve Arap Dünyası için bir dönüm noktasıdır denilebilir. Bu devrimle Ortadoğu ve Arap dünyası sahnesine yeni bir kişilik çıkmaktaydı. Bu da Mısır'ın yeni lideri Nasır'dı. Nasır, Arap dünyasının ve özellikle o güne kadar politika sahnesinde görülen tutucu Arap liderlerinin alışık olmadıkları yeni şeyler söylemekte, değişik bir ses getirmekteydi. Örneğin Batılı emperyalist boyunduruklarından kurtulmak için mücadele vermek gerektiğini savunmaktaydı. Ayrıca Arap gericiliğine ve tutucu krallık rejimlerine karşı da mücadele bayrağını açan Nasır, Arapların aslında tek bir ulus olduklarını, ancak emperyalist ülkeler tarafından suni sınırlarla bölündüklerini, bu bölünmenin de emperyalizmin ve ona bağlı Arap gericilerinin işine geldiğini, Arap devletlerinin tek bir devlet içinde birleşmeleri gerektiğini söylemekteydi.⁴ Nitekim, 1952 Mısır İhtilalini müteakiben Sovyetler Birliği, Arap milliyetçileri arasında güç elde etmeye başladı ve Ortadoğu'da 20 yıllık Sovyet etkisinin ana eksenini oluşturdu.⁵ Mısır'da Nasır ile General Necib arasındaki iktidar mücadelesi Necib'in Şubat 1954'te istifası ile sona ermiştir. Böylece 1954 Yılı sonunda Nasır'a muhalif tüm gruplar tasfiye edilmiştir⁶.

İngilizlerin Süveyş'ten çekilmesiyle Batılılar ilk olarak Sovyet Rusya'nın Ortadoğu bölgesine girmesini engellemek amacıyla Ortadoğu Komutanlığı Projesini teklif etmişlerse de Mısır, buna karşı çıkmıştır⁷. Mısır bu projeyi Batılı devletlerin emperyalist politikasının bir sonucu olarak görmüştür. Mısır'da Batı sömürgeciliğini asıl düşman olarak görenler açısından Sovyet Rusya tehdit değil, güvenilir bir dost olarak görülmüştür⁸. Ortadoğu'nun kuzeyindeki devletler Rusya'nın Ortadoğu'daki yayılmacı emellerinin farkındaydılar. Ancak Mısır, bölgede Batılı güçlerin Araplara ve

³ Cengiz Çandar, *Ortadoğu Çıkılmazı*, İstanbul, 1988, s.22-25.

⁴ M Emin Bozarlan, *Savaşın Lübnan*, İstanbul, 1976, s. 117.

⁵ Fred Holliday, "The Cold War and the Third World", *The Cold War and the Middle East*, (Edit: Yazid Sayigh and Avi Shlaim), Oxford, 1997, s. 10.

⁶ Fulya Atacan, "Otoriteryanizm Kısacasında Mısır", *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, (Hazırlayan:Fulya Atacan), İstanbul, 2004, s.19.

⁷ Mustafa Bilgin, *Britain And Turkey In The Middle East*, New York, 2008, s.165.

⁸ Haluk Gerger, *ABD Ortadoğu Türkiye*, İstanbul, 2006, s.67.

Mısır'a karşı bir yeni güç kurmaya çalıştıklarını iddia etmeye devam etmiştir. Mısır, Batı ile işbirliği yapmayarak, aynı zamanda Arap devletlerinin liderliğine oynamıştır⁹.

Amerika Dışişleri Bakanı Dulles, Mayıs 1953'te Mısır'ı ziyareti sırasında Nasır ile görüşmüştür. Bu görüşmede Nasır, Süveyş'teki İngiltere üslerine karşı çıkıp, bu kuvvetlerin geri çekilmesini istemiştir¹⁰.

Mısır'da 1952 yılında iktidarı tümüyle ele geçiren Cemal Abdülnasır'ı, Arap dünyasında Arap milliyetçiliğinin kahramanı durumuna yükselten ve böylece İsrail'e karşı yürüttüğü politikada başarı şansını arttıran olayların başlangıcı Bağdat Paktı'nın kurulmasıdır. Türkiye, Irak, İran, Pakistan ile İngiltere arasında 1955 yılında kurulan Bağdat Paktı Arap devletlerini bölmüş, Sovyetlerin Ortadoğu'ya sızmasını kolaylaştırmıştır. Böylece Nasır, Ortadoğu'da Batı emperyalizmine karşı çıkacak tek önder durumuna gelmiştir.¹¹

Amerika ve İngiltere'nin amacı Mısır'ın Bağdat Paktı'na girmesini sağlayarak, Kanal'daki askeri üsleri elden bırakmamak, buradaki varlığını askeri bir pakt ile daha da sağlamlaştırmaktı. Ayrıca Sovyet Rusya'ya karşı bu durumu hasmane bir şekilde kullanmaya çalışmışlardır. Halbuki Mısır, İngilizlerin Kanaldaki varlığını egemenliklerini engelleyici bir durum olarak görüyordu¹².

Görüldüğü gibi paktın amacı, Sovyetlerin ve komünizmin bölgeye girmesini önlemektir. Ancak Bağdat Paktı'nın kurulmasıyla Sovyetler bu paktta karşı büyük bir kampanya açmışlar ve şiddetli bir şekilde eleştirmişlerdir.¹³ Paktın gayesinin Sovyetlerin etrafında bir "Askeri Kordon" oluşturarak, Sovyet Rusya'nın Ortadoğu'ya girmesine engel olmak olduğu kısa süre içerisinde anlaşılmıştır. Diğer yandan Bağdat Paktı'na karşı çıkan Arap ülkeleri, Sovyetler Birliği'nden destek almak için Sovyetlere daha da yaklaşmışlardır. Daha önceden Arap ülkeleri Sovyet Rusya tarafından hiçbir şekilde işgal edilmemiş olmasından dolayı Sovyetler Birliği'ne karşı Arap ülkelerince hiçbir güvensizlik gösterilmemiş ve gerginlik devresi yaşanmamıştır. Aynı zamanda bu hususta Sovyet Rusya özellikle Mısır ve Suriye'ye ekonomik ve askeri yardımlarda bulunmuştur. Batılıların son

⁹ John C. Cambell, *Defense Of The Middle East*, New York, 1960, s.49, 54.

¹⁰ Aliyüddin Hilal, *Amerika Ve'l-Vahdetu'l-Arabiyyetu 1945-1982*, Beyrut, 1989, s.115.

¹¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1919-1990)*, Ankara, 1991, s. 238.

¹² Haluk Gerger, *a.g.e.*, s.75.

¹³ Yaşar Canatan, *Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)*, Ankara, 1996, s. 161.

tutumları Sovyet-Arap münasebetlerinin yeni bir döneme girmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁴

Mısır, Sovyet Rusya'yı tehlike olarak görmediğinden dolayı da Rusya ile olan ilişkilerini geliştirmiştir. Mısır, Sovyet Rusya aracılığı ile komünist ülkelerle olan ilişkilerini arttırmıştır. Nasır, Mısır subaylarının Çekoslovakya'da eğitim görmelerini sağlamıştır¹⁵. Amerika, İngiltere ve Fransa, Mısır'a silah desteği vermeyince, Mısır Sovyet Blokuna yanaşmıştır¹⁶.

Mısır, Sovyet Blokuna dahil olan Çekoslovakya ile 27 Eylül 1955'te bir silah satışı antlaşması yapmıştır. Daha önceden de Suriye, Sovyet Rusya'dan silah satın almıştı. Bu silah satın alma antlaşmaları Batılı güçler ve onların bölgedeki müttefikleri tarafından endişe ile karşılanmıştır¹⁷. Çünkü Batılı devletler bu durumu Sovyet Rusya'nın Ortadoğu bölgesindeki etkisinin artması olarak değerlendirmişlerdir¹⁸.

Yapılan bu silah anlaşmaları Sovyet Rusya'nın Ortadoğu bölgesine girişine izin vermiştir. Nasır'ın yaptığı silah antlaşmaları Arap dünyasında da bomba etkisi yaratmıştır. Araplar bu silahları İsrail karşısında durmak için gerekli olan bir yol olarak görmüşlerdir¹⁹.

Nasır, Batı'nın Ortadoğu'da Rus etkisine müsaade etmeyeceğini göstermemiştir. Ayrıca Nasır asker kökenli biri olmasına rağmen, Batı'nın düşman olması halinde, Sovyet Rusya'nın Ortadoğu'yu korumaya gücünün yetmeyeceğini de anlayamamıştır²⁰.

Bağdat Paktı'nın kurulmasına Nasır şiddetli tepki göstermiştir²¹. Mısır Milli İstikamet Vekili Salah Salim, Türk-Irak İttifakı imzalandığı gün Mısır'ın Güvenlik Paktı'ndan çekileceğini ve üye devletlerin başka ülkelerle her türlü ittifak yapılmasını yasaklayan yeni bir askeri pakt hazırlayıp, Arap devletlerine bunu imzalamalarını teklif edeceğini söylemiştir²².

¹⁴ Yaşar Canatan, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁵ *Ulus Gazetesi*, 4 Nisan 1956, s.1.

¹⁶ Emin Huveydi, *El-Askara Ve'l-Emn Fi Şarki'l-Evsat*, Kahire 1991, s.155.

¹⁷ Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği*, (Çev: Lütfi Yalçın), İstanbul, 2004, s.149.

¹⁸ Haluk Gerger, *a.g.e.*, s.130.

¹⁹ Adid Davişa, *a.g.e.*, s.150-151.

²⁰ Adid Davişa, *a.g.e.*, s.145.

²¹ *Hürriyet Gazetesi*, 19 Aralık 1956, s.1.

²² *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu:030 01, Kutu No:35, Dosya No:215, Belge No:10.

Mısır baskı yaparak, Kahire'de Arap Birliği'ne üye devletlerin başkanları ve dışişleri bakanlarını acil bir toplantıya çağırmıştır. Toplantılar 22 Ocak-6 Şubat 1955 tarihleri arasında yapılmış olup, Mısır, Bağdat Pakt aleyhine bir karar aldırılmamıştır²³.

Mısır, Irak'ın pakta girmesine karşı çıkararak, Irak yönetimi aleyhine Kahire'deki Arabin Sesi Radyosu vasıtasıyla propaganda yapmıştır²⁴.

Mısır'ın Sovyet Rusya'ya yaklaşması sonucunda Sovyet Blokunda olan Çin Halk Cumhuriyeti'ni 17 Mayıs 1956'da resmen tanımına neden olmuştur. Mısır, Çin ile ilişkilerini geliştirmiştir. Bu ilişkilerin bir sonucu olarak Çin, Süveyş Krizi sırasında Mısır'a elinden gelen yardımı yapacağını daha sonradan söyleyecektir²⁵.

2. Süveyş Kanalı Krizi ve Eisenhower Doktrini'nin Sovyet Rusya-Mısır İşbirliğine Etkisi

Bağdat Paketi'nin ardından ortaya çıkan Süveyş Kanalı Krizi ise Sovyetlerin Ortadoğu'daki nüfuzunun daha da artmasına ve Sovyet Rusya'nın, Arap Ortadoğu'sunun koruyuculuğunu üstlenmesine yardımcı olurken yine bu durumu sağlayan Mısır devrimiyle başa gelen ve Batı'nın emperyalizmine karşı tüm Arapları birleştirmek isteyen Nasır olmuştur.

Nasır'ın 1956 Temmuzunda Süveyş Kanalı Şirketi'ni millileştirdiğini açıklaması, Ortadoğu'ya bomba gibi düşmüştür. Bu gelişme Nil'in fazla sularını toplayacak olan Asvan Barajı'nın yapımı için vaat edilen Amerikan ve İngiliz kredilerinin geri çekilmesine tepki olarak ortaya çıkmıştır.²⁶ Mısır kesin bir dille kanal bölgesinde konuşlanan İngiliz birliklerinin de tahliyesini istemiştir. Sovyet Rusya, Mısır'ın bu isteklerini yerinde bulmuştur. Nitekim bu durum kabul edilirse Sovyetlerin Arap dünyası üzerindeki siyasi amaçlarına çok uygun olacaktı.²⁷

Mısır, sorunun çözümü için Londra'da toplanacak olan Süveyş Konferansına katılmayı reddederek, bunun yerine kanaldaki geçiş serbestliğini tam olarak sağlamak amacıyla bütün dünya milletlerinin davet edileceği bir konferansın düzenlenmesini teklif etmiştir²⁸.

²³ J.C. Hurewitz, *Diplomacy In The Near And Middle East*, New York, 1987, s.390.

²⁴ *Halkçı Gazetesi*, 24 Ocak 1955, s.1.

²⁵ Haluk Gerger, *a.g.e.*, s.135.

²⁶ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*, Bursa, 2008, s. 257.

²⁷ Hashim, S. H, Behbehani, *The Soviet Union and Arab Nationalism, (1917-1966)*, New York – 1986, s.

²⁸ *Ulus Gazetesi*, 13 Ağustos 1956, s.1.

Bu sırada Mısır komünist dünya ile çok sıkı bir işbirliği içerisine girmiştir. Kurtuluş Ordusu Baş Müfettişi Rusya, Kızıl Çin, Bulgaristan ve Yugoslavya Gençlik teşkilatlarından çıkan gönüllüler Mısır ordusuna katılmak için müracaat etmişlerdir²⁹.

Süveyş Buhranı sırasında Sovyet Rusya Batılıları tehdit etmiştir. Komünist Partisi Birinci Sekreteri Kruşçev, 23 Ağustos 1956 tarihinde bu konuda şunları söylemiştir:

“Bir harp çıkarsa Arap devletlerini yarımsız bırakmayacağız, haklı savaşlarına pek çok gönüllü katılacaktır”³⁰.

Sovyet Rusya Başbakanı Nikolay Bulganin 11 Eylülde İngiltere Başbakanı Eden’e gönderdiği mektupta, Mısır’a karşı girişilecek bir savaşın Arap dünyasında ve Avrupa’da meydana getireceği tehlikelere işaret ettikten sonra barışa taraftar olan Sovyetler Birliği’nin bu soruna kayıtsız kalamayacağını vurgulamıştır³¹.

Süveyş sorunu için 1956 yılı Ağustosunda toplanan Londra Konferansı ve Birleşmiş Milletlerden de bir çözüm çıkmadı. 16 Ekim’de İngiltere Başbakanı Anthony Eden, Paris’e giderek, Fransa ile birlikte kanal bölgesine ortak saldırı kararı alındı. Bu gizli görüşmelere İsrail de katıldı. İsrail, iki Avrupa devleti ile vardığı anlayış birliğinden sonra 29 Ekim 1956 tarihinde Sina Yarımadasını işgal etmeye başladı. Nasır, İngiltere ile Fransa’nın çatışmaların sona erdirilmesi yolundaki ultiatomunu reddedince, bu iki devlet Mısır’a karşı hava saldırısına giriştiler.³²

Süveyş Kanalı’na karşı saldırıya geçen İngiltere ve Fransa, Port Said’i alarak ilerlemişlerdir. Rusya, İngiltere ve Fransa’nın Mısır’daki çarpışmaya son vermedikleri takdirde bu iki devlete karşı askeri müdahalede bulunacağı yönünde tehditte bulunmuştur³³.

Nasır, Arapları istiklal savaşına çağırarak, İngiltere ve Fransa ile olan siyasi ilişkilerini kesmiştir³⁴. Bu olay üzerine Arap devletlerinin tümü Batı’ya karşı tavır almıştır. Arapların gözünde Nasır emperyalizme karşı direnişin sembolü olmaya başlamıştır³⁵. Mısır idarecileri Batı’ya karşı olan düşmanlığı o derecede çok şiddetli yapmışlar ki bir daha Mısır’ın Batı ile

²⁹ *Ulus Gazetesi*, 20 Ağustos 1956, s.1.

³⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ağustos 1956, s.1.

³¹ Haluk Gerger, *a.g.e.*, s.142-144.

³² Oral Sander, *a.g.e.*, s. 239.

³³ *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Kasım 1956, s.1.

³⁴ *Hürriyet Gazetesi*, 2 Kasım 1956, s.1.

³⁵ Adid Davışa, *a.g.e.*, s.162.

ilişki kurması mümkün olmasın. Böylece Mısır, komünist dünyanın bağımsız dünyayı zayıflatmaya yönelik politikasına alet olmuştur. Mısır, Müslümanlığın müdafiliğini yaptığını söylemesine rağmen, Müslümanların can düşmanı olan Sovyet Rusya'ya kendi toprakları üzerinde üsler vermiştir³⁶.

İngiltere ve Fransa'nın saldırısına Arap dünyasının tepkisinden dolayı Bağdat Paktı üyesi Pakistan, Irak ve İran, İngiltere'nin Mısır'a saldırısını protesto etmişlerdir³⁷.

ABD ve Sovyetler Birliği bu açık saldırıya karşı Birleşmiş Milletlerde cephe aldılar. Bu BM'de ABD ve Sovyetler Birliğinin ender antlaşmalarından biridir.

İngiltere ve Fransa, Mısır'a karşı saldırıya geçerken, Polonya'daki ayaklanma ve Macar İhtilaline güvenmişlerdi. Bu sebepten Sovyet Rusya'nın kimildayamayacağını düşünüyorlardı. Fakat bu hesap yanlış çıktı. 5 Kasım sabahından itibaren Sovyetler, Macar İhtilalini bastırmaya çalışmış ve dolayısıyla Macaristan'daki durumunu düzeltmeye başlamıştı.³⁸ Bundan sonra Sovyetler, İngiltere ve Fransa'ya savaşı durdurmaları hususunda gayet tehditkar mesajlar yollamıştır.

Sovyet Başvekili Bulganin, İngiltere ve Fransa'ya verdiği bir notada, Rusya'nın silah kullanarak kendilerini Süveyş'ten çıkarmağa hazırlanmakta olduğunu ihtar etmiştir. Yüksek kademeli İngiliz ve Fransız kaynakları, Sovyet müdahalesinin uzak bir ihtimal olmadığını söylemişlerdir.³⁹

Bu sırada Lübnan Cumhurbaşkanı da İngiltere ve Fransa'nın Mısır topraklarından geri çekilmelerini istemiştir⁴⁰.

Sovyet Büyükelçisi Alexander Abranof ise, İsrail Dışişleri Bakanlığı nezdinde teşebbüse geçerek şiddetli bir dille İsrail'i "Büyük devletler hesabına Mısır'a karşı çıkmakla" itham etmiştir. Sovyet Büyükelçisi icap ederse Rusya'nın Mısır'a silah ve malzeme yardımı yapacağını da sözlerine ilave etmiştir.⁴¹

³⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.15, İçtima:3, Yirmi İkinci İnikat, 28.12.1956, s.329.

³⁷ *Ulus Gazetesi*, 3 Kasım 1956, s.1.

³⁸ Turgay Murat, *Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 46.

³⁹ *Vatan Gazetesi*, 9 Kasım, 1956, s. 1.

⁴⁰ *BCA*, Fon Kodu:030 01, Kutu No:127, Dosya No:824, Belge No:8.

⁴¹ *Vatan Gazetesi*, 31 Ekim, 1956, s. 5.

Moskova'daki Mısır Elçisi ise, Kahire'den aldığı bir talimat üzerine, Sovyet Hükümetine resmen müracaatla Sovyet gönüllülerinin derhal Ortadoğu'ya gönderilmelerini talep etmiştir. Amerika ise Birleşmiş Milletlerin, Sovyet gönüllülerini önlemeye çalışmak üzere Birleşmiş Milletler Sekreteri Mr. Dag'ın derhal Şark'a gitmesinin doğru olacağını bildirmiştir.⁴² Amerika Başkanı Eisenhower ise Sovyet Rusya Mısır'a gönüllü gönderirse buna Amerika'nın seyirci kalmayacağını açıklamıştır⁴³. Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'daki halktan din kardeşleri Mısır'a yardım etmelerini istemiştir⁴⁴. Mısır idarecileri de Süveyş Kanalı meselesini komünist propagandasının yardımıyla bir Şark-Garb mücadelesi haline sokmak amacıyla ellerinden geleni yapmışlardır. Sovyet Rusya da bu yolla uzun zamandan beri Ortadoğu bölgesine yaymayı düşündükleri komünizmi yaymak fırsatı yakalamıştır⁴⁵.

Irak başta olmak üzere diğer Arap ülkelerinde ve Ortadoğu'da Sovyet Rusya'nın Mısır'a destek için gönüllüler yolladığı tarzında söylentiler yayılmıştır⁴⁶.

Washington'daki Mısır Büyükelçisi, Amerika Dışişleri Bakanı Dulles'i makamında ziyaret ederek, hükümeti adına bir sözlü nota vermiştir. Bu notada, Mısır Hükümeti'nin Eden tarafından açıklanan ve kanalı kullanan milletler arasında bir işletme birliğinin kurulacağını bildiren İngiliz-Fransız-Amerikan planını hükümlerlik haklarına bir tecavüz mahiyetinde telakki edilerek reddedildiği, bu plan uygulandığı takdirde bunun savaşa sebep olacağını bildirmiştir. Mısır'a karşı kuvvet kullanımına karşı olduğunu açıklayan, Amerika'nın eğer gerçekten sorunun barış yolu ile çözülmesine taraftar ise böyle bir planı desteklemekten vazgeçmesini istemiştir⁴⁷.

Rus Komünist Partisi Genel Sekreteri ise "Mısır'ı bütün gayretimizle desteklemeliyiz" demiştir. Kruşçev, komünist gençliğe hitaben bir konuşma yaparak "Mütecavizler Mısır topraklarını terk edene kadar Mısır'ı bütün gayretimizle desteklemeye devam edeceğiz. Mısır'ı müdafaa eden Rus milletinin sesi işitildi ise, onu her şeyden evvel Sovyetler Birliği'nin kuvvetine borçluyuz." demiştir.⁴⁸

⁴² *Yeni Sabah Gazetesi*, 15 Kasım, 1956, s. 1

⁴³ *Hürriyet Gazetesi*, 15 Kasım 1956, s.1.

⁴⁴ *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Kasım 1956, s.1.

⁴⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.X, İçtima:3, Kırkaltıncı İnikat, 25.02.1957, s.801-802.

⁴⁶ *BCA*, Fon Kodu:030 01, Kutu No:111, Dosya No:701, Belge No:6.

⁴⁷ *Hürriyet Gazetesi*, 14 Eylül 1956, s.1.

⁴⁸ *Vatan Gazetesi*, 1 Kasım 1956, s. 1.

5 Kasım 1956'da Sovyet Rusya Başbakanı Bulganin, İngiltere ile Fransa'ya işgali durdurma çağrısı yapmıştır. Aksi takdirde bu ülkelerin de nükleer füze saldırılarına hedef olabileceklerini bildirmiştir. Bulganin, Eisenhower'e da bir mektup göndererek, üçüncü dünya savaşı çıkma olasılığı konusunda uyarmıştır⁴⁹.

Birleşmiş Milletler taraflardan ateşkes ilan etmelerini istemiştir⁵⁰. Sonuçta savaşın Sovyetler Birliği'nin bölgedeki etkisini arttıracığından kaygı duyan ABD İngiltere ve Fransa'ya baskı yapmıştır. Bunun üzerine 6 Kasım'da üç saldırgan devlet ateşkese uymak zorunda kalarak, İngiliz-Fransız kuvvetleri 1956 Aralığında, İsrail ise 1957 Martında Mısır toprağından çekilmiştir. Kanal 10 Nisan 1957'de temizlenerek, tekrar uluslararası gemi trafiğine açılmıştır⁵¹.

Süveyş Krizi sonunda, Mısır'a karşı girişilen saldırıya Sovyetlerin gösterdiği tepki ve bu doğrultuda verdiği ultimat, 1956'dan sonra gelişmesi daha da hızlanan Arap milliyetçiliği nezdinde, Sovyetlerin büyük itibar kazanmasını sağlamıştır.⁵²

1956 Süveyş Buhranının en mühim neticesi, şüphesiz Sovyet Rusya'nın Mısır'ı bir kere daha kurtarmış olmasıydı. Birincisi silah satışıyla oluşmuştu. Dolayısıyla Sovyetlerin Arap dünyasındaki prestiji de arttı. Başka bir deyişle, İngiltere ve Fransa kaş yapayım derken göz çıkarmışlardı. Nasır'ın ve Sovyet Rusya'nın Ortadoğu'daki prestijini ve tesirini yok etmek isterlerken, büsbütün arttırmışlardı.⁵³

Diğer bir sonuç ise, Mısırlılar kriz boyunca Sovyetlere müdahalede geç ve hareketsiz kaldıkları için kızdılar. Nasır'ın halefi Enver Sedat, bu dönemde krizi bitirme konusunda Amerikalılarla da işbirliği yaptı.

Süveyş krizi bölgede bazılarının gözünde, Sovyet prestijini arttırmasına rağmen, savaşın diğer bir sonucu bölgedeki güçlü Amerikan taahhüdünü teşkil eden Eisenhower Doktrini'nin doğmasına neden olmuştur. Bu Eisenhower Doktrini, Sovyetler Birliği için olumsuz bir sonuç doğurmuştu⁵⁴.

Ortadoğu bölgesinde komünizmin yayılmasını engellemek amacıyla Amerika Başkanı Eiswnhower, Ortadoğu ülkelerine askeri ve ekonomik

⁴⁹ Haluk Gerger, *a.g.e.*, s.146.

⁵⁰ *Hürriyet Gazetesi*, 7 Kasım 1956, s.1.

⁵¹ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s. 260.

⁵² Cengiz Çandar, *Direnen Filistin*, İstanbul, 1976, s. 63.

⁵³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, Ankara, 1994, s. 501.

⁵⁴ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East From Worl War Two to Gorbachev*, Cambridge, 1991, s. 47.

yardımlar yapmak amacıyla Eisenhower Doktrinini 1957 yılında ilan etmiştir⁵⁵. Amerika Dışişleri Bakanı Dulles yaptığı bir açıklamada Ortadoğu'da milletlerarası komünizmin kontrolü altındaki herhangi bir devlet tarafından yapılacak tecavüz ile ilgili yardım istendiğinde, Amerika Kongresinin bu konuda yardım için silahlı kuvvet kullanımı izni de verdiğini dile getirmiştir⁵⁶.

Amerika'nın Eisenhower Doktrini ile kendi taraftarı Arap ülkelerini Ortadoğu'da desteklemesi üzerine, Sovyetler Birliği de Ortadoğu'daki kendi taraftarı devletleri destekleme kararı almıştır. Sovyet Rusya'nın Kahire Büyükelçisi Kiselef, Mısır ve diğer Arap devletlerinin silahlı kuvvetlerini en gelişmiş silahlar ve atom mermileriyle donatmayı teklif etmiştir⁵⁷.

Nasır, Eisenhower Doktrini'ne karşı olup, bu doktrin ile Amerika'nın bölge üzerinde emperyalizm politikası takip edeceğini açıklamıştır⁵⁸. Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan ortak açıklamasıyla Eisenhower Doktrini reddedilmiştir⁵⁹.

Mahuroud Abonl Fatlı, Amerika Cumhurbaşkanı Eisenhower'a Mısır ile ilgili yazdığı yazıda, Mısır'ın Nasır'ın diktatörel idaresinden bıktığı ve Nasır'ın komünistlerle işbirliği yaptığı yazıda şöyle ifade edilmiştir:

“Rejim, Arap-İslam cemaatinin siyasi akidelerine muhalif komünist taraftarı olan bitarafsızlık doktrinini kabul etmekle milli menfaatleri enternasyonal sahada ciddi bir tehlikeye sokmakta ve dolayısıyla Mısır komünistleriyle Rusya siyasetine manen yardım etmektedir. Mısır'daki komünizm hakkında tam bir rapor sunulmaktadır. Sunulan bu raporda da görüleceği veçhile Yarbay Nasır'ın komünistlik taraftarı olan siyasetinin tamamıyla Amerika Birleşik Devletleri aleyhine tevcih edilmiş şantajlardan neşet etmemesi ihtimal dahilindedir...”⁶⁰.

Beyrut'ta çıkan L'Orient Gazetesi 29 Ekim 1957 tarihli nüshasında, Lübnan'ın meşhur yorumcularından olan Rene Aggiouri makalesinde, Araplara Sovyet Rusya ile hareketin kendi zararlarına olacağı uyarısında bulunarak, Araplara şöyle bir ikazda bulunmuştur:

⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, C.X, İçtima:3, Kırk altıncı İnikat, 25.02.1957, s.802.

⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, C.XI, İçtima:1, Kırk altıncı İnikat, 25.11.1958, s.609.

⁵⁷ BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:131, Dosya No:850, Belge No:2.

⁵⁸ Thomas A., Bryson, *Alakatu'd-Diplomasıyyeti'l-Emerikiyye Maa's-Şarki'l-Evsat Min 1784 İla 1975*, Dimaşk, 1985, s.511.

⁵⁹ Aliyüddin Hilal, *a.g.e.*, s.139.

⁶⁰ BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:5, Dosya No:27, Belge No:23.

“Kahire ile Kudüs’ün, Sovyet siyasetiyle bir hizaya getirilmesi ya ilk kurbanı Ortadoğu’nun teşkil edeceği bir dünya yangınına veya Arapların önce sebebiyet verip sonra zararlı vaziyete düşecekleri bir Amerikan-Sovyet pazarlığına tevhit edecektir”⁶¹.

Amerika Birleşik Devletleri gerek saldırıların karşısında açıkça yerini alması ve gerekse bölgede emperyalist bir geçmişinin bulunmaması yüzünden, tıpkı Sovyetler Birliği gibi prestij kazandı. Ancak, bölgede etkinleşen Sovyet politikasına karşıt olarak oluşturacağı ve Süveyş Bunalımının bir sonucu olarak değerlendirilebilecek Eisenhower Doktrini, Arapların gözünde, Batı çıkarlarını korumaya yönelik bir düzenleme biçiminde yorumlandı. Böylece bölgedeki Amerikan prestijini uzun vadede düşürdü.⁶²

Sovyetler Birliği sadece Mısır’da değil bölgedeki tüm gelişmeleri çok yakından takip etmiştir. Türkiye-Suriye krizinin çıkmasından dolayı Sovyetler Birliği açıkça Suriye’yi desteklemiştir. Bu sırada Tahran’daki Sovyet Maslahatgüzarı, Batılı Devletlerin Ortadoğu ile ilgilenmelerinin huzursuzluğu arttırdığı ve Ortadoğu barışını tehlikeye attığından bahsetmiştir. Ayrıca Sovyet Rusya’nın Ortadoğu bölgesindeki gelişmelere kayıtsız kalmayacağını dile getirmiştir⁶³.

Sovyet Rusya, 1957 yılı yaz aylarından itibaren Ortadoğu’da bazı üsler kurmak amacıyla sıkı bir faaliyet içerisine girmiştir. Türkiye’yi de sanki Suriye’ye saldıracakmış gibi göstermek istemiştir. Amerika Dışişleri Bakanı Dulles de Başkan Eisenhower adına 10 Eylül 1957 tarihinde yaptığı açıklamada, Sovyet Rusya’nın herhangi bir tecavüzüne karşı Amerika’nın da misillemede bulunacağını vurgulamıştır⁶⁴.

Ayrıca 1956’dan beri Sovyet Rusya, Mısır ve Suriye’yi o kadar silahlandırmıştı ki İsrail ile yapılacak bir savaşın neticesinden sadece Mısır ve Suriye değil, Sovyetler dahi gayet emin görünüyorlardı.⁶⁵ Sovyet Rusya bu silahlandırmayı sadece İsrail’e karşı değil, aynı zamanda bölgede Amerika taraftarı ve komünizm aleyhtarı olan devletlere karşı bir güç

⁶¹ BCA, Fon Kodu :030 01, Kutu No:68, Dosya No:43, Belge No:6.

⁶² Turgay Murat, *Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası, (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 50.

⁶³ BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:40, Dosya No:236, Belge No:14.

⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, C.XI, İçtima:1, Kırk altıncı İnikat, 25.11.1958, s.607-608.

⁶⁵ Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, s. 702.

gösterisi olarak yapmıştır⁶⁶. Sovyet Rusya'nın Mısır ve Suriye'ye yaptığı silah sevkiyatları Türkiye ile Amerika'yı endişelendirmiştir⁶⁷.

United Press haberine göre, Sovyet Rusya, Mısır başta olmak üzere diğer kendi taraftarı olan devletlere gerekli olan parasal desteği de sağlamaya çalışmıştır. Sovyet Rusya bunu yaparken dünyada ve Ortadoğu bölgesinde Amerika ve onun müttefiklerinin tesirini azaltmaya çalışmıştır⁶⁸.

Mısır, Sovyet Rusya ile beraber hareket ettiğini ve her açıdan Sovyet Rusya'ya bağlı olduğunu hiçbir zaman kabul etmemiştir. El-Cumhuriye Gazetesi'nin 7 Şubat 1957 tarihli nüshasında Yarbay Enver Sedat imzasıyla çıkan makalede, Mısır'ın hiçbir devlete zararı ve başka bir devletin uydusu olmadığı şöyle ifade edilmiştir:

“Öte yandan Mısır, emniyet ve istikrarı tehdit etmemektedir. Bunun sebebi pek basittir. Zira Mısır hiçbir kimsenin malına göz dikmemekte ve kimsenin toprağını almak istememektedir.

Emniyet ve istikrarı tehdit eden Mısır değil, kendilerini büyük devletlere kuyruk yapan ve memleketlerini bu devletlerin askeri üsleri haline sokanlardır.

Mısır hiçbir kimsenin kuyruğu olmamakla beraber memleketinde, diğerlerine tecavüz etmek için kurulmuş askeri üsler yoktur. İktisadi işlerde de hiç kimseye dayanmamaktadır. Mısır politikası, bizzat Mısırlılar tarafından çevrilmiştir...”⁶⁹.

Ortadoğu'ya yerleşmek amacı taşıyan Sovyet Rusya, Türkiye ile Arap ülkelerinin de arasını açmaya çalışmıştır. Halbuki Türklerle Ortadoğu'da yaşayan Arap ve diğer Müslüman milletlerin menfaatleri tarih boyunca daima bir olmuştur⁷⁰.

Bu sırada Sovyetler Birliği'nin bölgede silahlanması ve komünizmi yayması diğer Arap ülkelerini de oldukça tedirgin etmiştir⁷¹.

Mısır ile Suriye birleşerek, aralarında Şubat 1958'de Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Mısırla Suriye'nin birleşmesi yönündeki alt

⁶⁶ BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:122, Dosya No:824, Belge No:8.

⁶⁷ William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (Çev:Petek Demir), İstanbul, 2003, s.130.

⁶⁸ BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:69, Dosya No:433, Belge No:1.

⁶⁹ BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:127, Dosya No:825, Belge No:1.

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, C.XI, İçtima:1, Kırk altıncı İnikat, 25.11.1958, s.610.

⁷¹ BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:40, Dosya no:236, Belge No:12.

yapının hazırlanmasında Suriyeli Baasçılar etkili olmuştur⁷². Baas Partisi ve Suriye ordu mensupları federal bir birleşmeden yana olmalarına rağmen bu hedefleri gerçekleştirmemiştir. Nasır ise tam entegrasyondan yana tavır alarak tek elden yönetimi savunmuştur. Ancak bu birleşme uzun ömürlü olmamıştır⁷³. Batı dünyası Mısır ile Suriye arasındaki birleşmenin Arap dünyasındaki bölünmeyi pekiştireceği ve Rusya'nın bölgeye girmesini kolaylaştıracağı için sıcak bakmamıştır⁷⁴. Türkiye, Suriye'nin Sovyet Rusya'ya üsler vermesini iyi karşılamamış ancak Mısır'la Suriye'nin bir birlik kurması sonucunda komünizmin nüfuzundan bu iki ülkenin kurtulması sağlandığı takdirde bu birliğe olumlu bakmıştır. Yani Türkiye bu oluşturulan birliğin alacağı siyasi tavra göre politikasını belirleyeceğini vurgulamıştır⁷⁵.

1961 Yılında Suriye'de yapılan Baas darbesi sonucunda Birleşik Arap Cumhuriyeti dağılmıştır. Nasır parlamentoyu feshederek, çalışanların temsil edildiği yeni bir birim olan Arap Sosyalist Birliği'nin kurulacağını ilan etmiştir. Nasır'ın amacı bu kuruluşun toplumda çalışan kesimlerin birlikteliğinin temsilcisi olmasıydı. Böylece sınıf farklılıklarını ortadan kaldırmaya ve Mısır'ın sosyalist deneyimini diğer Arap ülkelerine ve özellikle de Baas aleyhine yaymaktı. 1961 Yılında çıkarılan Sosyalist Kararname ile tüm şirketler millileştirilmiştir⁷⁶.

3. Arap-İsrail Savaşlarının Sovyet Rusya-Mısır İşbirliğine Etkisi

1956 Süveyş Buhranından 1967 Arap-İsrail savaşlarına kadar geçen sürede hem Sovyetlerin hem de Mısır'ın Arap dünyası üzerinde etkileri daha da artmıştır. Özellikle 1953'te Stalin'in ölümünden sonra Sovyetlerin öne çıkardığı "barış içinde bir arada yaşama" ilkesi Sovyet Rusya'nın Ortadoğu ile ilişkilerinde olumlu bir hava yarattı.⁷⁷ Sovyetler Birliği, bu dönemde Mısır'ı Sosyalizmi inşa etme ülkesi olarak gördü ve Sovyet-Mısır ilişkilerindeki kördüğüm 1961'de çözüldü. Sovyetler için bu zamanda koşullar değişti. İlişkilerin gelişmesindeki en önemli faktör Mısır-Suriye

⁷² Celalettin Yavuz, *Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri*, Ankara, 2005, s.337.

⁷³ Ayşegül Sever, "Bağımsızlıktan Bugüne Suriye Baas Partisi, Esad Dönemi ve Sonrası", *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, (Yayına Hazırlayan: Fulya Atacan), İstanbul, 2004, s.203-204.

⁷⁴ Ara Sanjian, *Turkey And Her Arab Neighbours 1953-1958*, Londra, 2001, s.208.

⁷⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, C.XI, İçtima:1, Kırk altıncı İnikat, 25.11.1958, s.611.

⁷⁶ Fulya Atacan, "Otoriteryanizm Kısacasında Mısır", *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, (Hazırlayan:Fulya Atacan), İstanbul, 2004, s.21.

⁷⁷ M. Lütfullah Karaman, *Uluslararası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu*, İstanbul, 1991, s. 69

birlikteliğinin 1961’de bölünmesi ve başarısızlığı idi. Bu Nasır ile Sovyetler arasındaki ilişkinin en ciddi pürüzlerinden birini ortadan kaldırdı.⁷⁸

Mısır’da Nasır ise, İsrail’in Akabe körfezinden Kızıldeniz’e çıkışını sağlayan Tiran Boğazını kapadığını açıklamış ve böylece İsrail’in bu yolla Kızıldeniz’e çıkışı engellenmiş oluyordu. İsrail bu olayın kendisine yapılmış bir saldırı ve savaş nedeni olduğunu Dışişleri Bakanı Abba Eban’ın ağzından dünyaya duyurarak, Sovyetler tarafından kışkırtıldığı iddia edilen Nasır karşısında Batı’nın desteğini sağlamaya çalışmaktaydı. ABD Başkanı Johnson, bu durum üzerine, Akabe Körfezi’nin uluslararası su yolu olduğunu belirterek, bunun hukuk dışı bir uygulama olduğunu ve ABD’nin bölgedeki bütün devletlerin toprak bütünlüğü ile bağımsızlığını korumada kararlı olduğunu ifade etmiştir. Aynı gün Sovyetler Birliği de olası bir saldırı durumunda Arapları destekleyeceğini açıklarken İsrail’i kınamaktaydı.⁷⁹

Kısacası Sovyet Rusya, Ortadoğu meselesinde 1956 Süveyş Savaşı’nın kendisine kazandırdığı siyasi ve diplomatik avantajları kaybetmemek için Arap-İsrail çatışmalarında ağırlığı aktif bir şekilde Arapların bilhassa Mısır’ın tarafına koymaktan ve Ortadoğu’da Batı ile tam bir rekabet içine girmekten çekinmemiştir. Hatta denilebilir ki, 1967 Arap-İsrail Savaşının patlak vermesinde Sovyetlerin belirli bir sorumluluk payı vardır.⁸⁰

Sovyetler Birliği Ortadoğu’daki anlaşmazlıklarda İsrail’i suçlayarak, bölgedeki Arapları kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Bu konuda İsrail Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Moshe Lehsem şöyle demiştir: “Sovyet propagandası Arap dünyasındaki en müfrit ve mütecaviz çevreleri İsrail’i sistemli bir şekilde zemmetmek suretiyle kazanmak gayretlerini arttırmaktadır. Bitaraf bir müşahid bu kampanyanın, havalideki sulhün devamına fayda mı yoksa zarar mı vereceğini kolaylıkla takdir edecektir”⁸¹.

Sonuçta şunu söyleyebiliriz ki, Sovyetler Birliği 60’lı yıllarda bölgedeki etkinliğini arttırmıştır.⁸²

Mayıs 1964’te Sovyet Rusya mali ve teknik desteğiyle Nil nehri üzerinde yapılan Asvan Barajı’nın açılışına Sovyet Rusya’nın en üst düzey devlet adamı olan Genel Sekreter Kruşçev’in katılması, Nasır’a sadece

⁷⁸ Galia Golan, *a.g.e.*, s. 55,57.

⁷⁹ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s.311-312.

⁸⁰ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)*, Ankara, 1989, s. 200.

⁸¹ BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:68, Dosya No:43, Belge No:6.

⁸² Ümit Özdağ, *Değişen Dünya Dengeleri ve Basra Körfezi Krizi*, İstanbul, 1991, s. 55.

Mısır'da değil, tüm Arap dünyasında ve Afrika'da büyük prestij kazandırmıştır⁸³.

6 Gün Savaşları olarak da bilinen 1967 Arap-İsrail Savaşları İsrail'in Arap Devletlerine karşı büyük üstünlüğüyle son bulmuş ve stratejik Golan Tepeleri İsrail'in kontrolüne geçmiştir. 1967 Arap-İsrail Savaşında Arapların yenilgisinde tabiidir ki, Sovyet Rusya'nın da rolü vardır. Nitekim, Araplar Sovyetlerden çok fazla şeyler bekliyorlardı. Gerçi Sovyet Rusya, Araplara geniş yardımlar yapmıştı.⁸⁴ Sovyet Rusya silah ve teçhizatı ile destekli Arap devletlerin yenilmesi bir nevi Sovyet Rusya'nın da yenilmesi anlamına gelmiştir⁸⁵.

1967 Savaşından sonra Sovyetler Arap ülkelerini yeniden silahlandırmaya başlayarak, İsrail karşısında bir silah dengesi kurmaya çalıştıkları gibi, bundan daha mühimi Akdeniz'deki varlıklarını arttırdılar. Sovyetler, Suriye'nin Lazkiye ve Mısır'ın da İskenderiye limanında deniz üssü elde ettiler. Bu ise bu iki ülkenin daha fazla Sovyet nüfuzu altına girmesi idi.⁸⁶ Öyle ki, savaşı müteakiben Moskova, Arap savaş kayıplarını telafi etmek için büyük bir ikmal gayretine girişti ve bundan sonra 1967 ve 1973 arasında Mısır, Suriye ve Irak'ta Sovyet danışman varlığı periyodik olarak arttı. Bu periyot boyunca Suriye'de Sovyet Rusya danışmanı 1300'de iken, Mısır'da birkaç 100'den 2000'e yükseldi. Üstelik Mısır ve Suriye'deki Sovyet danışmanlarının görevi, Sovyet yapımı silahlar konusunda Arap silahlı kuvvetlerini eğitmektir. Sovyetler çok sayıda Arap subayını da eğitmek için Sovyetler Birliği'ne getirdi. Sovyetlerin bu gayretleri her zaman olumlu sonuç getirmedi. Nitekim sorun Mısır konusundaydı. Sovyet siyasi ve askeri güdülerine Mısır'ın güvensizliği ve Mısır'ın gururu Sovyet doktrininin geçişini engelledi. Mısırlılar savaşmak için ihtiyaç duydukları silah sistemlerini Sovyetlerin sürekli sakladıklarından şikayet ettiler ve verdikleri sistemler Amerika'nın İsrail'e verdiği en son sistem silahlar yanında "ikinci basamak" kalıyordu. 1967 Savaşından sonra Sovyet danışmanların sayılarının periyodik olarak artırılması kararı Mısır ordusunda gerginlik ve ihtilaf yarattı.⁸⁷

⁸³ Celalettin Yavuz, *a.g.e.*, s.348.

⁸⁴ Ömer E. Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası*, Ankara, 1972, s. 151.

⁸⁵ Celalettin Yavuz, *a.g.e.*, s.351.

⁸⁶ Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, s. 708.

⁸⁷ Turgay Murat, *Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası, (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 66.

Sovyetler Birliği, Mısır'a karşı politikasında en fazla askeri ve maddi destek vererek, Ortadoğu'da nüfuzunu arttırmaya çalışmış, Batı güçlerine karşı Mısır'ın yanında yer almıştır. Ancak 1970'lere gelindiğinde durum farklılaşmıştır. Nitekim, 1970 yılında Mısır Devlet Başkanı ve Pan-Arabist hareketinin önderi Nasır'ın ölümünden sonra yerine geçen Enver Sedat, Sovyetler Birliği'nden uzaklaşma politikasını benimsemiştir. Enver Sedat'ın 1962'den beri Devlet Başkanlığı yardımcısını yürütüyor olması devlet başkanlığı için birinci aday olmasını sağlamıştır. Nitekim 3 Ekim 1970'te Arap Sosyalist Birliği tarafından Nasır'ın halefi olarak bir göreve getirilen Sedat, 15 Ekim'de gerçekleştirilen seçimlerde halkın oyunun %90'ını alarak, Mısır'ın yeni devlet başkanı oldu. Öncelikle devlet ve parti içinde olası rakiplerini tasfiye eden Sedat, 1971 Mayısında kendisine karşı bir darbe hazırlığı içinde olduklarını iddia ederek parti içindeki Sovyetler Birliği'ne yakınlığı ile bilinen radikalleri temizleyerek, kısa sürede hem ülke yönetiminde hem de parti içinde tek otorite haline geldi.⁸⁸

Öncelikli gündemi içerde özellikle ekonomik sorunları çözmek ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmenin yollarını araştırmak olan Enver Sedat'ın niyeti ikinci bir Nasır olmak değildi. Sedat yabancı sermayenin Mısır'a gelmesinin önündeki en büyük engelin de İsrail-Mısır çatışması ve Mısır'ın Sovyetlerle yakın ilişkisi olduğu gerçeğini göz ardı etmiyordu.⁸⁹

Enver Sedat devletçi eğilimleri ortadan kaldırmaya başlamıştır. Nasır yanlılarını da saf dışı etmiştir. Kamu sektörü tavsiye edilirken, özel sektör ile yabancı sermaye özendirilmeye başlanmıştır⁹⁰.

Bu arada 1971 Mayısındaki Sedat'ın tasfiye girişimine rağmen, Mısır ile Moskova arasında 27 Mayıs 1971'de 15 yıl süreli bir "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" imzalandı. Ancak özellikle 1972 Mayısında imzalanan SALT-I'nin de etkisiyle Ortadoğu'da çıkacak bir savaşın dışında kalmayı düşünen Sovyetlerin 1971 antlaşmasında öngörülen silahları Mısır'a vermemek istemesi ve Mısır'ı silahlandırma konusunda ayak sürmesi üzerine Sedat 1972 Temmuzunda dünyayı şok eden bir girişimde bulunarak, yaklaşık 2000 dolayındaki Sovyet uzman ve teknisyeninin ülkeden çıkarıldığını açıkladı.⁹¹ Sovyet askeri danışmanlarının Mısır'dan çıkarılması, Sovyetler açısından kötü bir durumdu. Nitekim Moskova'nın 1973 yılında Mısır'ın İsrail'e yaptığı saldırıdan önce ve sonra, Mısır'a yaptığı önemli silah yardımı ve

⁸⁸ Turgay Murat, *Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 98.

⁸⁹ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s. 356.

⁹⁰ Haluk Gerger, *a.g.e.*, s.374.

⁹¹ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s. 357.

Kahire'nin birçok diplomatik çıkarlar elde etmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuş olmasına rağmen, Sovyetlerin Mısır'ı destekleme politikası başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁹² Mısır'ın bu tutumundan dolayı Sovyet Rusya, Ortadoğu'daki en büyük dostlarından birinden ağır bir hakarete uğramış ve soğuk savaşta Amerika karşısında gerilemiştir⁹³. Ayrıca Sovyet Rusya'nın Mısır'a karşı olumlu tavrı, Mısır'daki hareketlerini azaltarak, onun için önemi artan İran Körfezi-Hint Okyanusu bölgesinde yoğunlaşma fırsatını yakalamak içindi.

Sovyetler Birliği Sedat'ın kovma hareketi karşısında şok oldu. Sovyet Rusya, Suriye, Irak ve Filistin Kurtuluş Örgütünü sadece bölgeyi korumak için desteklemedi. Aynı zamanda politik zararı da en aza indirmek için destekledi.⁹⁴

Enver Sedat'ın bu hareketi Sovyet Rusya'nın Ortadoğu'daki prestiji için çok ağır bir darbe idi. Prestij kaybının yanı sıra Sovyet Rusya, Mısır gibi Ortadoğu'nun stratejik bir ülkesinden çıkarılmış oluyordu. Keza İskenderiye'deki Sovyet deniz üssü de kapanıyordu. Mısır Arap Cumhuriyeti Başkanı Enver Sedat, Sosyalist Arap Birliği Merkez Komitesi'nin toplantısında yaptığı bir buçuk saat süren konuşmada, Mısır-Sovyet Rusya ilişkilerinin bir tarihçesini yapmış ve Mısır'daki Sovyet danışmanlarının geri çağrılmasını istemesinin nedenlerini açıklamıştır.

Başkan Sedat, Mısır'ın 1952 Devriminden bu yana izlediği siyasetin temelini Mısır'ın hiçbir nüfuz bölgesine bağlı olmamanın teşkil ettiğini bu siyasetin temelinin Mısır halkının çıkarlarına hizmet isteğinin bir sonucu olduğunu söylemiştir. Başkan Sedat bu siyasetin üç ilkeye dayandığını işaret etmiştir. Bu üç ilke şunlardır:

- Mısır, emperyalizm ve sömürgeciliğe karşıdır,
- Mısır'da Mısır'ın gerçeklerine cevap verecek sosyalist bir toplum kurulmaktadır,
- Mısır'ın giriştiği eylemler Mısır halkının aynı kaderi, aynı çıkarları ve aynı tarihi paylaşan Arap ülkelerine bağlayan Arap milliyetçiliği çerçevesine dahildir.

Başkan Sedat, sözlerine devamla “Öte yandan dış siyasetimizin temel hedeflerini düşmana karşı bizi askeri ve mali yönlerden desteklemiş olan

⁹² Benson Lee Grayson, *Ortadoğu'da Sovyet Çıkarları ve Amerikan Tercihleri*, (Çev:Harp Akademileri Yabe Başkanlığı), İstanbul, 1984, s. 27.

⁹³ Haluk Gerger, *a.g.e.*, s.380.

⁹⁴ Galio Golan, *a.g.e.*, s. 80.

Sovyetler Birliği ile her alanda sağlam ilişkiler sürdürmek olmuştur” demiştir⁹⁵.

Bu sonuçlar üçüncü dünya ülkeleri müşterilerine büyük ideolojik yakınlık, sosyalist yönelme, Marksist-Leninist partileri için güçlü organizasyonel üs yaratmak, en azından bölgesel seviyede radikal blokları düzenlemeye yönelik isteklerdi. Bu yeni politika Ortadoğu veya üçüncü dünya ülkelerine ilişkin olarak tamamen Sovyet Rusya pozisyonunu teşkil etmediği gibi Sovyetlerin Arap-İsrail mücadelelerine karşı tutumunu da etkilemedi. Bu duyguyla Mısır ile olan kriz genel olarak Sovyetlerin üçüncü dünya ülkeleri politikasına kısmen Ortadoğu’daki politikasından daha büyük etki etti.⁹⁶

Enver Sedat’ın 1972’de Sovyet askeri danışmanları Mısır’dan kovması üzerine, zor duruma düşen Sovyet Rusya bu durumu tekrar düzeltmeyi başarmış ve Sovyet Rusya-Mısır ilişkileri yapılan silah antlaşması ile yeniden düzelmişti.

6 Ekim 1973’te başlayan Arap-İsrail savaşının Müslüman dünyasının Ramazan ayına rastlaması dolayısıyla Ramazan Savaşı ve İsraililerin çok kutsal bir ayı olan Yom Kippur’a rastlaması dolayısıyla da Yom Kippur Savaşı diye adlandırılmaktadır. Araplar ve bilhassa Mısır tarafından başlatılan bu savaşın amacı, daha öncekilerde olduğu gibi İsrail’in haritadan silinmesi değil, 1967 savaşında İsrail’in ele geçirdiği toprakların geri alınması ve bu suretle Arapların prestijinin tamiri ve yükseltilmesi idi.⁹⁷

Nihayetinde Müslümanların kutsal ayı olan Ramazan ve Yahudilerin kutsal ayı olan Yom Kippur Savaşında Mısır ve Suriye birlikleri eşgüdümlü bir “sürpriz” saldırıda bulundular. Golan Tepeleri ve Sina Yarımadası’nda İsrail birlikleri geri çekilmeye zorlandı. Bu savaşta, ilk kez İsrail’in yenilmezliği “miti” ortadan kalkarak, Araplar kendi güçlerine güvenmeye başlamışlar yine ilk kez Araplar kendilerinde İsrail’e saldırıda bulunacak gücü bulmuşlardı. Amerika Birleşik Devletleri, İsrail’e Sovyetler Birliği de Arap devletlerine giderek artan oranlarda silah göndermeye başlayınca, Avrupa’da yavaş yavaş belirmeye başlayan yumuşama havası da tehlikeye düşmüştür⁹⁸.

⁹⁵ Turgay Murat, *Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu Politikası (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.80-81.

⁹⁶ Galia Golan, a.g.e., s. 81.

⁹⁷ Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, s. 715.

⁹⁸ Oral Sander, a.g.e., s. 423-424.

Nitekim, Amerika ve Sovyetler Birliği, Ortadoğu'daki dostlarını ya da müşterilerini yeniden destekleyecekler ve böylelikle Ortadoğu savaşının büyük devletler arasında bir anlaşmazlık olması konusundaki kuşkuları doğrulayacaklardı.⁹⁹ Zira Beyrut'ta yayımlanan "en Nahar" Gazetesi, Arap askeri kaynaklarına dayanarak verdiği haberinde, altı büyük ABD savaş gemisinin önceki gece İsrail karasularına girdiği ve kıyıya yanaştığını yazmıştır. Haberde bu gemilerin nakliye gemisi oldukları ve Kıbrıs'tan geldikleri belirtilmektedir. Öte yandan Amerikan yetkilileri, Sovyetlerin Arap ülkeleri doğrultusunda kurduğu hava köprüsünün devam ettiğini bildirmişlerdir. Yetkililere göre, Sovyet Rusya'nın Mısır ve Suriye'ye yaptığı askeri yardım devam etmekte ve olağandan çok daha fazla Sovyet Rusya uçağı bu ülkelere sık ve yoğun uçuşlar yapmaktadır. ABD Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Sovyet Rusya'nın yardımının iki ülke arasındaki ilişkileri zedeleyebileceğini ve tehlikeli gelişmelere neden olacağını belirtmişlerdir.¹⁰⁰

1973 Savaşında İsraililer çok kısa bir zaman için hava üstünlüğünü kaybetti. Mısır kuvvetleri kanalı geçerek, İsrail askeri kuvvetlerini dağıttı.¹⁰¹ Ancak savaşın ikinci haftasında, İsrail Golan Tepelerini geri aldı ve Sina'daki Mısır birliklerini çevirdi. Savaşın tehlikeli boyutlar alması ve giderek Doğu-Batı çatışmasına dönüşmesi olasılığı karşısında BM Güvenlik Konseyi 21 Ekim 1973 tarihinde ateşkes ve tarafların 1967 tarihli Güvenlik Konseyi kararına uymaları kararını aldı. Ancak bu karar yürümedi. Çünkü Sovyetler Birliği bölgeye ortak Sovyet-Amerikan birliklerinin gönderilmesini önerirken, iki güç arasında bir çatışmadan ve Moskova'yı Ortadoğu sorunlarının içine çekmekten çekinen ABD bu öneriyi geri çevirdi. Bunun üzerine Sovyetler Birliği tek başına asker göndereceğini açıklayınca, Amerikan birlikleri alarma geçirildi. Bunalımın boyutları genişlemiş ve bunalım iki bloğu karşı karşıya getirecek bir durum almıştı. Ancak bağlantısız devletlerin bir önerisinin kabul edilmesiyle hava yumuşadı ve öneriyi uygun olarak, Birleşmiş Milletler Barış Gücü çatışanların arasına girdi. Görünüşe göre İsrail dördüncü zaferini kazanmıştı ama maddi ve manevi açıdan kayıpları büyüktü.¹⁰²

1973 Savaşı İsrail'in yenilmezliği efsanesini yok etti. Hem Araplarda hem de İsrail'de yeni dönemin başlamasına neden oldu. Çeyrek yüzyıl sonra Siyonizm azalmaya başladı. Zafer Arap ticaretinin iç kredisini yeniden

⁹⁹ *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ekim, 1973, s. 1.

¹⁰⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ekim 1973, s.7.

¹⁰¹ James A Bill, Carl Leiden, *Politics in the Middle East*, Boston, 1984, s. 352.

¹⁰² Oral Sander, *a.g.e.*, s. 424.

geliştirdi ve uluslararası seviyede zaferin petrol silahlarıyla birleşmesi ABD'nin Araplara dönmesine neden oldu.¹⁰³

Sovyet Rusya savaş boyunca iki yönlü politika izledi ve başarısız oldu. Yumuşamayı sürdürmek için yapılan gayretler ve en önemlisi Sovyet Rusya-Amerikan çatışmasından kaçınma, Amerikalılarla birlikte hareket etmeyi sağladı ve hatta ateşkes amacıyla uzlaşıldı. Bu durum Arapları kızdırdı. Sovyet Rusya'nın Mısır ve Suriye ile olan ilişkileri tehlikeye girdi. Ortadoğu'daki başarılı Amerikan politikası sonucunda, Mısır'ın Sovyet Dostluk Antlaşmasını yürürlükten kaldırmasına, savaş sonrası Mısır-Sovyet ilişkilerinde kesin bir bozulmanın ortaya çıkışına neden oldu.¹⁰⁴

4. Camp David Antlaşması ve Sovyet Rusya-Mısır İşbirliğinin Sona Ermesi

Camp David'e yani İsrail-Mısır barışına giden yolda, şüphesiz ki Amerika'nın rolü büyük olmuştur. Amerika Başkanı Nixon'un Ortadoğu'yu ziyareti özellikle Mısır'ı yumuşatmaya yetmişti.

Mısır'ın Amerika ile olan münasebetleri geliştikçe, Mısır-Sovyet münasebetleri bu gelişmenin üzerinde bir ipotek teşkil etmeye başladı. Libya ile münasebetlerin gayet gergin olduğu ve Lübnan iç savaşının da yoğun bulunduğu bir sırada, Enver Sedat Sovyet yükünü sırtından atıverdi. Enver Sedat 14 Mart 1976 günü Mısır'ın parlamentosu olan Halk Meclisi'nde yaptığı konuşmada, 27 Mayıs 1971 tarihli ve Mısır ile Sovyet Rusya arasında "sarsılmaz dostluk" (unbreakable friendship) tesis eden "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması"nın feshini Halk Meclisi'nden istedi. Enver Sedat bu konuşmasında 1973 savaşından sonra Sovyetlerin Mısır'a karşı alakalarını azalttığından Arap dünyasında "mihverler" yaratmak yani Arap dünyasını bölmek için çaba harcadığından, Mısır'a silah ve yedek parça vermediğinden, 1975 Ocak ayında Brejnev'in Mısır'a yapacağı ziyareti iptal ettiklerinden, 1971 Antlaşmasını canları nasıl isterse öyle tatbik ettiklerinden şikayetle, bu antlaşmanın artık bir yararı kalmadığını ve dolayısıyla feshedilmesi gerektiğini söyledi. Halk Meclisi, 15 Martta yani ertesini gün aldığı bir kararla Mısır-Sovyet Dostluk Antlaşması'nı feshetti. İş bu kadarla da kalmadı, Halk Meclisi 4 Nisanda aldığı bir kararla da Sovyet Rusya donanmasının Mısır limanlarından yararlanmasını sağlayan antlaşmasını da feshetti.¹⁰⁵ Ayrıca Sedat, daha sonra Mısır'daki Sovyet askeri

¹⁰³ Samir Amin, *The Arap Nation*, (Çev:Michael Pollis), London, 1983, s. 70.

¹⁰⁴ Turgay Murat, *Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 85.

¹⁰⁵ Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, s. 738.

danışmanlarının ülkeden ayrılmasını istemiş ve ülkesindeki tüm askeri tesis ve teçhizatı da tamamen Mısır kontrolü altına almıştır. Sedat bu kararına gerekçe olarak, Sovyet personel ve teçhizatını İsrail'i yenmek için büyük bir harekatta kullanılması hususunda Moskova'nın Kahire'ye izin vermemesini göstermiştir.¹⁰⁶

Enver Sedat'ın bu tutumu Amerika'yı çok sevindirdi. Aynı ölçüde Sovyetlerin de canını sıktı. Böylece Sovyet Rusya'nın Mısır gibi Ortadoğu'nun gayet stratejik bir ülkesi ve aynı zamanda da Arap dünyasının nüfuzlu bir devleti ile münasebetleri kopmuş oluyordu.¹⁰⁷ Nitekim, Sedat'ın bu tutumunun ana sebebi Amerika ile kuracağı ilişkilerin eksenini oluşturmaktan başka bir şey değildi. Öyle ki Sedat'ı Camp David'e götürecek yolda şimdi de İsrail ile görüşmeler vardı.

Enver Sedat, 19 Kasım 1977'de Kudüs'e giderek, Mısır-İsrail ilişkilerinde yeni bir sayfa açtı. Sedat, Mısır açısından yararlı sonuçlar doğurmadığına inandığı savaşlar dizisine son vermek, Sovyet Rusya'yı bölgede bir siyasi aktör olmaktan çıkarmak, hepsinden önemlisi İsrail ile barış yaptıktan sonra Mısır'ı Amerika'nın bölgedeki önemli müttefiki yapmayı hedefliyordu. 1978 Eylülünde Mısır ve İsrail arasında imzalanan Camp David Antlaşması Mısır'ın savaşla geri alamadığı Sina'yı geri almasının yanında İsrail gerçeğinin bir Arap ülkesi tarafından resmi anlamda tanınmasını sağlayarak, 1967 sonrasında Arap ülkelerinin değişen politikasının da somut bir ifadesi olmuştur.¹⁰⁸ Mısır'daki sol gruplarla birlikte Müslüman Kardeşler Örgütü, Sedat'ın Filistin davasına ihanet ettiğini ileri sürerek, rejime karşı eleştirilerini arttırmışlardır¹⁰⁹. Camp David Antlaşması'na Suudi Arabistan, Ürdün ve Suriye karşı çıkmıştır. Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Andrei Gromikov yaptığı açıklamada, "antlaşmaya karşı çıkan devletleri sonuna kadar destekleyeceğini" söylemiştir¹¹⁰. Arap devletleri bu durumu Enver Sedat'ın bencilliği olarak yorumlamışlardır. Sonuç olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Camp David Ortadoğu'da uzlaştırıcı değil adeta parçalayıcı olmuştur.

Mısır bundan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nden en fazla dış yardım alan İsrail'den sonra ikinci ülke olmuştur. Sovyet Rusya ise Ortadoğu'da kendi etkisini arttırmaya çalışmaktaydı ve bu çerçevede 8 Ekim

¹⁰⁶ Benson Lee Grayson, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰⁷ Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, s. 738.

¹⁰⁸ Turgay Murat, *Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.85-86.

¹⁰⁹ Fulya Atacan, *a.g.m.*, s.25.

¹¹⁰ Celalettin Yavuz, *a.g.e.*, s.371.

1980’de Sovyet Rusya ile Suriye arasında bir “Dostluk ve İşbirliği” antlaşması imzalanmıştır¹¹¹.

İsrail-Mısır barışı bütün Arap dünyasında bir Amerikan aleyhtarlığının da şiddetlenmesine sebep olduğu için Sovyet Rusya bu durumdan çok memnun kalmıştır. Camp David Antlaşmalarına ve bu barışa karşı tepki bir bakıma Sovyet Rusya’nın Ortadoğu’da nüfuz kurmak yönündeki imkanlarını arttırmıştır. Arap devletleri içinde de bilhassa Suriye, Sovyet Rusya ile olan münasebetlerini geliştirmiştir¹¹².

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşından sonra İngiltere ve Fransa Ortadoğu bölgesinde çekilmeye başlayınca bölgede bir otorite boşluğu oluşmuştur. Bu boşluğu doldurmak amacıyla Sovyet Rusya ile Amerika Birleşik Devletleri devreye girmiştir. Ortadoğu bölgesinde Sovyet Rusya ile Amerika arasında bir mücadele başlamıştır. Mısır’da Nasır’ın iktidara gelmesi ile birlikte Nasır da tüm Araplara liderlik yapmak yarışı içerisine girmiştir.

Amerika, İngiltere ile birlikte Sovyet Rusya’nın Ortadoğu bölgesine girişini engellemek amacıyla Bağdat Pakti’nin kurulmasını sağlamıştır. Mısır Bağdat Pakti’nin Arap Birliği’ni parçaladığını iddia ederek, şiddetle karşı çıkmıştır. Onun için Mısır, Sovyet Rusya’ya meyletmiştir. 1956 Süveyş Krizi’nde Nasır’ın başarılı olması ile birlikte Mısır’ın Arap dünyası üzerindeki yıldızı daha da parlamıştır. Sovyet Rusya’nın bu kriz sırasında Mısır yanında yer alması, Sovyetlerin Ortadoğu bölgesine girişini sağlamıştır.

Süveyş Krizi sonrası Sovyet Rusya ile Mısır arasında silah antlaşmaları ve teknik alandaki işbirlikleri artmaya başlamıştır. Sovyet Rusya, Mısır ve Suriye’yi silahlandırmıştır. Arap İsrail savaşlarının çıkmasında Amerika’nın İsrail’i, Sovyet Rusya’nın ise Mısır, Suriye ve Irak’ı silahlandırması etkili olmuştur. Görüldüğü gibi Arap-İsrail savaşları da Sovyet Rusya’nın Mısır ve Ortadoğu bölgesine girişini kolaylaştırmıştır. Mısır’da Enver Sedat’ın iktidara gelmesi ve Camp David Antlaşmalarının yapılmasından itibaren Sovyet Rusya’dan uzaklaşan Mısır, Amerika ile ilişkilerini geliştirmiştir.

¹¹¹ Turgay Murat, *Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu Politikası (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 88.

¹¹² Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, s. 745.

BİBLİYOGRAFYA

1.ARŞİV KAYNAKLARI

1.1.Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:5, Dosya No:27, Belge No:23.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:35, Dosya No:215, Belge No:10.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:40, Dosya No:236, Belge No:14.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:40, Dosya no:236, Belge No:12.

BCA, Fon Kodu :030 01, Kutu No:68, Dosya No:43, Belge No:6.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:69, Dosya No:433, Belge No:1.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:111, Dosya No:701, Belge No:6.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:131, Dosya No:850, Belge No:2.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:122, Dosya No:824, Belge No:8.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:127, Dosya No:824, Belge No:8.

BCA, Fon Kodu:030 01, Kutu No:127, Dosya No:825, Belge No:1.

2.TBMM ZABITLARI

TBMM Zabıt Ceridesi, C.15, İçtima:3, Yirmi İkinci İnikat, 28.12.1956.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.X, İçtima:3, Kırkaltıncı İnikat, 25.02.1957.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.XI, İçtima:1, Kırk altıncı İnikat, 25.11.1958.

3.GAZETELER

Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ağustos 1956.

Cumhuriyet Gazetesi, 6 Kasım 1956.

Cumhuriyet Gazetesi, 22 Kasım 1956.

Cumhuriyet Gazetesi, 12 Ekim, 1973.

Halkçı Gazetesi, 24 Ocak 1955.

Hürriyet Gazetesi, 14 Eylül 1956.

Hürriyet Gazetesi, 2 Kasım 1956.

Hürriyet Gazetesi, 7 Kasım 1956.

Hürriyet Gazetesi, 15 Kasım 1956.

Hürriyet Gazetesi, 19 Aralık 1956.

Ulus Gazetesi, 13 Ağustos 1956.

Ulus Gazetesi, 20 Ağustos 1956.

Ulus Gazetesi, 3 Kasım 1956.

Vatan Gazetesi, 31 Ekim, 1956.

Vatan Gazetesi, 1 Kasım 1956.

Vatan Gazetesi, 9 Kasım, 1956.

Yeni Sabah Gazetesi, 15 Kasım, 1956.

4. TETKİK ESERLER

AMİN, Samir, *The Arap Nation*, (Çev:Michael Pollis), London, 1983.

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*, Bursa, 2008.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, Ankara, 1994.

ARMAOĞLU, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)*, Ankara, 1989.

ATACAN, Fulya, "Otoriteryanizm Kıskaçında Mısır", *Değişen Toplumsal Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, (Hazırlayan:Fulya Atacan), İstanbul, 2004.

ATACAN, Fulya, "Otoriteryanizm Kıskaçında Mısır", *Değişen Toplumsal Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, (Hazırlayan:Fulya Atacan), İstanbul, 2004.

BEHBEHANİ, Hashim, S. H, *The Soviet Union and Arab Nationalism (1917-1966)*, New York, 1986.

BİLGİN, Mustafa, *Britain And Turkey In The Middle East*, New York, 2008.

BİLL, James A, LEİDEN, Carl, *Politics in the Middle East*, Boston, 1984.

BOZARSLAN, M Emin, *Savaşın Lübnan*, İstanbul, 1976.

BRYSON, Thomas A., *Alakatu'd-Diplumasiyyeti'l-Emerikiyye Maa's-Şarki'l-Evsat Min 1784 İla 1975*, Dımaşk, 1985.

CAMBELL, John C., *Defense Of The Middle East*, New York, 1960.

CANATAN, Yaşar, *Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)*, Ankara, 1996.

ÇANDAR, Cengiz, *Direnen Filistin*, İstanbul, 1976.

ÇANDAR, Cengiz, *Ortadoğu Çıkılmazı*, İstanbul, 1988.

DAVİŞA, Adid, *Arap Milliyetçiliği*, (Çev: Lütü Yalçın), İstanbul, 2004.

GERGER, Haluk, *ABD Ortadoğu Türkiye*, İstanbul, 2006.

GOLAN, Galia, *Soviet Policies in the Middle East From Worl War Two to Gorbachev*, Cambridge, 1991.

GRAYSON, Benson Lee, *Ortadoğu'da Sovyet Çıkarları ve Amerikan Tercihleri*, (Çev:Harp Akademileri Yabe Başkanlığı), İstanbul, 1984.

HALE, William, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (Çev:Petek Demir), İstanbul, 2003.

HİLAL, Aliyüddin, *Amerika Ve'l-Vahdetu'l-Arabiyyetu 1945-1982*, Beyrut, 1989.

HOLLİDAY, Fred, "The Cold War and the Third World", *The Cold War and the Middle East*, (Edit: Yazid Sayigh and Avi Shlaim), Oxford, 1997.

HUREWİTZ, J.C., *Diplomacy İn The Near And Middle East*, New York, 1987.

HUVEYDİ, Emin, *El-Askara Ve'l-Emn Fi Şarki'l-Evsat*, Kahire 1991.

KARAMAN, M. Lütfullah, *Uluslararası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu*, İstanbul, 1991.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer E., *Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası*, Ankara, 1972.

MURAT, Turgay, *Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası (1945-1980)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2006.

ÖZDAĞ, Ümit, *Değişen Dünya Dengeleri ve Basra Körfezi Krizi*, İstanbul, 1991.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih (1919-1990)*, Ankara, 1991.

SANJIAN, Ara, *Turkey And Her Arab Neighbours 1953-1958*, Londra, 2001.

SEVER, Ayşegül, "Bağımsızlıktan Bugüne Suriye Baas Partisi, Esad Dönemi ve Sonrası", *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, (Yayına Hazırlayan: Fulya Atacan), İstanbul, 2004.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul, 2000.

YAVUZ, Celalettin, *Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri*, Ankara, 2005.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kır ve şehir nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oymaklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe*, *İngilizce*, *Fransızca* ve *Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.
10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.
11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.
12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundaries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundaries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The social structure of the region, social strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the features of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, marriage and death related customs- kitchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be written, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exegerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.